

ГОДИШЊАК ЗА ПСИХОЛОГИЈУ



<https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021>

PERIODIKA

Serija
Godišnjaci

Departman za psihologiju
Filozofskog fakulteta u Nišu

Koordinator izdavačkog centra
Dušan Stamenković

Redakcija časopisa

Ivana Janković
Glavni i odgovorni urednik

Jelisaveta Todorović
Vladimir Hedrih
Gordana Đigić
Milica Mitrović
Milica Tošić Radev
Dušan Todorović
Ivana Mihić
Blagica Zlatković
Mirjana Beara
Lazar Tenjović

Međunarodni savet
Snezhana Ilieva
Diana Asenova Hristova
Slavica Tutnjević
Gorjana Vujović
José Luis González-Castro
Eva Boštjančič
Lucia Monacis
Карицкий Игорь Николаевич

Sekretari redakcije
Nikola Ćirović
Miljana Spasić Šnele

Adresa
Filozofski fakultet u Nišu
18000 Niš
Ćirila i Metodja 2

godisnjak.psi@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Filozofski fakultet u Nišu
Časopis je objavljen uz finansijsku podršku
Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet

GODIŠNJAK ZA PSIHOLOGIJU

Vol. 18, 2021



Niš 2021.

PERIODIKA

Series
Annuals

Psychology Department
Faculty of Philosophy, Niš

Publishing unit coordinator
Dušan Stamenković

Annual Report - Psychology

Editorial Board

Ivana Janković
Editor in Chief

Jelisaveta Todorović
Vladimir Hedrih
Gordana Đigić
Milica Mitrović
Milica Tošić Radev
Dušan Todorović
Ivana Mihić
Blagica Zlatković
Mirjana Beara
Lazar Tenjović

International board
Snezhana Ilieva

Diana Asenova Hristova
Slavica Tutnjević
Gorjana Vujović
José Luis González-Castro
Eva Boštjančič
Lucia Monacis

Карицкий Игорь Николаевич

Editorial Assistance

Nikola Ćirović
Miljana Spasić Šnele

Address

Faculty of Philosophy, Niš
18000 Niš
Ćirila i Metodija 2

godisnjak.psi@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Faculty of Philosophy, Niš

This annual is financially supported by
Ministry of Education, Science and Technological development of the Republic of Serbia.

University of Niš
Faculty of philosophy

GODIŠNJAK ZA PSIHOLOGIJU

Vol. 18, 2021



Niš 2021.

SADRŽAJ

Igor Krnetić, Lana Vujaković PSIHOLOŠKA NEFLEKSIBILNOST KAO MEDIJATOR ODNOSA IZMEĐU RANIH MALADAPTIVNIH SHEMA I MANIFESTACIJA DEPRESIVNOSTI, ANKSIOZNOSTI I STRES	9
Svetlana Obradović, Thomas Nikodelis, Milica Stojković SIGNIFICANCE OF SPORT ACTIVITIES FOR PERSONS WITH DISABILITIES	27
Luka Borović, Jelena Marković UNUTRAŠNJI RADNI MODELI AFEKTIVNE VEZANOSTI KAO PREDIKTORI MRAČNE TRIJADE	41
Teodora Pavićević STRATEGIJE PREVLADAVANJA STRESA KAO PREDIKTORI INTERNET ZAVISNOSTI	59
Ljubica Petković, Miljana Mihajlović, Jovana Stevanović, Milica Arsić, Dušan Glišić LOKUS KONTROLE I PERCIPIRANA SOCIJALNA PODRŠKA KAO PREDIKTORI NIVOA STRESA KOD ADOLESCENATA	75
Dajana Budiša, Ajla Halilović, Ljiljana Jovanović, Nedeljka Prole, Svetlana Borojević DEPRESIVNOST I VIZUELNO PAMĆENJE SPECIFIČNIH STIMULUSA (EMOTIKONA)	89
Miljana Nikolić MODUSI ESTETSKE OBRADJE, PERFEKCIONIZAM I DIVLJENJE KAO PREDIKTORI UMETNIČKE VREDNOSTI	107
Stefan Đorić EFEKAT FACIJALNE EKSPRESIJE EMOCIJA, TIPA I NIVOA MOĆI NA ZAKLJUČIVANJE O DOMINANTNOSTI OPAŽENE OSOBE	123
Nemanja Đorđević POVEZANOST DESNIČARSKJE AUTORITARNOSTI SA PETOFAKTORSKIM MODELIMA LIČNOSTI – METAANALIZA.....	137

CONTENTS

Igor Krnetić, Lana Vujaković PSYCHOLOGICAL FLEXIBILITY AS A MEDIATOR OF THE RELATIONSHIP BETWEEN EARLY MALADAPTIVE SCHEMAS AND MANIFESTATIONS OF DEPRESSION, ANXIETY AND STRESS	9
Svetlana Obradović, Thomas Nikodelis, Milica Stojković SIGNIFICANCE OF SPORT ACTIVITIES FOR PERSONS WITH DISABILITIES	27
Luka Borović, Jelena Marković INTERNAL WORKING MODELS OF AFFECTIVE ATTACHMENT AS PREDICTORS OF DARK TRIAD	41
Teodora Pavićević COPING STRATEGIES AS A PREDICTOR OF INTERNET ADDICTION	59
Ljubica Petković, Miljana Mihajlović, Jovana Stevanović, Milica Arsić, Dušan Glišić LOCUS OF CONTROL AND PERCEIVED SOCIAL SUPPORT AS PREDICTORS OF STRESS LEVEL IN ADOLESCENTS	75
Dajana Budiša, Ajla Halilović, Ljiljana Jovanović, Nedeljka Prole, Svetlana Borojević EXPRESSION AND VISUAL MEMORY OF SPECIFIC STIMULI (EMOTICONS)	89
Miljana Nikolić PERFECTIONISM, AWE AND MODES OF AESTHETIC PROCESSING AS PREDICTORS OF PERCEIVED ARTISTIC VALUE	107
Stefan Đorić THE EFFECT OF FACIAL EXPRESSION OF EMOTION, TYPE AND LEVEL OF POWER ON INFERENCES OF PERCEIVED DOMINANCE	123
Nemanja Đorđević CORRELATION BETWEEN RIGHT-WING AUTHORITARIANISM AND FIVE FACTORS MODELS OF PERSONALITY – META-ANALYSIS	137

Igor Krnetić¹*Filozofski fakultet**Univerzitet u Banjoj Luci**Republika Srpska, Bosna i Hercegovina*

UDK 616.89-008.454:159.923.2

Originalni naučni rad<https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.01>**Lana Vujaković***Filozofski fakultet**Univerzitet u Banjoj Luci**Republika Srpska, Bosna i Hercegovina*

PSIHOLOŠKA NEFLEKSIBILNOST KAO MEDIJATOR ODNOSA IZMEĐU RANIH MALADAPTIVNIH SHEMA I MANIFESTACIJA DEPRESIVNOSTI, ANKSIOZNOSTI I STRESA

Apstrakt

Iako je veza ranih maladaptivnih shema i brojnih psihopatoloških ispoljavanja potvrđena, i dalje ne postoji dovoljan broj istraživanja koja ispituju mehanizme preko kojih se ona ostvaruje. Cilj studije je bio ispitati da li je psihološka nefleksibilnost medijator odnosa između ranih maladaptivnih shema grupisanih u shema domene i problema u sadašnjem funkcionisanju, koji se očituju kroz manifestacije depresivnosti, anksioznosti i stresa. Od instrumenata su korišteni Jangov upitnik ranih maladaptivnih shema, Upitnik prihvatanja i akcije i Skala depresivnosti, anksioznosti i stresa. Uzorak je činilo 320 ispitanika ($N_{\text{žena}} = 215$; $M = 33.5$; $SD = 9.6$). Rezultati ukazuju na značajne veze psihološke nefleksibilnosti sa svim shema domenima i depresivnim, anksioznim i stresnim ispoljavanjima, a najjača veza je ona ostvarena sa depresivnošću ($r = .74$, $p < .01$) i shema domenom oštećenje autonomije ($r = .74$, $p < .01$). Psihološka nefleksibilnost se pokazala kao djelimični medijator svih relacija između svih shema domena i manifestacija depresivnosti, anksioznosti i stresa. Iako shema domeni i dalje ostvaruju značajan direktan efekat na psihopatološka ispoljavanja, u slučaju domena oštećenje granica kod anksioznosti ($b = .05$, $p < .05$, 95% BCa CI [.03, .05]) i depresivnosti ($b = .06$, $p < .05$, 95% BCa CI [.04, .07]), najveća je razlika u odnosu na direktni ostvaren efekat, dok je u slučaju stresa najveća razlika u korist indirektnog efekta ostvarena u sklopu domena oštećenje autonomije ($b = .07$, $p < .05$, 95% BCa CI [.05, .08]). U radu su razmatrane implikacije koje proizilaze iz rezultata, a značajne su za integraciju shema terapije i terapija trećeg talasa.

Ključne riječi: rane maladaptivne sheme, shema domeni, psihološka nefleksibilnost, depresivnost, stres, anksioznost

¹ igor.krnetic@ff.unibl.org

Citirati rad na sledeći način: Krnetić, I. i Vukajović, L. (2021). Psihološka nefleksibilnost kao medijator odnosa između ranih maladaptivnih shema i manifestacija depresivnosti, anksioznosti i stresa. *Godišnjak za psihologiju*, 18, 09–25. <https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.01>

Uvod

Veza između ranih maladaptivnih shema i depresivnih, stresnih i anksioznih ispoljavanja je potvrđena kroz mnoga istraživanja (Camara & Calvette, 2012; Cormier et al., 2011; Delattre et al., 2004; Dozois, 2007). Ipak, sama priroda odnosa je komplikovana i obuhvata širok razvojni period u toku kojeg stičemo različite sposobnosti i formiramo načine prevazilaženja poteškoća. Jedna od takvih sposobnosti bi mogla da bude i psihološka fleksibilnost, čiji se model i efikasnost predstavljaju kroz bihejvioralne terapije trećeg talasa, ali koja je i dalje nedovoljno istražena. Ovaj rad ima za cilj da poveže ove konstrukte i provjeri da li je psihološka (ne)fleksibilnost mehanizam preko kojeg rana iskustva utiču na sadašnjost, a sa čijim razvojem raste i optimizam da naše rane godine razvoja i iskustva ne moraju nužno da diktiraju obrasce ponašanja danas.

Rane maladaptivne sheme (RMŠ)

Jang (Young, 1990, 1993) formuliše Teoriju ranih maladaptivnih shema, definišući sheme kao najdublji nivo kognicija, široke i stalno prisutne obrasce razmišljanja, koji vode u začarani krug maladaptivnih ispoljavanja. Sheme čine srž self-koncepta i utiču na naše opažanje svijeta i ljudi. Ovakvi obrasci razmišljanja nastaju u ranom djetinjstvu, u kontaktu sa važnim osobama koje nisu u stanju da zadovolje širok spektar emocionalnih potreba djeteta, od one za bezbjednošću do potrebe za okruženjem koje postavlja realistične granice (Mirović, 2015).

U zavisnosti od toga koja emocionalna potreba nije zadovoljena u djetinjstvu, Džefri Jang i saradnici (Young et al., 2003) sistematizuju osamnaest podtipova shema. Shema domenima nazivaju šire kategorije unutar kojih se nalaze grupisane sheme koje povezuje sličnost razvojnih iskustava i problem sa određenim domenom funkcionisanja (Mirović, 2010). Prvi shema domen, koji obuhvata sheme emocionalne deprivacije, napuštanja i nepovjerenja, defektnosti i socijalne izolacije, naziva se domenom odsustvo povezanosti i odbacivanja, a karakteriše pojedince koji imaju očekivanja da njihove potrebe za sigurnošću i povezanošću sa drugima neće biti zadovoljene. Domen oštećenje autonomije i izvođenja, koji uključuje sheme zavisnost, vulnerabilnost na povredu, neuspjeh i umreženost, podrazumijeva one koji imaju doživljaj da se ne mogu odvojiti ili funkcionisati nezavisno od drugih. Domen oštećenje granica, sa shemama privilegovanost i nedovoljna samokontrola, karakteriše osobe koje nisu razvile adekvatne unutrašnje granice u pogledu reciprociteta i samodiscipline. Domen usmjerenost na druge, obuhvata sheme podređivanja, samožrtvovanja i traženje priznanja/potvrde, a uključuje pojedince koji veliku vrijednost pridaju zadovoljavanju potreba drugih. Na kraju, peti domen, pretjerana opreznost i inhibicija, uključuje sheme negativizam/pesimizam, nepopustljivi standardi, emocionalna inhibiranost, sklonost kažnjavanju i podrazumijeva pojedince koji prate svoja vrlo često rigidna internalizovana pravila i stavljaju pretjeran fokus na potiskivanje spontanijih osjećanja i impulsa.

Kao rezultat prisustva ovakvih kognitivnih tema, dijete razvija određene obrasce ponašanja koja za cilj imaju adaptiranje na shemu i izbjegavanje neprijatnih

emocija koje iz shema proizilaze (Mirović, 2015). Jang i sar. (Young et al. 2003) ove stilove dijele na: predaja shemi, izbjegavanje sheme i kompenzacija.

Psihološka fleksibilnost (PF)

Psihološka fleksibilnosti predstavlja konstrukt koji se definiše u sklopu Terapije prihvatanjem i posvećenošću, koja pripada trećem talasu bihejvioralnih terapija. Odnosi se na sposobnost da se potpuno doživi sadašnji trenutak, prihvate sopstvene misli i osjećanja, bez potiskivanja i izbjegavanja, a istovremeno praktikuju ponašanja koja su u skladu sa vrijednostima pojedinca (Hayes et al., 2006; McCracken & Gauntlett-Gilbert, 2011). Jedan od ciljeva terapije je povećanje psihološke fleksibilnosti, prihvatanje svojih misli i osjećanja takvih kakvi jesu, povezivanje sa sadašnjim trenutkom i promjena ponašanja ili istrajavanje u ponašanjima koja su u skladu sa vrijednostima, a vode ispunjenom životu (Ciarrochi et al., 2010; Hayes et al., 1999; Wersebe et al., 2018). Ovaj model podstiče ljude na ponašanja koja će pratiti individualne vrijednosti, bez obzira na misli, emocije, tjelesne senzacije i druga iskustva koja se mogu osjetiti (Levin et al., 2016).

Osobe sa izraženom visokom psihološkom fleksibilnošću mogu da se prilagode različitim životnim situacijama, da mijenjaju ponašanja koja im nisu od koristi i održavaju ona ponašanja koja ih vode ka vrijednostima čak i kada postoje psihološke barijere kao što su strah, nedostatak samopouzdanja ili ljutnja (Hayes et al., 2006; Levin et al., 2016). Takve osobe će prije biti u stanju da prihvate averzivna unutrašnja iskustva u sadašnjem trenutku koja mogu biti pokrenuta aktiviranjem ranih maladaptivnih shema, istovremeno održavajući željena ponašanja, tj. radeći ono što je zaista važno. Suprotno ovome, psihološka nefleksibilnost predstavlja dominaciju teških unutrašnjih sadržaja (misli, slika, sjećanja, emocija i senzacija) nad ponašanjem koje je u skladu sa vrijednostima pojedinca (Hayes et al., 2004), što vodi daljem izbjegavanju ovakvih sadržaja, pokušajima kontrole, sužavanju raspona ponašanja i sve manjem prisustvu u sadašnjosti. Isti autori navode da se ovakav pristup unutrašnjim iskustvima smatra mehanizmom nastanka psihičkih smetnji.

Danas znamo da je niža psihološka fleksibilnost povezana sa većim stepenom somatizacije, depresivnošću, anksioznošću i generalnim psihološkim distresom (Cámara & Calvette, 2012; Cormier et al, 2011; Delattre et al., 2004; Dozois, 2007; Masuda & Tully, 2012), dok je viša psihološka fleksibilnost povezana sa samosao-sjećanjem, zadovoljstvom na poslu i performansama, kao i generalnim blagostanjem (Bond et al., 2006; Kashdan & Rottenberg, 2010; Yadavaia et al., 2014);

Rane maladaptivne sheme i psihološka fleksibilnost

Sve se češće istraživači posvećuju integraciji kostrukata iz Terapije prihvatanjem i posvećenošću i Shema terapije (Roadiger et al., 2018), što je, imajući na umu njihovo djelimično zajedničko porijeklo u teorijama učenja, u potpunosti smisleno. Čini se da konstrukti poput psihološke fleksibilnosti i ranih maladaptivnih shema imaju zajedničku kariku, značaj uticaja bliskih osoba, na razvoj (Fischer et al., 2016). Tako danas imamo podatke da autoritativni stil roditeljstva spriječava razvoj

psihološke fleksibilnosti, dok ga demokratski promovise (Williams et al., 2012), te da je dispozicionalna vještina pune svjesnosti, koja je u srcu psihološke fleksibilnosti, u vezi sa prisustvom sigurnog obrasca afektivne vezanosti (Pepping & Duvenage, 2016).

U istraživanjima koja za cilj imaju dodatno približavanje ova dva pravca, ispitane su relacije između psihološke fleksibilnosti, ranih maladaptivnih shema i psihopatoloških ispoljavanja. Tako Fišer i sar. (Fischer et al., 2016) dobijaju rezultate koji ukazuju na to da psihološka fleksibilnost predstavlja medijator odnosa ranih maladaptivnih shema i psihopatoloških ispoljavanja u vidu depresivnosti, anksioznosti i stresa. Baf i sar. (Baugh et al., 2019) zaključuju da je psihološka fleksibilnost najснаžniji medijator između ranog emocionalnog zanemarivanja u djetinjstvu i povjerenja u partnera, čak снаžniji od ranih maladaptivnih shema, dok se medijatorska uloga psihološke fleksibilnosti u odnosu između shema domena odsustva povezanosti i depresivnosti takođe potvrđuje (Rezaei & Ghazanfari, 2016). Kada je u pitanju manifestacija anksioznosti, potvrđena je medijatorska uloga psihološke nefleksibilnosti između shema domena odsustvo povezanosti i odbacivanje, oštećenje autonomije i izvođenja, pretjerana opreznost i inhibicija i anksioznih simptoma (Borjali et al., 2016), što ukazuje na važnost razvijanja tehnika za povećanje psihološke fleksibilnosti u cilju potencijalne redukcije psihopatoloških ispoljavanja u budućnosti. U tom smislu, Redinger i sar. (2018) govore o sveobuhvatnom pristupu - Kontekstualnoj shema terapiji, koji inkorporira bazične ideje Terapije prihvatanjem i posvećenosti u Shema terapiju na praktičnom nivou, kroz procese prihvatanja, pune svjesnosti sada i ovdje i samosaosjećanja. Naglasak u terapiji se tiče povećanja svjesnosti o sadržaju ranih maladaptivnih shema, kao i nezdravih mehanizama prevladavanja sheme, dok se kroz dodatak u vidu tehnika iz terapija trećeg talasa kognitivno-bihejvioralne terapije, radi se na građenju modaliteta zdravog odraslog.

Iako se sve više priča o približavanju ova dva konstrukta, i na teorijskom i na praktičnom nivou, relacije i mehanizmi povezanosti psihološke (ne)fleksibilnosti u okviru specifičnih domena ranih maladaptivnih shema i dalje nisu dovoljno istraženi. Takođe, koliko je autorima ovog istraživanja poznato, relacije između ranih maladaptivnih shema i psihološke nefleksibilnosti u kontekstu sadašnjih ispoljavanja na uzorcima iz Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine do sada nisu ispitane, tako da je primarni cilj ovog istraživanja provjeriti postoji li medijatorska uloga psihološke nefleksibilnosti između različitih shema domena i sadašnjih depresivnih, anksioznih i stresnih manifestacija. Uzimajući u obzir rezultate prethodnih istraživanja na stranim uzorcima, autori ove studije očekuju da će se psihološka nefleksibilnost pokazati kao parcijalni medijator odnosa između shema domena i kriterijumskih varijabli u istraživanju. Ako bi se ova hipoteza potvrdila, praktične implikacije ovog istraživanja bi još jednom ukazale na značaj razvoja psihološke fleksibilnosti u kontekstu umanjenja efekata ranih neadekvatnih iskustava, ali i potvrdile i opravdale potrebu za integracijom shema terapije sa terapijama iz trećeg talasa kognitivno-bihejviralnog domena.

Metod

Ispitanici

Ukupni uzorak je podrazumijevao 320 ispitanika ($N_{\text{žene}} = 215$), starosti između 19 i 62 ($M = 33.5$; $SD = 9.6$) godine. Svi učesnici u ispitivanju dolaze sa teritorije Bosne i Hercegovine, a podaci u vidu samoprocjena su prikupljeni putem online baterije. Učešće u istraživanju je bilo dobrovoljno i anonimno.

Instrumenti

Skala depresivnosti, anksioznosti i stresa (Depression Anxiety and Stress Scales, DASS-21, Lovibond & Lovibond, 1995, za srpsku adaptaciju vidjeti Jovanović i sar., 2011) — za mjerenje depresivnih, anksioznih i stresnih ispoljavanja iskorištena je DASS-21 skala, koja se sastoji od 21 ajtema, od kojih po sedam mjere depresivnost, anksioznost i stres. Ispitanici odgovaraju na Likertovoj skali od 4 stepena (od 1 = *nimalo*, do 4 = *gotovo stalno*). Veći skorovi ukazuju na veća ispoljavanja određenog tipa simptoma. Kronbahovi alfa koeficijenti pouzdanosti skala su zadovoljavajući (od .825 za anksioznost do .882 za depresivnost).

Upitnik prihvatanja i akcije (AAQ-II; Bond et al., 2011, za srpsku adaptaciju vidjeti Žuljević et al., 2020) je iskorišten kao mjera psihološke fleksibilnosti. Kraća verzija upitnika se sastoji od sedam, negativno okrenutih, tvrdnji, koje ispitanik procjenjuje na sedmostepenoj skali Likertovog tipa (od 1 = *nikada*, do 7 = *uvijek*). Maksimalan rezultat na upitniku je 49, pri čemu veći rezultat ukazuje na veću psihološku nefleksibilnost, a niži na psihološku fleksibilnost. Kronbahov alfa koeficijent pouzdanosti je .922.

Jangov upitnik ranih maladaptivnih shema — kraća forma (YSQ-S3; Young & Brown, 2005, srpski prevod korišten u Mirović & Mešković, 2017) — ispoljavanja u okviru djelovanja ranih maladaptivnih shema ispitana su skraćenom verzijom upitnika od 90 tvrdnji. Ajtemi mjere 18 ranih maladaptivnih shema, a svaka shema se odnosi na po pet stavki. Ispitanik odgovara na Likertovoj skali šestostepenog tipa (od 1 = *potpuno netačno*, do 6 = *potpuno tačno*). Veći skor na pojedinim skalama upućuje na veću izraženost konkretne sheme. Sabirajući skorove na pojedinačnim shemama koje sačinjavaju jedan domen, a uzimajući u obzir broj tih shema, dobijaju se prosječni skorovi za pet shema domena (odsustvo povezanosti i odbacivanje, oštećenje autonomije i izvođenja, oštećenje granica, usmjerenost na druge i pretjerana opreznost i inhibicija).

Statistička obrada

U nastojanju da se ispituju odnosi između ranih maladaptivnih shema, psihološke nefleksibilnosti i manifestacija depresivnosti, anksioznosti i stresa sprovedene su korelaciona, regresiona i medijaciona analiza. U poziciji prediktorskih varijabli postavljeni su domeni ranih maladaptivnih shema, a u poziciji kriterijumskih varijabli manifestacije depresivnosti, anksioznosti i stresa. U medijacionoj analizi, u poziciji medijatora postavljena je psihološka nefleksibilnost. Sve analize su odrađene

u IBM SPSS21 statističkom paketu, uz nadogradnju *The PROCESS macro* ekstenzijom za medijacionu analizu. Broj simulacionih uzoraka je iznosio 5000.

Rezultati

Deskriptivna statistika

U Tabeli 1 prikazani su deskriptivni statistički pokazatelji svih varijabli korištenih u istraživanju. Skjunis i kurtosis vrijednosti upućuju na normalnu raspodjelu rezultata. Kronbah koeficijenti pouzdanosti upućuju na zadovoljavajuće vrijednosti kada su u pitanju psihološka nefleksibilnost i kriterijumske varijable, dok se u okviru shema domena pouzdanost kreće od .57 (domen oštećenje granica) do .87 (domen odsustvo povezanosti i odbacivanja). Ako znamo da domen oštećenje granica sačinjavaju sheme Privilegovanost i Nedovoljna samokontrola, sheme koje prema teoriji možda veže sličnost ranih iskustava, ali koje mogu imati različite manifestacije, ne čudi nešto niža pouzdanost.

Tabela 1

Deskriptivni statistički pokazatelji varijabli korištenih u istraživanju

	<i>Raspon</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Sk</i>	<i>SE</i>	<i>Ku</i>	<i>SE</i>	α
PN	1-7	2.86	1.54	0.79	0.14	-0.19	0.27	.92
DEP	1-4	1.72	0.71	1.12	0.14	0.49	0.27	.88
S	1-4	2.26	0.75	0.41	0.14	-0.62	0.27	.88
ANX	1-4	1.69	0.62	1.32	0.14	1.44	0.27	.82
DOP	5-29.2	11.00	4.79	1.25	0.14	1.61	0.27	.87
DOA	5-27	9.79	4.21	1.38	0.14	1.88	0.27	.83
DOG	5-26.5	15.5	4.27	0.00	0.14	-0.47	0.27	.57
DUND	5-26	13.8	4.44	0.48	0.14	-0.08	0.27	.67
DOII	5-27	13.9	4.42	0.48	0.14	0.13	0.27	.78

Napomena: PN = psihološka nefleksibilnost; DEP = depresivnost; ANX = anksioznost; S = stres; DOP = domen odsustva povezanosti i odbacivanja; DOA = domen oštećenje autonomije i izvođenja; DOG = domen oštećenja granica; DUND = domen usmjerenosti na druge; DOII = domen pretjerana opreznost i inhibicija; *M* = aritmetička sredina; *SD* = standardna devijacija; *Min* = najmanja vrednost; *Max* = najveća vrednost; *Sk* = skjunes; *Ku* = kurtosis; *SE* = standardna greška; α = pouzdanost mere.

Korelaciona i regresiona analiza

U Tabeli 2 prikazana je korelacijska analiza varijabli korištenih u istraživanju. Sve ispitane korelacije su značajne, s tim da je najviša ostvarena veza psihološke nefleksibilnosti ona sa depresivnošću, odnosno domenom oštećenje autonomije i izvođenja. Manifestacije depresivnosti, anksioznosti i stresa ostvaruju sve značajne veze sa shema domenima, s tim da je ona najizraženija veza između manifestacija depresivnosti i shema domena odsustvo povezanosti i odbacivanje.

Tabela 2
Korelacijska analiza

	PN	DEP	S	ANX	DOP	DOG	DOA	DUND	DOII
PN	-								
DEP	.74**	-							
S	.63**	.70**	-						
ANX	.64**	.71**	.64**	-					
DOP	.73**	.75**	.59**	.59**	-				
DOG	.52**	.51**	.50**	.46**	.57**	-			
DOA	.74**	.71**	.55**	.59**	.79**	.57**	-		
DUND	.67**	.62**	.57**	.56**	.75**	.60**	.72**	-	
DOII	.66**	.64**	.60**	.56**	.79**	.61**	.72**	.74**	-

Napomena. ** $p < .01$. PN = psihološka nefleksibilnost; DEP = depresivnost; ANX = anksioznost; S = stres; DOP = domen odsutva povezanosti i odbacivanja; DOA = domen oštećenje autonomije i izvođenja; DOG = domen oštećenja granica; DUND = domen usmjerenosti na druge; DOII = domen pretjerane opreznosti i inhibicija.

U Tabeli 3 prikazani su i regresioni koeficijenti modela koji kao prediktore imaju shema domene a kriterijumske varijable manifestacije depresivnosti, anksioznosti i stresa. Na osnovu rezultata, možemo da vidimo da su shema domeni značajni prediktori svih kriterijumskih varijabli, pri čemu je procenat objašnjene varijanse, čak 61% najveći u slučaju manifestacije depresivne simptomatologije. Prediktor sa najvišim parcijalnim doprinosom depresivnog ispoljavanja je shema domen odsutvo povezanosti i odbacivanje, anksioznosti shema domen oštećenje autonomije i izvođenja, dok je najbolji prediktor stresa shema domen pretjerana opreznost i inhibicija.

Tabela 3
Karakteristike modela koji predviđaju depresivnost, anksioznost i stres

Kriterijum	R	R ²	F(df)	p	Shema domen	β	p
DEP	.78	.61	96.51 (5,314)	.00	DOP	.45	.00
					DOG	.06	.20
					DOA	.30	.00
					DUND	.02	.79
					DOII	.02	.74
ANX	.64	.41	44.2 (5,314)	.00	DOP	.20	.02
					DOG	.08	.17
					DOA	.23	.00
					DUND	.12	.10
					DOII	.10	.21
S	.65	.42	46.28 (5,314)	.00	DOP	.15	.07

DOG	.13	.02
DOA	.09	.23
DUND	.16	.03
DOII	.22	.00

Napomena. DEP = depresivnost; ANX = anksioznost; S = stres; DOP = domen odsutstva povezanosti i odbacivanja; DOA = domen oštećenja autonomije i izvođenja; DOG = domen oštećenja granica; DUND = domen usmjerenosti na druge; DOII = domen pretjerane opreznosti i inhibicija; β = standardizovani regresioni koeficijent; R = koeficijent multiple korelacije; R^2 = koeficijent determinacije; F = F statistik.

Medijaciona analiza

U medijatorskoj analizi u poziciju medijatora smo postavili psihološku nefleksibilnost, tako da je s obzirom na 5 prediktorskih varijabli i 3 kriterijumske ukupno odrađeno 15 medijatorskih analiza.

Tabela 4

Psihološka nefleksibilnost kao medijator između shema domena i depresivnosti

		b	R^2	SE	p	Bootstrapped 95%	
						$LLCI$	$ULCI$
DOP	Direktni efekat	.07		.00	.00	.05	.08
	Model1		.56		.00		
	Indirektni efekti (PN)	.05		.01		.03	.06
	Totalni efekat	.11		.00	.00	.01	.12
	Model2		.65		.00		
DOA	Direktni efekat	.06		.01	.00	.04	.08
	Model1		.51		.00		
	Indirektni efekti (PN)	.06		.01		.04	.07
	Totalni efekat	.12		.01	.00	.11	.13
	Model2		.61		.00		
DOG	Direktni efekat	.02		.01	.00	.01	.04
	Model1		.26		.00		
	Indirektni efekti (PN)	.06		.01		.04	.07
	Totalni efekat	.08		.01	.00	.07	.10
	Model2		.58		.00		
DUND	Direktni efekat	.04		.01	.00	.02	.05
	Model1		.39		.00		
	Indirektni efekti (PN)	.07		.01		.05	.08
	Totalni efekat	.10			.00	.08	.11
	Model2		.58		.00		
DOII	Direktni efekat	.04		.01	.00	.03	.06
	Model1		.41		.00		

Indirektni efekti (PN)	.06	.01	.05	.07
Totalni efekat	.10	.01	.00	.09
Model2	.59	.00		

Napomena. Model 1 = sam domen; Model 2 = domen + psihološka nefleksibilnost; DOP = domen odsustva povezanosti i odbacivanja; DOA = domen oštećenja autonomije i izvođenja; DOG = domen oštećenja granica; DUND = domen usmjerenosti na druge; DOII = domen pretjerane opreznosti i inhibicija; β = standardizovani regresioni koeficijent; R = koeficijent multiple korelacije; R^2 = koeficijent determinacije; SE = standardna greška; LLCI = donja granica intervala povjerenja; ULCI = gornja granica intervala povjerenja.

Psihološka nefleksibilnost predstavlja značajan medijator između svih shema domena i depresivnosti. Model koji objašnjava najveći procenat varijanse je model koji sadrži domen odsustva povjerenja i psihološku nefleksibilnost ($R^2 = .65$, $p < .001$). Najveći samostalni i direktni efekat jednog domena na manifestacije depresivnosti je model koji sadrži domen odsustvo povezanosti i odbacivanje ($b = .07$, $p < .001$), dok je u okviru modela koji sadrži domen oštećenja granica najizraženija razlika između direktnog i indirektnog efekta ostvarena preko medijatora psihološke nefleksibilnosti. U kontekstu domena oštećenje autonomije i izvođenje skoro je podjednak efekat na depresivnost ostvaren direktno i preko medijatora. Kada je u pitanju model koji sadrži domen usmjerenosti na druge, i ovdje je većina efekta na depresivnost ostvarena preko psihološke nefleksibilnosti ($b = .06$; 95% BCa CI [.05, .08]), dok je u modelu koji sadrži domen pretjeranog opreza i inhibicije takođe većina efekta na depresivnost ostvarena preko psihološke nefleksibilnosti ($b = .06$; 95% BCa CI [.05, .07]).

Tabela 5

Psihološka nefleksibilnost kao medijator između shema domena i anksioznosti

		b	R^2	SE	p	Bootstrapped 95%	
						LLCI	ULCI
DOP	Direktni efekat	.04		.00	.00	.02	.05
	Model1		.44		.00		
	Indirektni efekti (PN)	.04		.01		.03	.05
	Totalni efekat	.08		.00	.00	.06	.09
	Model2		.53		.00		
DOA	Direktni efekat	.04		.01	.00	.02	.06
	Model1		.35		.00		
	Indirektni efekti (PN)	.05		.01		.03	.06
	Totalni efekat	.09		.01	.00	.07	.10
	Model2		.44		.00		
DOG	Direktni efekat	.03		.01	.00	.01	.04
	Model1		.21		.00		

	Indirektni efekti (PN)	.05	.01		.03	.05
	Totalni efekat	.07	.01	.00	.05	.08
	Model2		.43	.00		
DUND	Direktni efekat	.04	.01	.00	.02	.05
	Model1		.31	.00		
	Indirektni efekti (PN)	.05	.01		.03	.06
	Totalni efekat	.08	.01	.00	.06	.09
	Model2		.43	.00		
DOII	Direktni efekat	.04	.01	.00	.02	.05
	Model1		.31	.00		
	Indirektni efekti (PN)	.05	.01		.03	.06
	Totalni efekat	.08	.01	.00	.06	.09
	Model2		.44	.00		

Napomena. Model 1 = sam domen; Model 2 = domen + psihološka nefleksibilnost. DOP = domen odsustva povezanosti i odbacivanje; DOA = domen oštećenja autonomije i izvođenja; DOG = domen oštećenja granica; DUND = domen usmjerenosti na druge; DOII = domen pretjerana opreznost i inhibicija; β = standardizovani regresioni koeficijent; R = koeficijent multiple korelacije; R^2 = koeficijent determinacije; SE = standardna greška; LLCI = donja granica intervala povjerenja; ULCI = gornja granica intervala povjerenja.

Psihološka nefleksibilnost predstavlja značajan medijator između svih shema domena i anksioznosti. U odnosu na pet shema domena, model koji objašnjava najveći procenat varijanse je opet model koji sadrži domen odsustvo povezanosti i odbacivanje i psihološku nefleksibilnost ($R^2 = .53, p < .001$). Jedino u modelu koji sadrži domen odsustvo povezanosti i odbacivanje podjednak efekat prediktor ostvaruje direktno i preko psihološke nefleksibilnosti, dok je svim drugim modelima većina efekta prediktora ostvarena preko medijatora. Konkretno, najveća razlika između indirektnog i direktnog efekta, u korist medijatora je ostvarena u kontekstu domena oštećenje granica ($b = .05$; 95% BCa CI [.03, .05]).

Tabela 6

Psihološka nefleksibilnost kao medijator između shema domena i stresa

		b	R^2	SE	p	Bootstrapped 95%	
						LLCI	ULCI
DOP	Direktni efekat	.04		.01	.00	.02	.06
	Model1		.34		.00		
	Indirektni efekti (PN)	.05		.01		.03	.07
	Totalni efekat	.09		.00	.00	.08	.11
	Model2		.44		.00		
DOA	Direktni efekat	.03		.01	.00	.01	.05

	Model1		.30		.00	
	Indirektni efekti (PN)	.07		.01		.05 .08
	Totalni efekat	.10		.01	.00	.08 .11
	Model2		.42		.00	
DOG	Direktni efekat	.04		.01	.00	.02 .06
	Model1		.25		.00	
	Indirektni efekti (PN)	.05		.01		.03 .06
	Totalni efekat	.09		.01	.00	.07 .10
	Model2	.44	.44		.00	
DUND	Direktni efekat	.05		.01	.00	.03 .06
	Model1		.33		.00	
	Indirektni efekti (PN)	.05		.01		.04 .07
	Totalni efekat	.10		.01	.00	.08 .11
	Model2		.44		.00	
DOII	Direktni efekat	.05		.01	.00	.04 .07
	Model1		.36		.00	
	Indirektni efekti (PN)	.05		.01		.03 .06
	Totalni efekat	.10		.01	.00	.09 .12
	Model2		.46		.00	

Napomena. Model 1 = sam domen; Model 2 = domen + psihološka nefleksibilnost. DOP = domen odsustva povezanosti i odbacivanja; DOA = domen oštećenja autonomije i izvođenja; DOG = domen oštećenja granica; DUND = domen usmjerenosti na druge; DOII = domen pretjerana opreznost i inhibicija. β = standardizovani regresioni koeficijent; R = koeficijent multiple korelacije; R^2 = koeficijent determinacije; SE = standardna greška; LLCI = donja granica intervala povjerenja; ULCI = gornja granica intervala povjerenja.

Psihološka nefleksibilnost predstavlja značajan medijator između svih shema domena i stresa. Model koji objašnjava najveći procenat varijanse je model koji sadrži domen pretjerani oprez i inhibicija ($R^2 = .46, p < .001$). U modelima koji sadrže domene usmjerenosti na druge i pretjeran oprez i inhibicija skoro podjednak efekat prediktor ostvaruje direktno i preko medijatora, dok je u modelima koji sadrže domen odsustvo povezanosti i odbacivanje, domen oštećenje autonomije i izvođenje i domen oštećenja granica većina efekta prediktora ostvarena preko medijatora. Konkretno, najveći efekat na stresna ispoljavanja preko medijatora je ostvaren u odnosu prediktor domen oštećenje autonomije i izvođenja ($b = .07$; 95% BCa CI [.05, .08]).

Diskusija

Cilj istraživanja je bio ispitati medijatorsku ulogu psihološke nefleksibilnosti u relaciji shema domena i manifestacija depresivnosti, anksioznosti i stresa. U ovom odnosu psihološka fleksibilnost bi mogla da bude određena vrsta sponse, mehanizam, čije učenje i uvježbavanje može da promijeni onaj dio efekta koji rane nezadovolje-

ne emocionalne potrebe ostvaruju na pojedinčevo sadašnje funkcionisanje. Nalazi istraživanja idu u prilog ovoj pretpostavci. Naime, psihološka nefleksibilnost ostvaruje srednje visoku, do visoke pozitivne povezanosti sa svim mjenjenim varijablama. U skladu sa prethodnim istraživanjima potvrđuje se snažna veza između psihološke nefleksibilnosti i depresivnih manifestacija (Kato, 2016; Masuda & Tully, 2012; Masuda et al., 2010). Najveći intenzitet povezanosti psihološke nefleksibilnosti u kontekstu shema domena je veza sa domenom oštećenje autonomije i izvođenja. S obzirom na to da domen oštećenje autonomije i izvođenja podrazumijeva smanjenu nezavisnost u funkcionisanju, niže samopouzdanje i teškoće u odvajanju od drugih, ne čudi da psihološka nefleksibilnost, odnosno nesposobnost prihvatanja sopstvenih unutrašnjih sadržaja i iskustava, predstavlja važan korelat ovakvog doživljaja sebe. Slično nalazima ove studije, u istraživanju Borjali i sar. (2016) dobijene su značajne veze psihološke nefleksibilnosti i svih shema domena, s tim da je najizraženija veza takođe bila u odnosu na domen oštećenja autonomije i izvođenja.

Sve veze između psihopatoloških ispoljavanja i shema domena su takođe značajne i u domenu srednje visokih do visokih korelacija, s tim da je povezanost najizraženija u domenu depresivnih manifestacija. Najbolji prediktor u odnosu na depresivnost je domen odsustvo povezanosti i odbacivanje, odnosno domen oštećenje autonomije i izvođenja u slučaju anksioznosti. U sličnim istraživanjima sheme koje ostvaruju najveću vezu u odnosu na depresivnost i anksioznost su upravo sheme koje pripadaju ovim domenima (Anmuth, 2011). Kada je u pitanju stres, značajni prediktori su preostala tri domena. Možda objašnjenje ovakvih nalaza treba tražiti u samom sadržaju tvrdnji koje se odnose na stres, a koje u velikom postotku podrazumijevaju nisku toleranciju na frustraciju i povećanu razdražljivost, koji su karakteristični za veliki broj shema koje sačinjavaju domen oštećenje granica, ali i domen usmjerenost na druge i domen pretjeran oprez i inhibicija.

Psihološka nefleksibilnost se pokazuje kao značajan medijator između odnosa svih shema domena i svih ispitivanih psihopatoloških manifestacija. Model koji najbolje objašnjava varijansu u depresivnosti jeste model koji sadrži domen odsustvo povezanosti i odbacivanje i psihološku nefleksibilnost. Iako je psihološka nefleksibilnost medijator svih odnosa, domen odsustva povezanosti i odbacivanje i dalje najveći dio svog efekta na depresivnost ostvaruje direktno, dok je u slučaju domena oštećenje granica efekat shema u najvećem procentu indirektan. Kada je u pitanju anksioznost, najveći procenat varijanse takođe objašnjava model koji sadrži domen odsustvo povezanosti i odbacivanje i psihološke nefleksibilnosti. Ono što je ovdje evidentno jeste da ne postoji domen koji direktno ostvaruje viši efekat nego putem medijatora, što je posebno vidljivo u slučaju domena oštećenje granica. Kod stresa najveći procenat objašnjenje varijanse ostvaruje model koji se tiče domena oštećenja granica i psihološka nefleksibilnost. Ni u slučaju stresa ne postoji domen koji direktno ostvaruje veći efekat na doživljaj stresa nego putem medijatora, što je posebno evidentno kod domena oštećenje autonomije i izvođenja.

Dobijeni nalazi su u skladu sa prethodnim istraživanjima, koja ukazuju na medijatorsku ulogu psihološke nefleksibilnosti u odnosu RMSŠ i simptoma depresivnosti (Beard, 2019). U istraživanju Borjali i sar. (2016) potvrđena je medijatorska uloga psihološke

fleksibilnosti između svih shema domena, osim domena usmjerenosti na druge i domena oštećenja granica, i anksioznih simptoma, što je interesantno i donekle kontradiktorno nalazima koje smo mi dobili za varijablu anksioznosti. U odnosima pojedinaca koje karakteriše domen oštećenje granica često može da se prepozna veliki stepen kritičnosti, te često pripisivanje manje prava ili kompetencija, kao i specifičan odnos prema dugoročnim ciljevima (Mirović, 2010). Razvitak psihološke fleksibilnosti, koji u sebe uključuje jasnu svijest o vrijednostima, idejama kakav život osoba želi da živi i prihvatanje, može doprinijeti kako razvijanju samosaosjećanja, tako i razvijanju empatije prema drugima. Samim tim, smisleno je da simptomi anksioznosti koji često proizilaze iz loše organizacije, kritičke nastrojenosti i problema u komunikaciji, pod dejstvom ovog domena, mogu biti redukovani sa razvitkom psihološke fleksibilnosti. Dalje, Tim (Thimm, 2017) dolazi do zaključka da su puna svijest i samosaosjećanje mehanizmi preko kojih RMS sheme ostvaruju svoj efekat na doživljaj psihološkog distresa.

Dobijeni nalazi ukazuju da bi sa razvitkom psihološke fleksibilnosti, veliki dio negativnog efekta RMS mogao biti neutralisan, pogotovo u odnosu na domen oštećenje granica kada su u pitanju depresivnost i anksioznost, odnosno domen oštećenje autonomije i izvođenja kada je u pitanju stres. Čini se da je smanjenje psihološke fleksibilnosti jedan od mehanizama preko kojih rana iskustva ostvaruju svoj efekat na kasnije manifestacije depresivnosti, anksioznosti i stresa. Implikacije koje proizilaze iz ovakvih nalaza značajne su za psihoterapijsku praksu. Čini se da tehnike koje se koriste, a koje ne uključuju razvoj psihološke fleksibilnosti, nisu dovoljne za klijente sa nezadovoljavajućim ranim iskustvima. Zato su pokušaji shema terapeuta da pored uobičajenih tehnika iz domena shema terapije svakako implementiraju tehnike koje ciljaju na razvijanje psihološke fleksibilnosti, u pokušaju dalje integracije terapija trećeg talasa kognitivno-bihejvioralne terapije i shema terapije, zaista smisleni i ohrabrujući (Van Vreeswijk et al., 2014). Početni empirijski nalazi su na neki način već implementirani u praksu, kroz kontekstualnu shema terapiju (Roedinger et al., 2018) u sklopu koje su tradicionalne shema tehnike obogaćene tehnikama iz terapije prihvatanjem i posvećenošću, dijalektičke bihejvioralne terapije i terapije usmjerene na saosjećanje, koje potpomažu građenju zdravog odraslog modaliteta.

Na umu treba imati da je u ovom istraživanju ipak korišten mali uzorak, sa većinom ženskih ispitanika. Mjere iskorištene u istraživanju su u osnovi samo-procjenne, što predstavlja još jedno ograničenje ovog istraživanja. U pitanju je krossekcijski dizajn istraživanja, koji nam onemogućuje da donosimo kauzalne zaključke. Bilo bi interesantno prikazati kakvi se efekti dobijaju u istoj grupi ispitanika nakon neke vrste treninga psihološke fleksibilnosti, te praćenjem dugoročnijih efekata ovakvih treninga.

Literatura

- Anmuth, L. (2011). Early Maladaptive Schemas and negative life events in the Prediction of depression and anxiety [Master's thesis, Rowan University]. Theses and Dissertations. <https://rdw.rowan.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1068&context=etd>

- Baugh, L. M., Cox, D. W., Young, R. A., & Kealy, D. (2019). Partner trust and childhood emotional maltreatment: The mediating and moderating roles of maladaptive Schemas and psychological flexibility. *Journal of Contextual Behavioral Science, 12*, 66–73. <https://doi.org/10.1016/j.jcbs.2019.02.001>
- Beard, J. (2019). The Relationship between Early Maladaptive Schemas and Depression: The Mediation Role of Psychological Inflexibility. *OSR Journal of Student Research, 5*, Article 96. <https://scholarworks.lib.csusb.edu/osr/vol5/iss1/96>
- Bond, F. W., Hayes, S. C., Baer, R. A., Carpenter, K. M., Guenole, N., Orcutt, H. K., Waltz, T., & Zettle, R. D. (2011). Preliminary psychometric properties of the Acceptance and Action Questionnaire–II: A revised measure of psychological inflexibility and experiential avoidance. *Behavior Therapy, 42*(4), 676–688. <https://doi.org/10.1016/j.beth.2011.03.007>
- Bond, F. W., Hayes, S. C., & Barnes-Holmes, D. (2006). Psychological Flexibility, ACT, and Organizational Behavior. *Journal of Organizational Behavior Management, 26*(1-2), 25–54. https://doi.org/10.1300/J075v26n01_02
- Borjali, A., Bahramzadeh, H., Eskandari, H., & Farrokhi, N. (2016). Psychological flexibility mediate the effect of early maladaptive schemas on Psychopathology. *International Journal of Applied Behavioral Sciences, 3*(4), 9–17. <https://doi.org/10.22037/ijabs.v3i4.15451>
- Burke, K., & Moore, S. (2014). Development of the parental psychological flexibility questionnaire. *Child Psychiatry & Human Development, 46*(4), 1–10. <https://doi.org/10.1007/s10578-014-0495-x>
- Cámara, M., & Calvete, E. (2012). Early maladaptive schemas as moderators of the impact of stressful events on anxiety and depression in university students. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment, 34*(1), 58–68. <https://doi.org/10.1007/s10862-011-9261-6>
- Ciarrochi, J., Bilich, L., & Godsell, C. (2010). Psychological flexibility as a mechanism of change in acceptance and commitment therapy. In R. A. Baer (Ed.), *Assessing mindfulness and acceptance processes in clients: Illuminating the theory and practice of change* (pp. 51–75). Context Press/New Harbinger Publications.
- Cormier, A., Jourda, B., Laros, C., Walburg, V., & Callahan, S. (2011). L'influence entre les schémas précoces inadaptés et la dépression [Influence between early maladaptive schemas and depression]. *L'Encéphale: Revue de psychiatrie clinique biologique et thérapeutique, 37*(4), 293–298. <https://doi.org/10.1016/j.encep.2011.01.001>
- Delattre, V., Servant, D., Rusinek, S., Lorette, C., Parquet, P. J., Goudemand, M., & Hautekeete, M. (2004). Les schémas précoces dysfonctionnels : étude chez des patients adultes souffrant d'un trouble anxieux [The early maladaptive schemas: a study in adult patients with anxiety disorders]. *L'Encéphale: Revue de psychiatrie clinique biologique et thérapeutique, 30*(3), 255–258. [https://doi.org/10.1016/s0013-7006\(04\)95437-1](https://doi.org/10.1016/s0013-7006(04)95437-1)
- Dozois, D. J. A. (2007). Stability of negative self-structures: A longitudinal comparison of depressed, remitted, and nonpsychiatric controls. *Journal of Clinical Psychology, 63*(4), 319–338. <https://doi.org/10.1002/jclp.20349>
- Fischer, T. D., Smout, M. F., & Delfabbro, P. H. (2016). The relationship between psychological flexibility, early maladaptive schemas, perceived parenting and psychopathology. *Journal of contextual behavioural science, 5*(3), 169–177. <https://doi.org/10.1016/j.jcbs.2016.06.002>

- Hayes, S. C., Luoma, J. B., Bond, F. W., Masuda, A., & Lillis, J. (2006). Acceptance and commitment therapy: Model, processes and outcomes. *Behaviour Research and Therapy*, 44(1), 1–25. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2005.06.006>
- Hayes, S. C., Strosahl, K. D., Bunting, K., Twohig, M. & Wilson, K. G. (2004). What is Acceptance and Commitment Therapy? In: S. C. Hayes i K. D. Strosahl (Eds.), *A practical guide to Acceptance and Commitment Therapy* (3–29). Springer. https://doi.org/10.1007/978-0-387-23369-7_1
- Hayes, S. C., Strosahl, K. D., & Wilson, K. G. (1999). *Acceptance and commitment therapy: An experiential approach to behavior change*. Guilford Press.
- Jovanović, Žuljević, D. & Brdarić, D. (2011). Skala depresivnosti, anksioznosti i stresa (DASS-21) — struktura negativnog afekta kod adolescenata. *Engrami*, 33(2), 19–28.
- Kashdan, T. B., & Rottenberg, J. (2010). Psychological flexibility as a fundamental aspect of health. *Clinical Psychology Review*, 30(7), 865–878. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2010.03.001>
- Kato T. (2016). Impact of psychological inflexibility on depressive symptoms and sleep difficulty in a Japanese sample. *Springer Plus*, 5, Article 712. <https://doi.org/10.1186/s40064-016-2393-0>
- Levin, M. E., Luoma, J. B., Vilardaga, R., Lillis, J., Nobles, R., & Hayes, S. C. (2016). Examining the role of psychological inflexibility, perspective taking, and empathic concern in generalized prejudice. *Journal of Applied Social Psychology*, 46(3), 180–191. <https://doi.org/10.1111/jasp.12355>
- Lovibond, P. F., & Lovibond, S. H. (1995). The structure of negative emotional states: Comparison of the Depression Anxiety Stress Scales (DASS) with the Beck Depression and Anxiety Inventories. *Behaviour Research and Therapy*, 33(3), 335–343. [https://doi.org/10.1016/0005-7967\(94\)00075-U](https://doi.org/10.1016/0005-7967(94)00075-U)
- Masuda, A., & Tully, E. C. (2012). The role of mindfulness and psychological flexibility in somatization, depression, anxiety, and general psychological distress in a nonclinical college sample. *Journal of Evidence-Based Complementary & Alternative Medicine*, 17(1), 66–71. <https://doi.org/10.1177/2156587211423400>
- Masuda, A., Price, M., Anderson, P. L., & Wendell, J. W. (2010). Disordered eating-related cognition and psychological flexibility as predictors of psychological health among college students. *Behavior Modification*, 34(1), 3–15. <https://doi.org/10.1177/0145445509351569>
- McCracken, L. M., & Gauntlett-Gilbert, J. (2011). Role of psychological flexibility in parents of adolescents with chronic pain: Development of a measure and preliminary correlation analyses. *PAIN*, 152(4), 780–785. <https://doi.org/10.1016/j.pain.2010.12.001>
- Mirović, T., & Mešković, D. (2017). Explaining Early Maladaptive Schemas (EMS): Connections between Basic Personality Dimensions, Affective Attachment Styles and Empathy. In A. Columbus (Ed.). *Advances in Psychology Research* (45–83). Nova. Science Publishers.
- Mirović, T. (2015). Shema terapija. U Vukosavljević-Gvozden (Ur.). *Kognitivno-bihevioralne terapije danas* (101–125). Institut za psihologiju.
- Mirović, T. (2010). *Sheme koje prave probleme*. Zadužbina Andrejević.

- Pepping, C. A., & Duvenage, M. (2016). The origins of individual differences in dispositional mindfulness. *Personality and Individual Differences, 93*, 130–136. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.05.027>
- Rezaei, M., & Ghazanfari, F. (2016). The role of childhood trauma, early maladaptive schemas, emotional schemas and experiential avoidance on depression: A structural equation modelling. *Psychiatry Research, 246*, 407–414. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2016.10.037>
- Roediger, E., Stevens, B. A., & Brockman, R. (2018). *Contextual schema therapy: An integrative approach to personality disorders, emotional dysregulation, and interpersonal functioning*. New Harbinger Publications.
- Thimm, J. C. (2017). Relationships between early maladaptive schemas, mindfulness, self-compassion, and psychological distress. *International Journal of Psychology and Psychological Therapy, 17*(1), 3–17.
- Van Vreeswijk, M., Broersen, J., & Schurink, G. (2014). *Mindfulness and schema therapy: A practical guide*. John Wiley & Sons.
- Wersebe, H., Lieb, R., Meyer, A. H., Hofer, P., & Gloster, A. T. (2018). The link between stress, well-being, and psychological flexibility during an acceptance and commitment therapy self-help intervention. *International Journal of Clinical and Health Psychology, 18*(1), 60–68. <https://doi.org/10.1016/j.ijchp.2017.09.002>
- Williams, K. E., Ciarrochi, J., & Heaven, P. C. L. (2012). Inflexible parents, inflexible kids: A 6-year longitudinal study of parenting style and the development of psychological flexibility in adolescents. *Journal of Youth and Adolescence, 41*(8), 1053–1066. <https://doi.org/10.1007/s10964-012-9744-0>
- Yadavaia, J. E., Hayes, S. C., & Vilaradaga, R. (2014). Using acceptance and commitment therapy to increase self-compassion: A randomized controlled trial. *Journal of contextual behavioural science, 3*(4), 248–257. <https://doi.org/10.1016/j.jcbs.2014.09.002>
- Young, J. E., & Brown, G. (2005). Young schema questionnaire-Short form; Version 3 (YSQ-S3, YSQ) [Database record]. APA PsycTests. <https://doi.org/10.1037/t67023-000>
- Young, J.E., Klosko, J.S., & Weishaar, M. (2003). *Schema Therapy: A Practitioner's Guide*. The Guilford Press.
- Young, J.E. (1990). *Cognitive therapy for personality disorders: A schema-focused approach*. Professional Resource Press.
- Young, J.E. (1993). *The Schema Diary*. Cognitive Therapy Center of New York.
- Žuljević, D., Rakočević, N., & Krnetić, I. (2020). Testing the model of psychological flexibility in the Serbian cultural context: The psychometric properties of the acceptance and action questionnaire. *Psihologija, 53* (2), 161–181. <https://doi.org/10.2298/PSI191015006Z>

Igor Krnetić²

Faculty of Philosophy

University of Banja Luka

Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina

Lana Vujaković

Faculty of Philosophy

University of Banja Luka

Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina

PSYCHOLOGICAL FLEXIBILITY AS A MEDIATOR OF THE RELATIONSHIP BETWEEN EARLY MALADAPTIVE SCHEMAS AND MANIFESTATIONS OF DEPRESSION, ANXIETY AND STRESS

Abstract

Although the link between Early Maladaptive Schemas and many psychopathological manifestations has been confirmed, there is still not enough research examining the mechanism by which this link is realized. The aim of this study was to examine whether psychological inflexibility could be a mediator of the relationship between early maladaptive schemas grouped in schema domains and problems in current functioning, manifested through depression, anxiety and stress symptoms. Among the instruments used were the Young's Schema Questionnaire, the Acceptance and Action Questionnaire and Depression, Anxiety, and Stress Scales. The sample included 320 subjects ($N_{\text{females}} = 215$; $M = 33.5$; $SD = 9.6$). The results indicate significant connections of psychological inflexibility with all scheme domains and all criterion variables, with this connection being the strongest in relation to depression ($r = .74$, $p < .01$) and autonomy impairment domain ($r = .74$, $p < .01$). Schema domains are important predictors of criterion variables, provided that the highest percentage of explained variance is in relation to depression. Psychological inflexibility has been shown to be a partial mediator of all relations between all schema domains and manifestations of depression, anxiety and stress. Although schema domains still have a significant direct effect on psychopathological manifestations, in the case of impaired limits when it comes to anxiety ($b = .045$; $p < .05$, 95% BCa CI [.03, .05]) and depression ($b = .06$, $p < .05$, 95% BCa CI [.04, .07]) the difference between the indirect and direct effect is most evident, while in the case of stress the greatest difference between the effects is in relation to the domain of autonomy impairment ($b = .07$, $p < .05$, 95% BCa CI [.05, .08]). The implications for the integration of schema therapy and third wave cognitive-behavioral therapy are discussed.

Keywords: early maladaptive schemas, schema domains, psychological flexibility, depression, stress, anxiety

Primljeno: 08.07.2021.

Primljena korekcija: 06.10.2021.

Prihvaćeno za objavljivanje: 27.10.2021.

² igor.krnetic@ff.unibl.org

Please cite as: Krnetić, I., & Vukajović, L. (2021). Psihološka nefleksibilnost kao medijator odnosa između ranih maladaptivnih shema i manifestacija depresivnosti, anksioznosti i stresa [Psychological flexibility as a mediator of the relationship between early maladaptive schemas and manifestations of depression, anxiety and stress]. *Godišnjak za psihologiju*, 18, 09–25. <https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.01>

Svetlana Obradović¹*Headmaster of Special Vocational Gymnasium
and Lyceum of Katerini
Katerini, Greece*

UDK 616.89:79

Originalni naučni rad<https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.02>**Thomas Nikodelis***Biomechanics Lab, School of Physical Education
and Sport Science,
Aristotle University of Thessaloniki
Thessaloniki, Greece***Milica Stojković***Faculty of Technical Sciences Čačak,
University of Kragujevac,
Čačak, Serbia*

SIGNIFICANCE OF SPORT ACTIVITIES FOR PERSONS WITH DISABILITIES

Abstract

Although there are numerous categorizations and large differences in the specific characteristics between individual categories of disabilities, they all have something in common - barriers that people with disabilities deal with. Social, physical and mental limitations can be reduced or removed through sport, which can significantly improve the quality of life of people with disabilities, as we will try to document in this paper by research findings. Unfortunately, even today, the usual societal attitude about the quality of life of people with disabilities is not focusing on specific social and cultural context affecting disability. Instead, we are still focusing on individual coping strategies and behaviors in response to difficulties arising from biological limitations. Psychology is one of the sciences whose contribution to this topic can be important, especially in providing a framework for evidence-based practice. Simultaneously, promoting this topic can, hopefully, contribute to improving relevant policy.

Keywords: sport, disabilities, quality of life

Significance of sport activities for persons with disabilities

Disability is a multidimensional concept. This specificity is probably one of the main reasons for such numerous definitions and categorizations of disability (Altman, 2001), and probably one of the aggravating factors for disability research. Generally, in most European countries, people with disabilities usually include the

¹ cecagrcka@yahoo.gr

Please cite as: Obradović, S., Nikodelis, T., & Stojković, M. (2021). Significance of sport activities for persons with disabilities. *Godišnjak za psihologiju*, 18, 27–40. <https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.02>

following subgroups: 1) people with specific learning disabilities, 2) persons with visual impairments, 3) persons with hearing impairments, 4) people with slower cognitive functioning, 5) autistic people, 6) people with neurological and other diseases, 7) people with complex cognitive, emotional and social difficulties, 8) people with multiple difficulties, and 9) people with speech and language disorders (Bjekić et al., 2014; Obradović & Vučetić, 2014). In a similar way, the ways of supporting these people in European countries are defined differently, which is due to differences in legislation and financial resources, but not a fundamentally different view of disability (Obradović et al., 2010). Nowadays, the consideration of disability is mainly related to the social concept and model of research (Smart, 2006). In this sense, the view observation of disability is mainly related to socio-political barriers that prevent persons with disabilities from actively participating in the life of the community. Consequently, the responsibility for the disability barriers lies with society rather than with the individual.

So, there is something what all forms of disability have in common – they have to deal with different types of barriers (physical, psychological and social). This view of disability, for the purpose of this paper, allows us to transcend all those topics on which there is no consensus (such as different definitions and classifications of disability, different characteristics of individual disabilities, different economical-disability issues etc.) and to focus to an effort for removal of barriers of all kinds, with the goal of improving the quality of life of persons with disabilities. We strongly believe that sport can be a significant tool in this attempt. Popularization of the topic through an increasing number of research and discussions on sport and disability can help realize the rights and opportunities related to persons with disabilities, through the process of empowerment and change of social attitude towards disability (DePauw & Gavron, 2005). Also, the promotion of this topic can, hopefully, contribute to improvement of relevant policy.

In this paper we were focused on exploring the following research questions with the aim of providing a framework for future research and evidence-based practice in this field: 1) what is the potential of sporting activities in social participation of people with disability and their quality of life, 2) what are the benefits of sports and exercise for people with disabilities in their physical, psychological and social state, 3) what are the most common barriers to sport participation for people with disabilities and 4) what is a potential role of psychology and its contribution in this field.

Quality of life and sport as a way of social participation of people with disability

The World Health Organization defined quality of life as an individual's perception of their position in life in the context of the culture and value systems in which they live and in relation to their goals, expectations, standards and concerns. It is a wide ranging concept affected in a complex way by the person's physical health, psychological state, personal beliefs, social relationships and their relationship with

salient features of their environment (World Health Organization, 1997). Sport is a way of social participation, and a social participation is extremely important for the quality of life of every person, with or without a disability (Zikmund, 2003). The term participation has several dimensions: taking part, inclusion, involvement in various life areas, and access to the necessary resources (Moller & Danermark, 2007). The chance for sport participation can help a person to acquire life skills and change attitudes and behavior towards the relevant activity (Nikodelis et al., 2014). But social participation of the people with disabilities is not an easy matter: according to Shattuck et al. (2011) evidence shows that adolescent with disability were significantly more likely never to see friends out of school (43.3%), never to get called by friends (54.4%), and never to be invited to social activities (50.4%) when compared with adolescents from all the other groups. Furthermore, the limited social participation correlates with low family income and having impairments in conversational ability, social communication, and functional cognitive skills. Sport is an activity that can reduce the social isolation of people with disabilities, and simultaneously encourage and help the development of their cognitive and social abilities and competencies. Consequently, the inclusion and the participation of people with disabilities in sports can be crucial for their quality of life.

In this paper, we adopt the view of the UNESCO of sport as “all forms of physical activity that contribute to physical fitness, mental well-being and social interaction, such as play, recreation, organized or competitive sport, and indigenous sports and games” (UN Inter-Agency Task Force on Sport for Development and Peace, 2003, p. 2). Moreover, UNESCO (McLennan & Thompson, 2015) describes *Quality physical education* as not only the entry point for lifelong physical activity, but also as improving health awareness, enhancing civic engagement and contributing to social inclusion.

According the World Health Organization’s (2020) guidelines on physical activity and sedentary behaviour people with disabilities have the same activity requirements as all the people without disability. All adults should undertake 150–300 min of moderate-intensity, or 75–150 min of vigorous-intensity physical activity, or some equivalent combination of moderate-intensity and vigorous-intensity aerobic physical activity, per week. Among children and adolescents, an average of 60 min/day of moderate-to-vigorous intensity aerobic physical activity across the week provides health benefits. The guidelines recommend regular muscle-strengthening activity for all age groups. Additionally, reducing sedentary behaviours is recommended across all age groups and abilities.

The results of research conducted by Yazicioglu et al. (2012) showed that people with physical disabilities who participated in adapted sports had significantly higher scores on the World Health Organization Quality-of-Life Scale (WHOQoL-BREF; Division of Mental Health and Prevention of Substance Abuse, World Health Organization, 1997) and the Satisfaction With Life Scale (SWLS; Diener et al., 1985) compared to people with physical disabilities not involved in any adapted sports. Similar results are reported by the Ingrassia et al. (2020), suggesting that practicing sports is strongly associated with improvements in perceptions of well-

being and Quality-of-Life, especially for persons with disabilities. They also used WHOQOL-BREF scores for Quality-of-Life, and they defined the general self-efficacy, life satisfaction, positive well-being, and psychological distress related to physical exercise as measures of well-being.

Sporting activities and exercising are significant factors for a person's development and integration in the society. In this point of view, sport is social phenomenon. The positive effects of sport can significantly improve the quality of life of an individual (Theodorakis et al., 2019). Participation in sports enhances the psychological well-being of children with disabilities through the provision of opportunities to form friendships, express creativity, develop a self-identity, and foster meaning and purpose in life (Dykens et al., 1998). Unfortunately, experience shows that people with disability are not involved in sports in the same way or the same degree like their peers without disability. People with disabilities have less favorable experiences in sport than their non-disabled peers and competitors (Stevenson, 2009).

The quality of life is affected in a complex way by the person's physical health, psychological state, personal beliefs, social relationships and their relationship with salient features of their environment. In the following sections we examined how participation in sports affects all these aspects of life of people with disabilities.

Sport participation and its effect on physical state of people with disabilities

For the quality of life the individual's physical health is of extreme importance. In general, we can see the positive physiological outcomes from the participation of both people with and without disabilities in exercise and sports and that all the above-mentioned improvements have a great impact on the quality of life. Research has shown that regular physical activity can be vital in preventing and treating heart disease, stroke, diabetes, cancer and weight management, and can help relieve depression and contribute to a positive sense of well-being (Mammen & Faulkner 2013; Winzer et al., 2018; Wu et al., 2010). It was found that after a 6-month intervention exercise program, participants with disabilities had statistically significant weight reduction (Wu et al., 2010). Studies tend to agree with such results but with smaller improvements regarding body composition (Kim et al., 2020). These authors (Kim et al., 2020) suggest that in order for an intervention program to be efficient on people with disabilities there is a need for longer intervention exercise protocols. Exercise, which is defined as any bodily activity that enhances or maintains physical fitness and overall health and wellness (Kylasov & Gavrov, 2011) also positively contributes on the physiological state and health of people with disabilities.

Exercise can be achieved through adapted physical activity and participation in sports. Adapted physical activity (abbr. APA) has more than one definition in the literature in an effort to be more inclusive. APA is defined as a cross-disciplinary body of knowledge directed toward the identification and solution of individual differences in physical activity.

It is a service delivery profession and an academic field of study that supports an attitude of acceptance of individual differences, advocates access to active lifestyles and sport, and promotes innovation and cooperative service delivery programs and empowerment systems. Adapted physical activity includes, but is not limited to, physical education, sport, recreation, dance and creative arts, nutrition, medicine, and rehabilitation (International Federation of Adapted Physical Activity [IFAPA], 2004, art. 5).

The various physical difficulties that people with disabilities have are conditioned by the type of disability, but what they have in common is that sport certainly improves their physical condition. Individuals with Multiple Sclerosis (abbr. MS) usually develop different physiological characteristics than healthy people (Halabchi et al., 2017). In a research conducted by White et al., (2004) it was reported that strength exercise has positive impact on leg strength, moving ability and self-reported fatigue and disability. On another study with MS group, results suggest that an 8-week aquatic exercise program can effectively improve fatigue in MS patients (Kargarfard et al., 2012).

Concerning lower extremity disabilities in a research on a more “well known” adapted sport, the effects of a short duration explosive strength training program in wheelchair basketball athletes, resulted in significant improvements in sprint and agility performance (Ozmenet al., 2014).

Participation in sports can provide opportunities for people with disabilities to gain new skills and enhance on different components of physical activity and health. They can achieve important improvements in muscle strength, flexibility, aerobic - anaerobic fitness, balance etc. (Halabchi et al., 2017), as well as noteworthy achievements in the competitive field. It is important to point out that almost any sport can be altered if needed, to give people with disabilities the means to participate and effectively improve on all the above mentioned, resulting in a healthier life.

Regarding Intellectual Disability (abbr. ID), there is a wider field of research and participation in sports. In 2019, Lizondo et al., analyzed and compared bone quality parameters of different ID groups and people without ID. Based on the results, authors suggested that physical activity improves bone mass in ID individuals, therefore it should be recommended for preventive care (Lizondo et al., 2019). In a different sport, on a periodized swimming training program in individuals with Down’s syndrome, improvements were found on swimming speed and performance times in sprint distances. Although results showed no to little changes in jump performance or body composition, it remains possible that upper body strength and power were improved, thus the improvement in performance times (González-Ravé et al., 2020). A recent study in athletes with ID measured the effect of dynamic stretching and plyometric warm ups. Findings showed that there was improvement in their dynamic balance after certain exercises and a specific time range which can greatly contribute on the safety of the ID athletes as a preventative way on reducing the risk of falls and sport injuries (Jouira et al., 2020).

Hypertension is also a health condition that is prevalent to these groups as they tend to follow a sedentary lifestyle. It is clearly stated by the literature that physical activity is necessary regarding the risk for hypertension both in children

and adults. Wyszynska, et al., (2017) found that low level of physical activity and longer screen times were significantly associated with higher hypertension risk in population with ID. With similar results comes a more recent study, where a large number of individuals with ID had their brachial blood pressure and BMI assessed in relation to their reported physical activity. Results suggest that those with higher participation in physical activity have lower odds regarding the risk of hypertension (Schroeder et al., 2020).

Sport participation and its effect on psychological and social state of people with disabilities

Another scoping review (Gitimoghaddam et al., 2021) aimed to undertake an extensive exploration of the extent, range, and nature of research activities regarding the effect and emerging evidence in the field of physical activity interventions on cognitive development among children and youth (0–17.99 years) with neurodevelopmental disorders (abbr. NDD), revealed many positive key cognitive outcomes related to physical activity including, but not limited to focus, attention, self-control, cognitive process, and alertness. No studies reported a negative association between physical activity and cognitive outcomes. Based on the findings from this scoping review, physical activity appears to have a favorable impact on the cognitive outcomes of children and youth with NDD. As an indication, here is a briefly review some of the disability groups that have greatly benefited from sports and exercise.

Participation in sports and recreational activities provides opportunities for children with disabilities that promote inclusion, minimize deconditioning, optimize physical functioning, and enhance overall well-being (Murphy & Carbone, 2008). Unfortunately, it seems that opportunities for people with disabilities to participate in fitness and activity programs, whether for leisure, recreation, or competition, are limited (Murphy & Carbone, 2008; Rimmer et al., 2004). Limited participation can impact students' with disabilities self-esteem, and as a result of participating in recreation activities, students' with disabilities social communication and self-esteem can increase (Allsop et al., 2013; Devine & Dawson, 2010). Participation in sports and recreational activities provide opportunities for children with disabilities that promote inclusion. Carter et al., (2010) found that participation in leisure and recreation activities provided many opportunities for students with disabilities, such as growing as learners and individuals by learning new skills, refining previously taught concepts, and meeting new people. They stated that participation in leisure and recreation activities allowed students to practice their social skills, generalize skills, explore interests, and apply everyday life skills.

Other study (Tough et al., 2017) indicates that social relationships play an important role in mental health and wellbeing in persons with disabilities. They also found that integrating persons with disabilities into social networks seems not sufficient and that rehabilitation professionals together with affected persons and their peers should ensure that high quality relationships and tailored support are available.

Within the social environment of athletes with disabilities, coaches play a very special and really important role. There are only few papers in which the methodology of organizing training with people with disability in sports clubs-associations is discussed in detail (Begenišić et al., 2011). The role of a sports coach and disability sports coach seems to be of great importance and value throughout the literature. It is emphasized that coaches provide positive impact on the quality and experience of an athlete's efforts in injury recovery (Bianco, 2001; Podlog & Eklund, 2007). Their role goes beyond just coaching for a specific sport, as they teach and instill life skills and values both on and off the court (Vallée & Bloom, 2005). Nonetheless, disability sports coaches usually need to have deeper subject knowledge on biomechanical adaptations and other aspects of the life of the people with disabilities.

In a brief review of the literature on coaching groups with disabilities, one thing stands out: although there is prevalent evidence that coaches seem to not discriminate against people with disabilities and that in most of the cases, they are supportive of including them in interscholastic sports – school-based sporting opportunities, they do not feel sufficiently prepared to coach them (Dorogi et al., 2008; Kozub & Porretta, 1998). This phenomenon could be justified due to potential lack of their training-coaching curricula on the adapted sports and in the multiple roles that disability sports coaches face, that of coaching the sport, that of coaching the individual as an athlete and that of coaching the individual as a person outside of their sport (Vargas et al., 2012).

Reports from the research in athletes with disabilities also highlight the importance of the coaches in their lives. It was found that disability sport athletes who felt that their coaches supported their autonomy, expressed positive outcomes in their general involvement in their sport and on their relationship with their teammates (Banack et al., 2011). Results from another study emphasize the impact of the role that a coach has on his athletes: it was found that negative coaching behavior was one of the most anxiety inducing sport stressors the athletes have encountered (Campbell & Jones, 2002).

Barriers to sport participation for people with disability

Empirical evidence shows us low levels of participation in sport for people with disability. According to Thomas, (2003), reports for Europe in 1987 shows us that while 30 percent of non-disabled adults participated in sport; only 3 % of disabled people did so, other studies in the UK found that 2.5 % of disabled people participated in sport compared to 38.4 % for non-disabled men and 24.2 % for non-disabled women. Also, the report from Ireland in 2005 highlights the lack of sport participation of people with disabilities in Ireland, England, the European Union, Canada and the USA (Hannon, 2005.) Why is this happening? Because of barriers. As for barriers for people with disabilities, there is no consensus or unified approach. Generally, we can say that there are some internal and some external factors which are interconnected and combined, that hinder individuals with disabilities from accessing recreational activities. For example, individuals' with disabilities deficits in social communication and cognitive skills were cited as internal

factors that contributed to the lack of participation (Shattuck et al., 2011). Typical barriers for people with disabilities to participate in sport include lack of awareness on the part of people without disabilities as to how to involve them in teams adequately; lack of opportunities and programs for training and competition; too few accessible facilities due to physical barriers; and limited information on and access to resources (DePauw & Gavron, 2005). Other external factors for example included the lack of resources needed for participation (financial support, equipment, personal assistance, as well as activities offered) (Palisano et al., 2010). Results of another research (Rimmer et al., 2004) show us that the degree of participation in physical activity among people with disabilities is affected by a multifactorial set of barriers and facilitators that are unique to this population. In this research, the following factors were identified: (1) barriers and facilitators related to the built and natural environment; (2) economic issues; (3) emotional and psychological barriers; (4) equipment barriers; (5) barriers related to the use and interpretation of guidelines, codes, regulations, and laws; (6) information-related barriers; (7) professional knowledge, education, and training issues; (8) perceptions and attitudes of persons who are not disabled, including professionals; (9) policies and procedures both at the facility and community level; and (10) availability of resources.

Just a brief overview of all these different barriers shows how complex this issue is and how multiple factors influence if certain community will be able to offer these resources to its members with disabilities. Some general recommendations could be drawn from a synthesis of all these different barriers in thinking how to overcome them.

How can psychology be more proactive in sports and disability area?

When it comes to psychology research, the topic of sports and disability revolved mostly around some aspect of professional sports for persons with disabilities (Martin, 2005; Dieffenbach & Statler, 2012). In the recent years the significance of sports and recreational activities from a perspective of overall wellbeing of all groups of disability in everyday life emerges as a research interest. However, a systematic literature review is needed so that different findings could be properly summarized and evaluated and consequently put in use. Psychology is one of the sciences whose contribution to this topic can be important, especially in providing a framework for evidence-based practice. On a conceptual level, psychology can contribute in providing methodology framework for designing training procedures and follow-up instruments. Also, extrapolating from some fundamental learning theories, developmental theories and models of motivation could be a fruitful line of research in the context of creating programs of recreational activities for children and adults with different disabilities.

Another vital aspect in this field is a systemic approach, because very often people with disability have a member of the family or community who assists them, so without cooperation with parents, guardians, close family members or someone from

that support network, it is difficult to expect any significant progress. And building on that, fostering appropriate communication skills is much needed for those who intend to develop and/or implement any program of recreational and sportive activities tailored to specific requirements of different disability characteristics. Literature supports this claim - generally, few changes are needed in the content of psychological skills training programs when working with athletes with physical, intellectual, or sensory disabilities, but the main adaptations typically required when working within persons with disabilities sport relate to communication issues (Hanrahan, 2015).

It is vital to emphasize the importance of teamwork skills of coaches, different expert associates and other service providers, because just as in any sport, there is a little individual endeavor, mostly it requires a team effort. Teamwork in sports for people with disabilities is even more paramount.

Making all previously mentioned a research interest first and then exploring scientifically different aspects of psychological processes in recreational coaching of persons with disabilities would contribute greatly to development of evidence-based practice in this field.

Conclusion

Sport can become a bridge between people with and without disabilities. In many aspects of their lives people with disabilities usually are defined or distinguished on basis of their disability. Through sports, exercise and physical activity these people have the ability to transcend social barriers and be recognized more for their skills, physical competence and abilities they have. As mentioned earlier, quality of life is a concept related to a person's physical health, psychological state, personal beliefs and social relationships. The aforementioned research in this paper has shown that all these areas of quality of life for people with disabilities can be improved through participation in sports activities.

Furthermore, previous research shows that people with physical disabilities who participated in adapted sports were more satisfied with life in general compared to people with similar disabilities not involved in any adapted sports. (Yazicioglu et al., 2012). Also, it is shown that practicing sports is strongly associated with improvements in perceptions of well-being and quality of life of persons with disabilities (Ingrassia et al., 2020).

In addition to being able to significantly improve the quality of life of people with disabilities, sport can also make more positive attitudes about disability in the society. In this paper, we have tried to contribute to raising awareness of the importance of this issue, and in some way contribute to the overall popularization of this topic in the scientific field and to instigate a discussion on sports and disability.

Reference

- Allsop, J., Negley, S., & Sibthorp, J. (2013). Assessing the social effect of therapeutic recreation summer camp for adolescents with chronic illness. *Therapeutic Recreation Journal*, 47(1), 35–46.
- Altman, B. (2001). Definitions, models, classifications, schemes, and applications. In G. L. Albrecht, K. Seelman, & M. Bury, *Handbook of disability studies* (pp. 97–122). SAGE Publications, Inc., <https://www.doi.org/10.4135/9781412976251.n4>
- Banack, H. R., Sabiston, C. M., & Bloom, G. A. (2011). Coach autonomy support, basic need satisfaction, and intrinsic motivation of paralympic athletes. *Research Quarterly for Exercise and Sport*, 82(4), 722–730. <https://doi.org/10.1080/02701367.2011.10599809>
- Begenišić, P., Vučetić, M. i Topalović, A. (2011). *Metodika treniranja dece sa posebnim potrebama u Košarkaškom klubu „Ikar“*. Košarkaški klub Ikar.
- Bianco, T. (2001). Social support and recovery from sport injury: Elite skiers share their experiences. *Research Quarterly for Exercise and Sport*, 72(4), 376–388. <https://doi.org/10.1080/02701367.2001.10608974>
- Bjekić, D., Obradović, S., Vučetić, M., & Bojović, M. (2014). E-teacher in inclusive e-education for students with specific learning disabilities. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 128, 128–133. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.03.131>
- Campbell, E., & Jones, G. (2002). Cognitive appraisal of sources of stress experienced by elite male wheelchair basketball players. *Adapted Physical Activity Quarterly*, 19(1), 100–108. <https://doi.org/10.1123/apaq.19.1.100>
- Carter, E. W., Swedeen, B., Moss, C. K., & Pesko, M. J. (2010). “What are you doing after school?” Promoting extracurricular involvement for transition-age youth with disabilities. *Intervention in School and Clinic*, 45(5), 275–283. <https://doi.org/10.1177/1053451209359077>
- DePauw, K. P., & S. J. Gavron. (2005). *Disability and Sport*. Human Kinetics.
- Devine, M. A., & Dawson, S. (2010). The effect of a residential camp experience on self-esteem and social acceptance of youth with craniofacial differences. *Therapeutic Recreation Journal*, 44(2), 105–120.
- Dieffenbach, K. D., & Statler, T. A. (2012). More similar than different: The psychological environment of Paralympic sport. *Journal of Sport Psychology in Action*, 3(2), 109–118. <https://doi.org/10.1080/21520704.2012.683322>
- Diener, E. D., Emmons, R. A., Larsen, R. J., & Griffin, S. (1985). The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1), 71–75. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4901_13
- Dorogi, L., Bogнар, J., & Petrovics, L. (2008). Introducing disability issues into the education of coaches. *Physical Education and Sport*, 52, 39–45.
- Dykens, E. M., Rosner, B. A., & Butterbaugh, G. (1998). Exercise and sports in children and adolescents with developmental disabilities: Positive physical and psychosocial effects. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 7(4), 757–771. [https://doi.org/10.1016/S1056-4993\(18\)30210-4](https://doi.org/10.1016/S1056-4993(18)30210-4)

- Gitimoghaddam, M., Vanderloo, L. M., Hung, R., Ryce, A., McKellin, W., Miller, A., & Collet, J. P. (2021). Impacts of Participation in Community-Based Physical Activity Programs on Cognitive Functions of Children and Youth with Neurodevelopmental Disabilities: A Scoping Review. *Brain Sciences*, 11(2), Article 195. <https://doi.org/10.3390/brainsci11020195>
- González-Ravé, J. M., Turner, A. P., & Phillips, S. M. (2020). Adaptations to Swimming Training in Athletes with Down's Syndrome. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(24), Article 9175. <https://doi.org/10.3390/ijerph17249175>
- Halabchi, F., Alizadeh, Z., Sahraian, M. A., & Abolhasani, M. (2017). Exercise prescription for patients with multiple sclerosis; potential benefits and practical recommendations. *BMC Neurology*, 17(1), Article 185. <https://doi.org/10.1186/s12883-017-0960-9>
- Hannon, F. (2005) *Promoting the Participation of People with Disabilities in Physical Activity and Sport in Ireland*. National Disability Authority.
- Hanrahan, S. J. (2015). Psychological skills training for athletes with disabilities. *Australian Psychologist*, 50(2), 102–105. <https://doi.org/10.1111/ap.12083>
- International Federation of Adapted Physical Activity (2004). *By-Laws*. <http://www.ifapa.biz/imgs/uploads/PDF/IFAPA%20By-Laws.pdf>
- Ingrassia, M., Mazza, F., Totaro, P., & Benedetto, L. (2020). Perceived Well-Being and Quality of Life in People with Typical and Atypical Development: The Role of Sports Practice. *Journal of Functional Morphology and Kinesiology*, 5(1), Article 12. <https://doi.org/10.3390/jfmk5010012>
- Jouira, G., Srihi, S., Waer, F. B., Rebai, H., & Sahli, S. (2020). Dynamic balance in athletes with intellectual disability: Effect of dynamic stretching and plyometric warm-ups. *Journal of Sport Rehabilitation*, 30(3), 401–407. <https://doi.org/10.1123/jsr.2020-0100>
- Kargarfard, M., Etemadifar, M., Baker, P., Mehrabi, M. & Hayatbakhsh, R. (2012). Effect of aquatic exercise training on fatigue and health-related quality of life in patients with multiple sclerosis. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 93(10), 1701–1708. <https://doi.org/10.1016/j.apmr.2012.05.006>
- Kim, Y. S., Moon, J. H., Hong, B. K. & Ho, S. H. (2020). Effect of a multicomponent intervention program on community-dwelling people with intellectual disabilities. *Annals of Rehabilitation Medicine*, 44(4), 327–337. <https://doi.org/10.5535/arm.19124>
- Kozub, F. M., & Porretta, D. L. (1998). Interscholastic coaches' attitudes toward integration of adolescents with disabilities. *Adapted Physical Activity Quarterly*, 15(4), 328–344. <https://doi.org/10.1123/apaq.15.4.328>
- Kylasov, A., & Gavrov, S. (2011). Diversity of sport: Non-destructive evaluation. In *UNESCO Encyclopedia of Life Support Systems* (pp. 462–491). UNESCO.
- Lizondo, V., Caplliure-Llopis, J., Escrivá, D., De La Rubia, J. E., & Barrios, C. (2019). Bone quality in young adults with intellectual disability involved in adapted competitive football. *European Journal of Sport Science*, 19(6), 850–859. <https://doi.org/10.1080/17461391.2018.1563633>
- Mammen, G., & Faulkner, G. (2013) Physical Activity and the Prevention of Depression: A Systematic Review of Prospective Studies. *American Journal of Preventive Medicine*, 45(5), 649–657. <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2013.08.001>

- Martin, J. J. (2005). Sport psychology consulting with athletes with disabilities. *Sport & Exercise Psychology Review*, 1(2), 32–38.
- McLennan, N., & Thompson, J. (2015). *Quality Physical Education (QPE): Guidelines for Policy Makers*. UNESCO Publishing. <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002311/231101E.pdf>
- Moller, K., & Danermark, B. (2007). Social recognition, participation, and the dynamic between the environment and personal factors of student with deaf blindness. *American Annals of the Deaf*, 152(1), 42–55. <https://www.jstor.org/stable/26234422>
- Murphy, N. A., & Carbone, P. S. (2008). Promoting the participation of children with disabilities in sports, recreation, and physical activities. *Pediatrics*, 121(5), 1057–1061. <https://doi.org/10.1542/peds.2008-0566>
- Nikodelis, T., Papacharis, V., Ntambakis, V., Misailidis, K., & Papargyriou, A. (2014). Planning, application and evaluation of a swimming teaching program in the primary school. *Inquiries in Sport & Physical Education*, 12(2), 120 – 130.
- Obradović, S., Maksimović, J., & Zlatić, L. (2010). The concept and practice of inclusive education in Europe and Serbia. *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta u Užicu*, 13(12), 223–240.
- Obradović, S. & Vučetić, M. (2014). IKT u inkluzivnom obrazovanju. U I. Milićević. (Ur.), *Zbornik radova naučno-stručnog skupa sa međunarodnim učešćem "Tehnika i informatika u obrazovanju – TIO 2014"* (str. 456–461). Fakultet tehničkih nauka.
- Ozmen, T., Yuktasir, B., Yildirim, N. U., Yalcin, B., & Willems, M. E. (2014). Explosive strength training improves speed and agility in wheelchair basketball athletes. *Revista Brasileira de Medicina do Esporte*, 20(2), 97–100. <https://doi.org/10.1590/1517-86922014200201568>
- Palisano, R. J., Almars, N., Chiarello, L. A., Orlin, M. N., Bagley, A., & Maggs, J. (2010). Family needs of parents of children and youth with cerebral palsy. *Child: Care, Health and Development*, 36(1), 85–92. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2214.2009.01030.x>
- Podlog, L., & Eklund, R. C. (2007). Professional coaches' perspectives on the return to sport following serious injury. *Journal of Applied Sport Psychology*, 19(2), 207–225. <https://doi.org/10.1080/10413200701188951>
- Rimmer, J. H., Riley, B., Wang, E., Rauworth, A., & Jurkowski, J. (2004). Physical activity participation among persons with disabilities: Barriers and facilitators. *American Journal of Preventive Medicine*, 26(5), 419–425. <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2004.02.002>
- Schroeder, E. C., DuBois, L., Sadowsky, M., & Hilgenkamp, T. I. (2020). Hypertension in adults with intellectual disability: Prevalence and risk factors. *American Journal of Preventive Medicine*, 58(5), 630–637. <https://doi.org/10.1016/j.amepre.2019.12.011>
- Shattuck, P. T., Orsmond, G. I., Wagner, M., & Cooper, B. P. (2011). Participation in social activities among adolescents with an autism spectrum disorder. *PLoS One*, 6(11), Article e27176. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0027176>
- Smart, J. (2006). Challenges to the biomedical model of disability. *Advances in Medical Psychotherapy & Psychodiagnosis*, 12, 1–4.
- Stevenson, P. (2009). The pedagogy of inclusive youth sport: Working towards real solutions. In H. Fitzgerald (Ed.). *Disability and youth sport* (pp. 119–131). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203889732>

- Theodorakis, N., Kaplanidou, K., Alexandris, K., & Papadimitriou, D. (2019). From sport event quality to quality of life: The role of satisfaction and purchase happiness, *Journal of Convention & Event Tourism*, 20(3), 241–260, <https://doi.org/10.1080/15470148.2019.1637805>
- Thomas, N. (2003) Sport and Disability. In B. Houlihan (Ed.). *Sport and Society. A Student Introduction* (pp. 205–229). SAGE Publications Ltd, <https://www.doi.org/10.4135/9781446278833.n10>
- Tough, H., Siegrist, J., & Fekete, C. (2017). Social relationships, mental health and wellbeing in physical disability: a systematic review. *BMC Public Health*, 17, Article 414. <https://doi.org/10.1186/s12889-017-4308-6>
- United Nations Inter-Agency Task Force on Sport for Development and Peace Report. (2003). *Sport for Development and Peace: Towards Achieving the Millennium Development Goals*. United Nations https://www.sportanddev.org/sites/default/files/downloads/16_sport_for_dev_towards_millennium_goals.pdf
- Vallée, C. N. & Bloom, G. A. (2005). Building a successful university program: Key and common elements of expert coaches. *Journal of Applied Sport Psychology*, 17(3), 179–196. <https://doi.org/10.1080/10413200591010021>
- Vargas, T., Flores, M. & Beyer, R. (2012). Theory into practice: Coaching athletes with hidden disabilities: Recommendations and strategies for coaching education. *Strategies: A Journal for Physical and Sport Educators*, 25(3), 32–33. <https://doi.org/10.1080/08924562.2012.10592150>
- White, L. J., McCoy, S. C., Castellano, V., Gutierrez, G., Stevens, J. E., Walter, G. A., & Vandenborne, K. (2004). Resistance training improves strength and functional capacity in persons with multiple sclerosis. *Multiple Sclerosis Journal*, 10(6), 668–674. <https://doi.org/10.1191/1352458504ms1088oa>
- Division of Mental Health and Prevention of Substance Abuse, World Health Organization. (1997). *WHOQOL Measuring Quality of Life*. World Health Organization.
- World Health Organization (2020). *World Health Organization Guidelines on physical activity and sedentary behaviour*. World Health Organization.
- Winzer, B., Woitek, F., & Linke, A. (2018). Physical Activity in the Prevention and Treatment of Coronary Artery Disease. *Journal of the American Heart Association*, 7(4), Article e007725. <https://doi.org/10.1161/JAHA.117.007725>
- Wu, C. L., Lin, J. D., Hu, J., Yen, C. F., Yen, C. T., Chou, Y. L., & Wu, P. H. (2010). The effectiveness of healthy physical fitness programs on people with intellectual disabilities living in a disability institution: six-month short-term effect. *Research in developmental disabilities*, 31(3), 713–717. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2010.01.013>
- Wyszyńska, J., Podgórska-Bednarz, J., Dereń, K., & Mazur, A. (2017). The relationship between physical activity and screen time with the risk of hypertension in children and adolescents with intellectual disability. *BioMed Research International*, 2017, Article 1940602. <https://doi.org/10.1155/2017/1940602>
- Yazicioglu, K., Yavuz, F., Goktepe, A. S., & Tan, A. K. (2012). Influence of adapted sports on quality of life and life satisfaction in sport participants and non-sport participants with physical disabilities. *Disability and Health Journal*, 5(4), 249–253. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2012.05.003>

Zikmund, V. (2003). Health, well-being, and the quality of life: Some psychosomatic reflections. *Neuroendocrinology Letters*, 24(6), 401–403.

Svetlana Obradović²

*Headmaster of Special Vocational Gymnasium and Lyceum of Katerini
Katerini, Greece*

Thomas Nikodelis

*Biomechanics Lab, School of Physical Education and Sport Science
Aristotle University of Thessaloniki
Thessaloniki, Greece*

Milica Stojković

*Faculty of Technical Sciences Čačak
University of Kragujevac
Čačak, Serbia*

**ZNAČAJ SPORTSKIH AKTIVNOSTI ZA OSOBE
SA INVALIDITETOM**

Apstrakt

Iako postoje brojne kategorizacije i velike razlike u specifičnim karakteristikama između pojedinih kategorija invaliditeta, sve one imaju nešto zajedničko – barijere sa kojima se osobe sa invaliditetom suočavaju. Socijalna, fizička i mentalna ograničenja mogu se smanjiti ili ukloniti sportom, i to može značajno poboljšati kvalitet života osoba sa invaliditetom, što ćemo pokušati da dokumentujemo u ovom radu nalazima istraživanja. Na žalost, ni danas se uobičajeni društveni stav o kvalitetu života osoba sa invaliditetom ne fokusira na određeni socijalni i kulturni kontekst koji utiče na invalidnost. Umesto toga, i dalje se fokusiramo na pojedinačne strategije suočavanja i ponašanja kao odgovor na poteškoće koje proizlaze iz bioloških ograničenja. Psihologija je jedna od nauka čiji doprinos ovoj temi može biti važan, posebno u pružanju okvira za praksu zasnovanu na dokazima. Istovremeno, promocija ove teme može, nadamo se, doprineti poboljšanju relevantne politike.

Ključne reči: sport, invaliditet, kvalitet života

Primljeno: 02.06.2021

Primljena korekcija: 27.07.2021.

Prihvaćeno za objavljivanje: 05.08.2021.

² cecagrcka@yahoo.gr

Citirati rad na sledeći način: Obradović, S., Nikodelis, T., & Stojković, M. (2021). Significance of sport activities for persons with disabilities. *Godišnjak za psihologiju*, 18, 27–40. <https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.02>

Luka Borović¹*Katedra za psihologiju,**Filozofski fakultet Pale,**Univerzitet u Istočnom Sarajevu**Istočno Sarajevo, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina*

UDK 159.942:159.923.3

Originalni naučni rad<https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.03>**Jelena Marković***Srednja škola "Sveti Sava",**Loznica, Srbija*

UNUTRAŠNJI RADNI MODELI AFEKTIVNE VEZANOSTI KAO PREDIKTORI MRAČNE TRIJADE

Apstrakt

Osnovni cilj ovog istraživanja bilo je ispitati da li unutrašnji radni modeli sebe i značajnih drugih predstavljaju značajne prediktore osobina ličnosti mračne trijade. Pojam unutrašnjeg radnog modela je u okviru teorije afektivne vezanosti ona ključna spona koja povezuje prošlo iskustvo sa sadašnjim obrascima ponašanja, koje održavaju disfunkcionalna kognitivna uvjerenja nastala na osnovu generalizacija nepovoljnih iskustava. Mračna trijada se sastoji od osobina psihopatije, narcizma i makijavelizma. Korišćen je Uputnik za procjenu porodične afektivne vezanosti i Kratki upitnik mračne trijade. Uzorak istraživanja se sastojao od $N = 123$, uz prosječnu starost ispitanika $M = 30.41$, $SD = 9.06$. Muškarci su činili 43% uzorka. Sprovedene regresione analize pokazuju da je predikcioni model koji obuhvata dimenzije anksioznosti i izbjegavanja statistički značajan prediktor makijavelizma, $F(2, 120) = 6.26, p = .003, R^2 = .09$, tj. predviđa 9% varijanse ove varijable, te psihopatije, $F(2, 120) = 8.98, p < .001, R^2 = .13$, tj. predviđaju 13% varijanse ove varijable, ali ne i narcizma, $F(2, 120) = 0.24, p = .79, R^2 = .01$, gdje je svega 1% varijanse previđeno regresionim modelom. Dimenzija izbjegavanje je statistički značajan i pozitivan prediktor psihopatije ($\beta = .29, p = .003$), a dimenzija anksioznost statistički značajan i pozitivan prediktor makijavelizma ($\beta = .26, p = .004$) i psihopatije ($\beta = .22, p = .025$). Rezultati istraživanja sugerišu da u osnovi ove dvije osobine ličnosti leži doživljaj sebe kao neadekvatne osobe i svijeta kao neprijateljskog mjesta, u kome će druge osobe težiti da nam naškode ako budemo otvoreni prema njima. Manipulaciju i emocionalnu neosjetljivost psihopata i makijavelista treba tumačiti u ključu potrebe da se nađe kompromis prema ovim uvjerenjima. Sa druge strane, narcizam nije korelirao značajno sa radnim modelima, moguće usljed niskog stepena uvida jer je osoba investirana u odražavanje grandioznog selfa.

Ključne riječi: afektivna vezanost, radni modeli, mračna trijada

¹ luka.borovic@ffuis.edu.ba

Citirati rad na sledeći način: Borović, L. i Marković, J. (2021). Unutrašnji radni modeli afektivne vezanosti kao prediktori mračne trijade. *Godišnjak za psihologiju*, 18, 41–58. <https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.03>

Uvod

Unutrašnji radni modeli

Iako je psihologija već od svojih najranijih dana prepoznala ogroman značaj porodičnih, naročito ranih iskustava po kasniji razvoj ličnosti i oblike ponašanja koje ispoljavamo u odraslom dobu (možda najbolje predočeno u čuvenoj Frojdovoj maksimi „*Dijete je otac čovjeka*“), pitanje objašnjenja konkretnih mehanizama putem kojih porodična a naročito rana iskustva vrši uticaj na naš kasniji život je ostalo daleko složenije i u velikoj mjeri neriješeno. Dok je npr. bihevioristička paradigma nastojala da objasni ovaj uticaj ranog iskustva putem sticanja navika i asocijativnih veza u procesu učenja, negirajući značaj viših kognitivnih aktivnosti i jezika, teorija afektivne veza, kao jedna od najopsežnijih teorija ljudskog emocionalnog razvoja, nastojala da objasni ovaj uticaj kroz pojmove očekivanja, uvjerenja, vjerovanja, nesvjesnih šema međuljudskih odnosa i sebe (Jerković i Zotović, 2010). Drugačije rečeno, na osnovu intenziteta ranih emocionalnih iskustava djeteta i specifičnosti dječjeg intelekta i doživljaja svijeta, nastaju rana uvjerenja o sebi i drugima, koja kroz ostatak života teže da se održe selektivnim filtriranjem i interpretacijom iskustva tako da sve što doživljavamo potvrdi ove naša osnovne pretpostavke, kojih ne moramo biti u potpunosti svjesni (npr. „*Drugima se ne može vjerovati*“) (Mikulincer, 1995).

Prilikom određivanja značaja i dalekosežnosti posljedica ranog iskustva ne smijemo zanemariti specifičnosti dječjeg doživljaja svijeta i intelektualnog funkcionisanja. Za malo dijete, svijet je ogromno i prijeteće mjesto, spram koga je ono relativno nemoćno, te mu je stoga neophodna utjeha u vidu moćne, idealizovane i zaštitničke roditeljske figure – baze sigurnosti (Bowlby, 1982). Stoga poruke i postupci roditeljske figure imaju ogroman značaj u djetetovim očima i postaju osnova putem koje se donose dalekosežni zaključci o prirodi svijeta, međuljudskih odnosa i intimnosti, ali i sopstvene vrijednosti i kapaciteta. Djetetovo nezrelo i magijsko mišljenje često dovodi do pogrešne percepcije postupaka i situacija, njihovog doživljavanja kao u većoj mjeri prijetećih i emocionalno intenzivnih nego što to zaista jesu, te pretjerane generalizacije zaključaka na sve ostale ljude i život uopšte (tako npr. dijete na osnovu jednog traumatičnog iskustva separacije od majke u senzitivnom periodu može donijeti zaključak o sopstvenoj bezvrijednosti ili o prirodi svijeta kao opasnost mjesta) (Jerković i Zotović, 2010). Upravo ovakva uvjerenja i kognitivne šeme u odraslom dobu leže u korijenu velikog broja maladaptivnih ponašanja i patoloških ispoljavanja, koja se uporno ponavljaju i pored toga što ih osoba često doživljava kao neprijatne, disfunkcionalne i poražavajuće. U osnovi ponavljanja je nemogućnost da se ovi rani zaključci osvijeste, preispitaju i testiraju spram realnosti, te donesu nove i adekvatnije odluke u svjetlu odraslih kapaciteta osobe. Ova kognitivna uvjerenja formiraju prototipnu sliku intimnih odnosa i svoje vrijednosti u istima, a koje se označavaju nazivom unutrašnjih radnih modela, pri čemu se pod terminom *anksioznost* misli na negativni radni model sebe, a *izbjegavanje* na negativni radni model značajnih drugih, odnosno procjenu drugih kao nepouzdanih, beskorisnih, ugrožavajućih, itd. (Stefanović-Stanojević, 2011).

Kao što je već istaknuto, pojam radnog modela vuče korijene iz teorije afektivne vezanosti Džona Bolbija (Bowlby, 1982). Teorija je nastala kao pokušaj da se objasni priroda i razvoj emocionalne vezanosti djeteta za druge ljude, što je Bolbi (Bowlby, 1982) posmatrao kao proces koji ne samo da je urođen, već ima i izuzetan evolutivni značaj u smislu preživljavanja relativno nemoćnog djeteta u potencijalno opasnoj sredini. Prva iskustva djeteta oblikuju njegove stavove, uvjerenja, mišljenja kao o sebi tako i o svijetu uopšte. Tačnije dijete uči kakva je struktura međuljudskih odnosa i šta od njih može očekivati (Jerković i Zotović, 2010). Kasnije je teorija afektivne vezanosti modifikovana na dva ključna načina: 1) prepoznavanje individualnih varijacija u kvalitetu afektivne vezanosti, koji se može kretati od sigurnog do nesigurnog, inspirisano radovima Meri Ejnsvort (Ainsworth et al., 2015) pokušaji objašnjenja ispoljavanja afektivne vezanosti na kasnijim uzrastima i *kontinuiteta* u našim emocionalnim iskustvima, te ophođenju prema sebi i značajnim drugima (Stefanović-Stanojević, 2011).

Osobine mračne trijade

Pojam „mračne trijade“ (eng. *dark triad*) obuhvata tri međusobno povezane, ali ipak distinktivne osobine ličnosti: makijavelizam, narcizam i psihopatiju (Paulhus & Williams, 2002). Ove tri osobine ličnosti se često javljaju zajedno i njihova izražena dominacija u strukturi ličnosti može dovesti do poteškoća u interpersonalnom funkcionisanju, sklonosti ka različitim oblicima antisocijalnog ponašanja (poput manipulacije, eksploatacije ili otvorene agresije), specifične interpretacije iskustva i socijalnih situacija (u smislu emocionalne neosjetljivosti, ignorisanja prava i emocija drugih zarad lične koristi i održavanja grandioznog selfa itd.) (Wai & Tilioupoulos, 2012).

Narcizam i psihopatija se smatraju subkliničkim varijantama istoimenih poremećaja ličnosti koji su obuhvaćeni dijagnostičkim kriterijumima Međunarodne klasifikacije bolesti (ICD-11; World Health Organisation, 2018), u kojima osobe ispoljavaju iste ključne crte ličnosti i ponašanja, ali ne do te mjere i sa tolikim intenzitetom da bi postigli nivo dijagnoze poremećaja ličnosti (Krumenacker, 2019). Kao osnovnu odliku narcizma možemo okarakterisati raskorak odnosno rascijep između grandioznog selfa, unutar koga osoba doživljava sebe kao savršenu, nepogrešivu, najuspješniju od svih ljudi u svom okruženju, dominantnu, superiornu (Corry et al., 2008), generalno izuzetnu po svojim kvalitetima, itd., i sa druge strane realnog ili vulnerabilnog selfa koji je mučen osjećajem sumnje, inferiornosti, niskim samopoštovanjem, itd. (Holmes, 2003). Usljed ovoga narcistične osobe, iako na površini vjeruju u svoje grandiozne stavove, često prolaze kroz periode sumnje, psihičke patnje i pada samopoštovanja koje nastoje da preduprijeđe ekscesivnim traženjem pažnje, podrške i komplimenata drugih ljudi. Ovakvi ciljevi dovode do interpersonalnog stila ponašanja koji je obilježen eksploatacijom i zanemarivanjem drugih zarad sopstvenog ega i dobijanja pohvala i podrške po svaku cijenu. Bilo da se radi o kliničkim ili subkliničkim entitetima drugi ljudi narcisistične osobe vide kao socijalno odbojne (Leary et al., 1997)

Sa druge strane, osnovnim obilježjem psihopatije i u njenom kliničkom i subkliničkom obliku se smatra nedostatak empatije prema drugima, ne toliko na kognitivnom (prepoznavanje emocija drugih) koliko na afektivnom nivou (*proživljavanje* emocija drugih) što je deficit koji uparen sa drugom ključnom odlikom psihopatije – nedostakom kontrole svojih impulsa – dovodi do „eksplozivnih“ reakcija i ponašanja u vidu *acting outa*, agresivnog ponašanja, ulaženja u probleme sa zakonom itd. (Wai & Tilioupoulos, 2012). Nemogućnost adaptacije na društvene norme i stalni sukobi sa drugima i zakonom su do te mjere izraženi u kliničkoj psihopatiji da se u modernim klasifikacijama ovaj poremećaj imenuje kao „antisocijalna ličnost“ (Marić, 2006). Tako je u okviru Dijagnostičkog i statističkog priručnika mentalnih poremećaja (The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 5th ed.; DSM-V; American Psychiatric Association, 2013) ovaj poremećaj ličnosti prvenstveno definisan kroz različite oblike ponašanja koje osoba ispoljava, pri čemu je naglasak stavljen na nemogućnost konformiranja socijalnim normama, impulsivnost, sklonost laganju i manipulaciji drugima, iritabilnost i agresivnost, neobaziranje na sopstvenu dobrobit i dobrobit drugih, nedostatak kajanja i griže savjesti povodom svojih postupaka, te neodgovornost koja dovodi do značajnih teškoća u održavanju radnih odnosa i trajnih interpersonalnih bliskih odnosa. Psihopatija se i u svom kliničkom i subkliničkom obliku posmatra kao najproblematičnija osobina u okviru mračne trijade (Rauthmann, 2012)

Makijavelizam, kao treći član mračne trijade, je imenovan od strane Christia i Geisa (Christie & Geis, 1970, prema Mrđa, 2017), autora koji su pokušali da naprave instrument za mjerenje ove osobine ličnosti koristeći fraze i maksime koje srećemo u čuvenom djelu „Vladalac“ italijanskog pisca Nikola Makijavelija. U ovom dijelu, iako mnogi istoričari književnosti i dalje vode rasprave da li je napisano sa satiričnom namjerom ili ne, Makijaveli iznosi niz savjeta o onim kvalitetima koji po njemu čine „savršenog“ vladara, a knjiga je do te mjere postala uticajna da su neke njene fraze – poput „cilj opravdava sredstvo“ ili „bolje je da te se plaše nego da te vole“ – ušle u kolokvijalni jezik. Suština makijavelizma kao osobine ličnosti ogleda se u emocionalnoj neosjetljivosti prema drugima, sklonosti hladnokrvnoj manipulaciji kako bi se ostvarili željeni ciljevi, neobaziranju na društvene i klasične moralne norme, te generalno ciničnim stavovima i odnosom prema životu (Jakobwitz & Egan, 2006; Paulhus & Williams, 2002). Osobe kod kojih je izražena crta makijavelizma duboko veruju da je manipulacija ključ uspješnog života (Jones & Paulhus, 2009)

Jedno pitanje koje se postavlja jeste ono o međusobnim odnosima tri člana mračne trijade, tj. ovim osobinama koje imaju zajedničkih tačaka, ali i fundamentalnih razloga. Članak Paulhusa i Williamsa (2002) je ključan u ovome smislu jer je među prvima empirijski dokazao da ove tri osobine imaju različite korelate. Ovi autori su takođe jasno razgraničili sadržaj sve tri osobine ličnosti, naglašavajući da je osnovna karakteristika narcizma pretjerano pozitivan ili grandiozan doživljaj selfa, koji ne srećemo kod druga dva člana trijade (Jacoby, 1991). Ovo su Paulhus i Williams na vrlo ubjedljiv način ilustrovali kroz pozitivnu korelaciju narcizma sa diskrepancom između samoprocjenjene inteligencije i objektivnih rezultata na testu inteligencije, a koja nije bila prisutna kod makijavelizma i psihopatije. Takođe,

značajno je istaći da su ciljevi narcisoidnog ponašanja drugačiji u odnosu na ono makijavelističkih i psihopatskih ličnosti. Narcisoidne osobe prvenstveno teže pohvalama i pažnji od strane drugih ljudi, tj. jačanju grandioznog selfa kroz socijalna potkrepljenja, dok su druge dvije grupe usmjerene na konkretnu materijalnu dobit.

Osnovnu razliku između makijavelizma i psihopatije je nešto teže odrediti. Obje crte ličnosti uključuju nedostatak empatije, manipulativno ponašanje i poricanje prava drugih zarad ličnog interesa (Krumenacker, 2019). Međutim, impulsivnost i emocionalna „eksplozivnost“ koje su pristune kod psihopatije su odsutne kod makijavelističkih ličnosti. Drugačije rečeno, makijavelisti ispoljavaju značajno veći stepen emocionalne stabilnosti i njihove antisocijalne reakcije nisu rezultat nepriлагоđenog emocionalnog odgovora, već pažljivog planiranja i manipulacije čiji su konačni cilj isključivo soptvena korist (Paulhus & Williams, 2002).

Prethodna empirijska istraživanja

Na koji način prošlo iskustvo iz djetinjstva utiče na naše ponašanje u sadašnjim odnosima? Zašto nam se u toliko situacija i odnosa ponavljaju iste greške, misli, oblici ponašanja, kao preuzeti iz „scenarija“ koje smo napisali još u ranim danima našeg života? Teorija afektivne vezanosti nudi odgovor u vidu radnih modela kao one ključne spone između prošlosti i sadašnjosti ili, preciznije rečeno, trajnih kognitivnih reprezentacija prethodnih iskustava koje osoba i sada koristi kako bi interpretirala situacije i poruke drugih (Mikulincer, 1995). Radni modeli prožimaju našu percepciju, kogniciju, ponašanje, emocije, itd., tj. njihov uticaj je obuhvaćen, ali implicitan, tj. osoba ih najčešće nije svjesna u punoj mjeri (Jerković i Zotović, 2010). Disfunkcionalna uvjerenja o sebi ili drugima – npr. „Ja ne zaslužujem da me drugi vole jer ne vrijedim“ ili „Svijet je opasno mjesto i ljudi će ti naškoditi ako im daš priliku“ – leže u osnovi nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti, poput preokupiranog ili izbjegavajućeg (Mikulincer, 1995). Ako shvatimo radni model kao prototipnu sliku intimnog odnosa u skladu sa kojom se procjenjuju svi aktuelni odnosi osobe i postupka, jasno je da mnoga disfunkcionalna kognitivna uvjerenja leže u osnovi iskrivljenih slika prototipnog odnosa – koji može biti nrecipročan, duboko ambivalentan, ili pak otvoreno hostilan i manipulativan.

Iako su se mnoga istraživanja fokusirala na posljedice osobina ličnosti mračne trijade na funkcionisanje u romantičnim odnosima, u porodici, u psihoterapijskom miljeu pa čak i na radnom mjestu, daleko je manje studija koje su pokušavale da utvrde potencijalne faktore koji su doveli do formiranja ovih osobina ličnosti, te kroz koja kognitivna uvjerenja se ona održavaju i utiču na interpretaciju iskustva osobe (Krumenacker, 2019). Stoga smo se u ovom radu fokusirali na povezanost mračne trijade sa unutrašnjim radnim modelima, tj. setom kognitivnih uvjerenja o sebi, bliskim osobama i međuljudskim odnosima generalno, a koja nastaju kroz rana iskustva, poruke i modele kojima je osoba bila izložena u djetinjstvu (Jerković i Zotović, 2010).

Stoga se nameće pitanje odnosa mračne trijade i ovih predstava o intimnim odnosima, sebi i drugima, tj. savim je opravdano pretpostaviti da su nepovoljna rana

iskustva formirala ovakvu strukturu ličnosti, koja se održava kroz disfunkcionalne kognitivne reprezentacije i konzistentne greške u tumačenju svojih emocija, prava i mišljenja drugih, socijalne situacije, itd. Čak i kada se osoba iskrivljene slike o intimnosti susretne sa relativno pozitivnim iskustvima, ona će ih selektivno tumačiti i vrednovati kako bi održala i validirala svoj unutrašnji model. Kao što je već istaknuto, postoji osjetan nedostatak empirijskih istraživanja na ovu temu.

Osnovni problem ovog istraživanja odnosi se na prediktorsku ulogu unutrašnjih radnih modela značajnih drugih i sebe, kao ključnih reprezentacija intimnih odnosa koje se formiraju u ranom djetinjstvu i utiču na našu percepciju i ponašanje u socijalnim odnosima, u predviđanju stepena izraženosti osobina ličnosti „mračne trijade“ – subkliničkog narcizma, psihopatije i makijavelizma – koje se često pojavljuju zajedno i predisponiraju osobu ka asocijalnim i antisocijalnim oblicima ponašanja, a u osnovi im leži deficit empatije. U tom smislu cilj istraživanja je potvrditi hipotezu o povezanosti ova dva konstrukta, sa osnovnom pretpostavkom da u korištenju ova tri maladaptivna oblika ponašanja leže nepovoljna rana iskustva u primarnoj porodici koja su dovela do iskrivljenih uvjerenja u vezi sa svijetom, sobom, drugima i međuljudskim odnosima uopšteno, što je dalje dovelo do deficita u regulaciji emocija i percepciji socijalnih situacija.

U ovom istraživanju afektivna vezanost je mjerena na osnovu trenutnih obrazaca ponašanja u odnosima sa primarnom porodicom, a za koje se pretpostavlja da odražavaju kvalitet ranih iskustava i odnosa u porodici na osnovu kojih su se formirali prototipi budućih odnosa - radni modeli sebe i drugog. Veliki broj studija pokazuje stabilnost obrazaca afektivne vezanosti kroz cjelokupni životni vijek, prvenstveno usljed tendencije da se nova iskustva i odnosi tumače u smislu ranijih odnosa, te pronalaženja partnera i relacija koji potvrđuju naša bazična uvjerenja (Stefanović-Stanojević, 2011). Ipak, to ne znači da promjene afektivne vezanosti i radnih modela (kako u smjeru sigurnosti, tako i povećane nesigurnosti i ambivalencije) nisu moguće, tj. vjerovatno postoji jedna značajna manjina ispitanika čiji su obrasci ponašanja promjenjeni u odnosu na rana iskustva, a pod uticajem kasnijih. Nažalost, ovo pitanje nije dublje preispitano u okviru ovoga istraživanja, te su stoga i rezultati interpretirani u svjetlu ovog ograničenja.

Značajan problem koji se javlja prilikom pregleda istraživanja o relacijama afektivne vezanosti i mračne trijade jeste različit način konceptualizacije afektivne vezanosti u onim studijama koje se uistinu bave ovom temom. Naime, afektivnu vezanost je moguće posmatrati na nivou radnih modela kao kontinuirane dimenzije doživljaja sebe i drugih – koja varira od ekstremno pozitivnih do ekstremno negativnih statova – ali i kategorijski, tj. kroz pripadnost nekim od identifikovanih obrazaca afektivne vezanosti. Tako npr. Krumenacker (2019) u svom istraživanju utvrđuje pozitivne i značajne korelacije između dimenzija negativnog radnog modela sebe i značajnog drugog sa sve tri osobine ličnosti mračne trijade, što objašnjava nepovoljnim iskustvima za vrijeme odrastanja u primarnoj porodici koja su internalizovana u vidu kognitivnih reprezentacija i interpersonalnog stila ponašanja koji ih odslikava. Od istraživanja sprovedenim na našim prostorima, neophodno je istaći rad Mrđe (2017) koji je afektivnu vezanost tretirao kao kategorijsku varijablu. U ovom

radu, ispitanici koji su pripadali nekom od nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti, tj. preokupiranom ili izbjegavajućem, su imali veće skorove na osobinama ličnosti mračne trijade u odnosu na one koji su pripadali sigurnom obrascu vezanosti.

Istraživanje Jonasona, i saradnika (Jonason et al., 2014) je još jedna studija u kojoj se nastojala pokazati povezanost između kvaliteta roditeljske njege, pripadnosti nekom od obrazaca afektivne vezanosti, te osobina ličnosti mračne trijade. Ova studija je specifična po tome što su kvalitet njege majke i oca odvojeno ocjenjivani, te po tome što su osobine ličnosti mračne trijade bile razložene na njihove uže facete. Tako je npr. narcizam podijeljen na njegove pozitivnije kvalitete, kao što je sklonost ka preuzmanju vođstva, te negativnije, poput grandioznosti i sklonosti ka eksploataciji drugih, dok je psihopatija razložena na primarnu i sekundarnu. Pod primarnom psihopatijom se misli na nedostatak empatije prema drugima koji se posmatra kao ključni deficit ove osobine iz koje proističu sve druge karakteristike i obrasci ponašanja, a pod sekundarnom psihopatijom na sklonost ka antisocijalnim oblicima ponašanja i nemogućnost da se konformira društvenim normama i očekivanjima. Rezultati istraživanja su pokazali da sigurna afektivna vezanost negativan prediktor praktično svih aspekata osobina mračne trijade, dok je bojažljiva vezanost pozitivan prediktor makijavelizma. Neophodno je napomenuti da je kvalitet majčine brige bio i indirektan prediktor mračne trijade kroz svoj odnos sa afektivnom vezanošću, ali i direktan negativan prediktor patoloških aspekata narcizma. Ovo nas upućuje na to da uticaj roditeljskog ponašanja i vaspitanja na ličnost osobe može biti dvojak: kroz direktno modeliranje različitih oblika ponašanja (npr. eksploatacija drugih ili grandioznost u pogledu sopstvene vrijednosti), ali i indirektan, kroz usvajanje osnovnih uvjerenja o svijetu, sebi i drugima, tj. radnih modela.

U studiji Brewera i saradnika (Brewer et al., 2018) ispitani su odnosi između mračne trijade i radnih modela u kontekstu partnerskih odnosa, koji su najznačajniji i emocionalno najintenzivniji odnosi osobe u ranom odraslom dobu. U datoj studiji, psihopatija je bila značajan pozitivan prediktor negativnog radnog modela sebe/anksioznosti, a narcizam značajan i negativan prediktor. Sa druge strane, psihopatija i makijavelizam su bili statistički značajni i pozitivni prediktori negativnog radnog modela drugih/izbjegavanja.

Moguće je uočiti određene trendove i ograničenja svih nabrojanih empirijskih studija. Kao prvo, praktično svaka studija je podrazumijevala retroaktivne iskaze i prisjećanja iskustava o odnosima i kvalitetu vezanosti u njihovim primarnim porodicama, pri čemu su često zanemareni uticaji *ostalih* (van-porodičnih) afektivnih iskustava koja su mogla promijeniti kvalitet afektivne vezanosti do odraslog doba (poput odnosa sa prijateljima, mentorskim figurama, partnerima, itd.). Ono što je takođe značajno jeste da sve nabrojane studije osim posljednje, Brewera i saradnika, postuliraju obrasce afektivne vezanosti i radne modele kao *nezavisnu varijablu*, a osobine ličnosti mračne trijade kao *zavisnu* varijablu. Varijable su tako koncipirane i u ovom istraživanju, uzimajući u obzir da osoba postepeno gradi osobine ličnosti i obrasce ponašanja kroz iskustva u ranim odnosima, reakcije drugih na njene postupke i “pravila” intimnih odnosa na koje je navikla. Iako osobine ličnosti jesu i pod uticajem temperamenta i naslijeđa osobe, njihovo formiranje i ispoljavanje je

takođe rezultat i iskustava u socijalnoj sredini, naročito ranih i porodičnih koja postaju “prototip” budućih iskustava. Studija Brewera i saradnika (Brewer et al., 2018) je postavila osobine ličnosti mračne trijade kao nezavisne varijable spram afektivne vezanosti u partnerskim odnosima jer na kvalitet konkretnog partnerskog odnosa utiču i raniji obrasci afektivne vezanosti i osobine ličnosti osobe, tj. osoba je već u velikoj mjeri formirana i novi socijalni odnosi daleko teže mijenjaju njenu osnovnu strukturu ličnosti.

Na osnovu rezultata ovog i drugih prikazanih istraživanja, formulisane su sledeće hipoteze: *H1. Anksioznost je statistički značajan i pozitivan prediktor psihopatije.*, *H2. Anksioznost je statistički značajan i negativan prediktor narcizma.*, *H3. Izbjegavanje je statistički značajan i pozitivan prediktor psihopatije.*, *H4. Izbjegavanje je statistički značajan i pozitivan prediktor makijavelizma.*

Metod

Uzorak i procedura

Uzorak ovog istraživanja sastojao se od ukupno 123 ispitanika, prikupljenih putem anonimne onlajn ankete na platformi „Google Forms“ u periodu juna i jula 2020. godine, prvenstveno na području sarajevsko-romanijske regije. Usled situacije uzrokovane pandemijom koronavirusa, ispitivanje je obavljeno onlajn, a ne uživo.

Po svojim karakteristikama uzorak je polno uravnotežen, pri čemu ispitanice čine 56.93% uzorka, a ispitanici 43.17% uzorka. Starost ispitanika se kreće između 20 i 63 godine, pri čemu prosječna starost iznosi $M = 30.41$ godinu, a standardna devijacija $SD = 9.06$, što znači da 66% ispitanika ima između 21 i 39 godina. Većina ispitanika nije trenutno u braku, njih 64.23%, a njih 35.82% je trenutno u braku. Dva najbrojnija obrazovna profila su oni sa završenim fakultetom, koji čine 54.52% od ukupnog uzorka, te oni sa završenom srednjom školom, koji čine 38.22% od ukupnog broja ispitanika.

Instrumenti istraživanja

U istraživanju su korišćeni sledeći instrumenti: *Upitnik za procenjivanje porodične afektivne vezanosti* autora Brenana, Clarka i Shavera (1998), te *Kratki upitnik mračne trijade (Short Dark Triad – SD3)* autora Jonesa i Paulhusa (2014).

Upitnik za procenjivanje porodične afektivne vezanosti (Experiences in Close Relationships; Brennan et al., 1998; za domaću adaptaciju vidjeti Kamenov i Jelić, 2003) sastoji se od ukupno 18 tvrdnji, a sa kojima ispitanici izražavaju svoje (ne) slaganje na brojevanoj skali od 1 do 7, pri čemu 1 označava „uopšte se ne slažem“, a 7 „u potpunosti se slažem“. Skala se sastoji od dvije subskale, anksioznosti i izbjegavanja, koje obuhvataju po 9 stavki. Subskala anksioznost se odnosi na negativan radni model sebe, odnosno kognitivna uvjerenja i ponašanja koja se odnose na doživljaj sebe kao neadekvatnog, sumnju u to da ćemo uspjeti da obezbijedimo pažnju i podršku drugih i svjesnost o zavisnosti od istih, što dovodi do snažnog straha od

usamljenosti i napuštanja. Sa druge strane, subskala izbjegavanje sa odnosi na negativni radni model značajnih drugih, odnosno na uvjerenje o drugima kao osobama kojima se ne možemo otvoriti, povjeriti, koji imaju zle namjere prema nama, kojima se ne može i ne smije vjerovati, što dovodi do distancirajućih, hladnih i odbacujućih oblika ponašanja. Pouzdanost subskala dobijena na uzorku ovog istraživanja, izražena putem alfa kronbah koeficijenta, iznosi $\alpha = .78$ za subskalnu izbjegavanje, odnosno $\alpha = .76$ za subskalnu anksioznosti.

Kratki upitnik mračne trijade (Short Dark Triad – SD3; Jones & Paulhus, 2014; za srpsku adaptaciju vidjeti Dinić et al., 2018) sastoji se od ukupno 27 stavki, a ispitanici izražavaju svoje slaganje sa svakom od njih na skali od 1 do 5, pri čemu 1 označava „nimalo se ne slažem“, a 5 „u potpunosti se slažem“. Skala obuhvata tri subskale: makijavelizam, narcizam i psihopatiju. Svaka od ove tri subskale obuhvata 9 stavki. Pouzdanost subskaladobijena na uzorku ovog istraživanja je takođe izračunata putem alfa kronbah koeficijenta: makijavelizam = .74, narcizam = .65, psihopatija = .79. Dakle, pouzdanost svih subskala je u okviru zadovoljavajućih ili prihvatljivih vrijednosti.

Rezultati

Prvi korak sprovedene obrade podataka bio je računanje osnovnih deskriptivnih vrijednosti svih skala i subskala koje obuhvataju. Budući da su svi konstrukti obuhvaćeni istraživanjem u određenoj mjeri patološki ili barem maladaptivni, od negativnih kognitivnih modela sosptvene vrijednosti i vrijednosti drugih do subkliničkih verzija obrazaca ponašanja karakterističnih za poremećaje ličnosti, implicitno očekivanje je da oni neće biti u većoj mjeri prisutni u uzorku koga su činili ispitanici iz opšte populacije. Rezultati sprovedenih testova dati su u Tabeli 1.

Tabela 1

Deskriptivne vrijednosti i testovi normalnosti distribucije korišćenih skala

Skala	Min	Max	M	SD	Sk	Ku
Afektivna vezanost						
Anksioznost	15.00	42.00	20.08	6.55	0.56	-0.12
Izbjegavanje	9.00	37.00	24.36	6.47	0.61	-0.24
Mračna trijada						
Makijavelizam	9.00	45.00	30.72	6.63	-0.57	0.71
Narcizam	11.00	45.00	25.46	5.78	0.17	0.77
Psihopatija	9.00	41.00	20.24	7.16	0.61	-0.17

Napomene. M = aritmetička sredina; SD = standardna devijacija; Sk = skjunes; Ku = kurtozis.

Na osnovu pregleda vrijednosti skjunis i kurtozisa distribucije skorova datih u Tabeli 1, može se zaključiti da svi dobijeni rezultati imaju trend normalne distri-

bucije te da je stoga opravdano primjeniti parametrijske statističke postupke poput Pirsonovog koeficijenta korelacije i linearne regresije u daljoj obradu podataka.

Prije sprovođenja regresione analize, prvo su izračunati koeficijenti korelacije između svih varijabli uključenih u istraživanje. Prema teoriji i rezultatima ranijih empirijskih istraživanja, osobine ličnosti mračne trijade bi trebale da umjereno koreliraju međusobno, budući da su im mnogi oblici ponašanja zajednički, prvenstveno stavljanje svojih potreba ispred prava i potreba drugih, te pokušaj da se one realizuju i na štetu drugih, bilo putem agresije, bilo putem suptilnije manipulacije. Korišćen je Pirsonov koeficijent korelacije.

Tabela 2
Koeficijenti korelacije varijabli istraživanja

	1	2	3	4	5
1. izbjegavanje		.21*	.17	-.05	.31**
2. anksioznost			.28**	.03	.25**
3. makijavelizam				.29**	.39**
4. narcizam					.52**
5. psihopatija					

Napomena. * $p > .05$; ** $p > .01$

Kao što vidimo, sve tri dimenzije mračne trijade međusobno koreliraju statistički značajno, umjereno i pozitivno. Najviša je korelacija između narcizma i psihopatije, a najniža između makijavelizma i narcizma.

Sa druge strane, anksioznost korelira statistički značajno i pozitivno sa makijavelizmom i psihopatijom, a izbjegavanje sa psihopatijom, što upućuje na pogodnost podataka za sprovođenje linearne regresije.

U daljoj obradi podataka sprovedene su tri linearne regresije kako bi se utvrdilo da li su radni model sebe i značajnog drugog statistički značajni prediktori makijavelizma, narcizma i psihopatije. Hipoteze u pogledu očekivanih rezultata regresije su postavljene na osnovu teorijskih saznanja i sličnih empirijskih istraživanja na ovu temu. Rezultati prve sprovedene regresije dati su u Tabeli 3.

Tabela 3
Regresioni model radnih modela kao prediktora makijavelizma

Model	Prediktori	β	t	p
$R = .31$, $R^2 = .09$, $F(2, 120) = 6.26$, $p = .003$	Izbjegavanje	.12	1.35	.181
	Anksioznost	.26	2.92	.004

Napomena. β = standardizovani regresioni koeficijent; t = vrednost t statistika.

Rezultati sprovedene regresije pokazuju da je model u cjelini statistički značajan i da predviđa ukupno 9% varijanse zavisne varijable tj. makijavelizma. Kao pojedinačni značajan prediktor javlja se dimenzija anksioznosti, koja je pozitivan prediktor makijavelizma ($\beta = .26, p = .004$). Ovo je donekle iznenađujući rezultat ako uzmemo u obzir da svjesni stav osoba izraženog makijavelizma, usmjeren na manipulaciju drugima, ne sugerise ovakav emocionalni odnos prema sebi, odnosno nedostatak osjećaja lične vrijednosti. Moguće je da se ciničan stav i manipulacija makijavelista javljaju kao odbrana od ovog bazičnog osjećaja manje vrijednosti i straha da njihove potrebe neće biti zadovoljene ako otvoreno traže intimnost i podršku od drugih. Četvrta hipoteza nije potvrđena.

Tabela 4*Regresioni model radnih modela kao prediktora narcizma*

Model	Prediktori	β	t	p
$R = .06, R^2 = .01,$ $F(2, 120) = 0.24,$ $p = .789$	Izbjegavanje	-.05	-0.61	.541
	Anksioznost	.04	0.43	.666

Napomena. β = standardizovani regresioni koeficijent; t = vrednost t statistika.

Kao što vidimo u goreprikazanoj tabeli, model obuhvata svega 1% varijanse narcizma, te u cjelini nije statistički značajan. Dakle, ni dimenzija anksioznosti ni dimenzija izbjegavanja se nisu pokazale kao statistički značajni prediktori narcizma, tj. druga hipoteza istraživanja nije potvrđena.

Tabela 5*Regresioni model radnih modela kao prediktora psihopatije*

Model	Prediktori	β	t	p
$R = .36, R^2 = .13,$ $F(2, 120) = 8.97,$ $p < .001$	Izbjegavanje	.29	3.03	.003
	Anksioznost	.22	2.27	.025

Napomena. β = standardizovani regresioni koeficijent; t = vrednost t statistika.

Model je u cjelini statistički značajan i predviđa 13% varijanse psihopatije. Oba prediktora su bili značajni i pozitivni prediktori, tj. i izbjegavanje ($\beta = .29, p = .003$) i anksioznost ($\beta = .22, p = .025$) Ovim su prva i treća hipoteza istraživanja potvrđene.

Ovakvi rezultati sugerisu da mnoge osobe kod kojih je ova osobina izražena imaju *negativan model i sebe i drugog*. Ovako nepovoljna uvjerenja bi potencijalno mogla da objasne izrazito maladaptivne obrasce ponašanja osoba izražene psihopatije, odnosno ispoljavanje svojih agresivnih impulsa kroz nasilje ka drugima (čija se prava i vrijednost negiraju), ali nerijetko i prema samima sebi, bilo kroz dolaženje u sukob sa zakonom ili zloupotrebu supstanci (što upućuje na pokušaje da se održi cjelovitost i balans ličnosti koju muči unutrašnji osjećaj praznine, dosade i nedostat-

ka lične vrijednosti).

Diskusija i zaključak

Sam konstrukt mračne trijade kao skupa tri međusobno povezane ali i distinktivne osobine ličnosti i stila ponašanja našao je primjenu u mnogim područjima psihologije, od proučavanja odnosa na radnom mjestu pa do kliničke psihologije i procesa savjetovanja/psihoterapije (Krumenacker, 2019). Ono što prepoznavanje i rad na ublažavanju ovih osobina ličnosti čini naročito korisnim u praktičnom radu jeste činjenica da se radi o subkliničkim verzijama psihopatoloških poremećaja (tj. kliničkog narcizma i psihopatije), odnosno maladaptivnim obrascima ponašanja i kognicija koji nikada ne dosežu nivo intenziteta neophodan za formalnu dijagnozu, iako osiromašuju i otežavaju život same osobine i njene sredine. Usljed ovoga, često se dešava da ovi obrasci ponašanja ostaju godinama neprepoznati i neimenovani, što značajno umanjuje mogućnost psihološke intervencije i pružanja pomoći, naročito ako uzmemo u obzir da ovaj profil klijenata ima nizak stepen uvida (budući da patologije prožima čitavu ličnost) i da izvore svojih teškoća tipično nalaze u drugima (Marić, 2006). Međutim, drugi podjednako značajan aspekt jeste informisanje opšte populacije o tipičnim obrascima ponašanja osoba kod kojih je neka od osobine ličnosti mračne trijade izražena, kako bi se mogli lakše oduprijeti pokušajima manipulacije i prepoznati da se nalaze u patološkim odnosima.

Iako postoji dosta istraživanja na temu međusobnog odnosa tri osobine koje čine trijadu, odnosno po kojim aspektima se razlikuju, a po kojima su slični, te korelata ovih osobina i njihovih posljedica po interpersonalno funkcionisanje osobe, daleko je manje studija koje se bave *uzrocima* učvršćivanja ovih osobina ličnosti i obrazaca ponašanja, odnosno *etiologijom* mračne trijade. Wai i Tiliopoulos (2012) smatraju da je u osnovi sve tri osobine ličnosti zajednički deficit, i to afektivne empatije, tj. sposobnosti da nakon što razumijemo osjećanja drugih na kognitivnom planu imamo i *doživljaj* istih do određene mjere. Tri mračne osobine ličnosti bi bile obrazac ponašanja izgrađen oko ovoga osnovnog defekta, bilo u smjeru grandioznog selfa (narcizam), impulsivnosti i agresije prema drugima (psihopatija) ili hladnokrvne manipulacije drugima (makijavelizam). Ipak, ovim pristupom se zanemaruje uticaj radnih modela kao prototipnih slika intimnih odnosa, sopstvene i tuđe vrijednosti i ponašnja u istina, kao i uslove odrastanja osobe kroz koje su one formirane. Cilj ovoga istraživanja jeste da pokuša da utvrdi postojanje povezanosti između osobina ličnosti mračne trijade sa jedne strane, te *radnih modela sebe i značajnih drugih* kao one ključne spona između sadašnjih uvjerenja i prošlih iskustava, a o kojima govori uticajna teorija afektivne vezanosti.

Kroz rana iskustva, dijete formira uvjerenja o sebi, svijetu, značajnim drugima i načinu na koji funkcionišu međuljudski odnosi (Stefanović-Stanojević, 2011). Ova iskustva i na osnovu njih doneseni zaključci se generalizuju do nivoa unutrašnjeg radnog modela, kao stabilne kognitivne reprezentacije koja utiče na našu percepciju, interpretaciju i ponašanje. Kognitivistički orijentisane psihoterapijske škole korijene mnogih poremećaja ličnosti i njihovih subkliničkih varijacija nalaze upravo u kognitivnim uvjerenjima ovog tipa, poput oprečnih uvjerenja o sopstvenoj vrijedno-

sti i bezvrijednosti koji su u osnovi dinamike narcizma, ili sistematskog negiranja prava i emocija drugih koje srećemo kod psihopata (Marić, 2006). Ova uvjerenja se učvršćuju na osnovu nepovoljnih ranih odnosa u porodici, koji mogu biti obilježeni emocionalnom hladnoćom, „duplim porukama“, narcisoidnim ili agresivnim modelima ponašanja, itd. Stoga je proučavanje radnih modela i osobina ličnosti mračne trijade način da pronađemo onu sponu koja povezuje ranija iskustva osobe sa njenim maladaptivnim oblicima ponašanja koje ispoljava u sadašnjosti.

Uzorak istraživanja sastojao se od ukupno 123 ispitanika, koji su anketirani putem anonimne onlajn ankete na platformi „Google Forms“ usljed pandemije koronavirusa. Ispitanici nisu imali prethodnu istoriju mentalnih bolesti ili traženja psihološke stručne pomoći, što je značajno ako uzmemo u obzir da su osobine mračne trijade prisutne i u „normalnoj“ tj. prosječnoj populaciji, kao subliničke varijante ozbiljnijih oblika patologije ličnosti. Dalje, može se reći da je anonimna priroda istraživanja potencijalno čak i doprinijela iskrenosti odgovora ispitanika, budući da mnogi elementi ovih osobina obuhvataju nepoželjna i antisocijalna ponašanja i razmišljanja o drugima.

Sprovedene regresione analize pokazuju da je prediktivni model koji sačinjavaju izbjegavanje i anksioznost, odnosno negativni radni model drugih i sebe, značajan u predviđanju makijavelizma i psihopatije, te obuhvata 9% i 13% varijanse ove dvije varijable. Međutim, jedini statistički značajan pojedinačan prediktor makijevalizma je bila dimenzija anksioznost, dok su i anksioznost i izbjegavanje bili statistički značajni i pozitivni prediktori psihopatije. Sa druge strane, model u cjelini nije bio statistički značajan prediktor narcizma. Ovakvi rezultati idu u prilog potvrđivanja prve i treće hipoteze istraživanja, a protiv druge i četvrte.

Ovakvi rezultati daju zanimljive implikacije po međuodnose obuhvaćenih varijabli i svakako potvrđuju osnovnu pretpostavku ovog istraživanja, prema kojoj kognitivne reprezentacije ranih iskustava i zaključci donešeni na osnovu istih (radni modeli) doprinose formiranju određenih obrazaca ličnosti i njihovom ispoljavanju kroz različite oblike ponašanja i u odraslom dobu. U slučaju osobina mračne trijade, koje podrazumijevaju maladaptivne oblike ponašanja i kratkoročne strategije usmjerene na trenutnu korist i po cijenu dugoročne štete i uništavanja interpersonalnih odnosa, opravdano je pretpostaviti da u korijenu leže nepovoljna rana iskustva koja su dovela do ekstremnih zaključaka o prirodi svijeta sebe i drugih. Ono što je zanimljivo jeste da psihopatiju značajno predviđaju i negativni radni model sebe i drugih, što upućuje na duboko negativnu sliku svijeta i sebe, tj. drugi se opažaju kao nepouzdana, neprijateljski nastrojeni, a sama osoba kao manje vrijedna i nesposobna da na direktan način dobije ono što želi. U svijetlu ovako negativne interpretacije iskustva emocionalni izlivi, teškoća sa kontrolom impulsa i sklonost nasilnoj manipulaciji osoba izražene psihopatije postaje razumljivija, jer se u njihovim očima to javlja kao jedini način preživljavanja u hostilnom svijetu.

Sa druge strane, samo je negativan radni model sebe/anksioznost značajan i pozitivan prediktor makijavelizma, što je u suprotnosti sa klasičnim opisima ovih osoba u kojima dominira doživljaj drugih kao manje vrijednih, tj. da osoba ima pravo da manipuliše njima i iskorišćava ih. Moguće je da u osnovi makijavelizma tako-

de leži i doživljaj sopstvene manje vrijednosti, te stoga osoba pokušava da drugim metodama, poput manipulacije, „spletkarenja“ itd. uspije u socijalnom okruženju, kako bi kompenzovala ovaj bazični nedostatak samopoštovanja i strah od intimnosti. Radni modeli, međutim, nisu statistički značajni prediktori narcizma, ali ovo ne mora biti rezultat nepostojanja povezanosti između ovih varijabli. Neophodno je prisjetiti se da izraženo narcisoidne osobe nemaju dobar uvid u svoje ponašanje, misli i osjećanja, odnosno teže da potiskuju sve elemente slike o sebi koji se ne uklapaju u grandiozan i suštinski ranjiv self. Ovaj faktor je mogao doći do izražaja u istraživanju ovog tipa, gdje podaci počivaju na samoiskazima ispitanika.

Narcizam se od druge dvije osobine ličnosti mračne trijade razlikuje po svojoj usmjerenosti na grandiozni self i pokušaje da se isti održi kroz manipulaciju, dok su postupci makijavelista i psihopata više usmjereni na neposrednu i materijalnu korist. Osobe sa naglašenim narcizmom čvrsto vjeruju u svoju superiornost, tj. imaju nizak stepen uvida u prirodu svoje patologije, usljed čega ne treba da nas čudi odsustvo značajnih korelacija sa radnim modelima koji se mogu sagledati samo uz makar minimum ličnog uvida i iskrenosti prema sebi, a koje su odsutne kod narcisa.

Sa druge strane, makijavelizam i psihopatija pokazuju slične obrasce korelacija i regresione koeficijente sa osobinama ličnosti mračne trijade, što je očekivano ako uzmemo u obzir da razlika između ova dva konstrukta ne leži toliko u uvjerenjima i ciljevima, već u načinu na koji se isti pokušavaju ostvariti. Tačnije, psihopatija podrazumijeva emocionalnu labilnost i impulsivnost koji su odsutni kod makijavelizma. Činjenica da je negativni radni model sebe bio pozitivan predictor obje osobine ličnosti ukazuje na eventualno postojanje latentnog kognitivnog uvjerenja o sopstvenoj manjoj vrijednosti, koje je učvršćeno kroz iskustva hladnoće i odbacivanja (bilo implicitnog, bilo eksplicitnog) u samoj porodici. Osoba kod koje je ovo uvjerenje izraženo će strepiti od svakog otvaranja ka drugima, jer vjeruje ne samo da neće postići željeni cilj obezbjeđivanja podrške i pažnje putem otvorenog izražavanja, već da će se time razotkriti pred drugima, otvoriti sebe za potencijalne napade. Komponenta izraženog negativnog modela i drugih, ne samo sebe, koja je prisutna kod psihopatije, čini intimnost sa drugima iskustvom koje je prožeto intenzivnim strahom, jer je otvaranje drugima izjednačeno sa šansom da će nas oni ozlijediti i uništiti.

Ova uvjerenja nam pružaju i drugačiji okvir interpretacije ponašanja osoba izraženog makijavelizma ili psihopatije. Tačnije, moguće je da su njihova manipulativna ili impulsivna ponašanja rezultat očajničkog nastojanja da se obezbijedi podrška drugih, kompromis sa latentnim ili čak nesvjesnim uvjerenjima o tome da nam drugi neće pružiti ono što nam treba ako to ne „otmemo“ ili ne manipuliramo njima. Strah od istinske intimnosti i averzija prema preispitivanju sopstvene vrijednosti i iskustava odbacivanja dovodi do jačanja maladaptivnog ponašanja i pretvara se u negiranje prava i emocija drugih, što je logičan ishod ako pretpostavimo da ovakve osobe vjeruju da će se i drugi na isti način ponašati prema njima. Može se reći da je okrutan i impulsivan interpersonalni stil ponašanja zapravo kompromis između dva užasavajuća ishoda koja su uvijek prisutna, iako prikrivena, u svijesti makijavelista i psihopata – da će ostati sami, napušteni, lišeni pažnje i podrške, ili da će druge osobe

iskoristiti istinsku intimnost i otvoreno ispoljenu emociju protiv njih samih kako bi ih unizili, odbacili, uništili. Jasno je da ovakav način gledanja na patologiju mračne trijade otvara i nove mogućnosti terapijskog tretmana, npr. kroz preispitivanje ovih uvjerenja, njihovo testiranje, ili redefinisane odluke donesenih u ranom djetinjstvu.

Praktična implikacija ovog istraživanja koja se nameće jeste da je u savjetodavno-terapijskom radu sa pacijentima izraženih osobina ličnosti mračne trijade neophodno djelovati na dva fronta: 1) osvjestiti ih u pogledu toga koje *ciljeve i potrebe* (poput dobijanja pažnje i podrške drugih, sticanje osjećaja sigurnosti) žele da ostvare svojim ponašanjem, a za koje podsvjesno smatraju da ih ne mogu ostvariti na zdravije i društveno prihvatljivije načine, vjerovatno na osnovu iskrivljene slike intimnih odnosa i drugih iracionalnih uvjerenja, 2) podstaći ih na preispitivanje ranih iskustava u porodici koja su doprinijela formiranju ovakve slike intimnosti i drugih kognitivnih uvjerenja. Osnovna ogromnog broja terapijskih intervencija jeste da osoba kroz reminiscenciju i analizu ključnih sjećanja i situacija u svom djetinjstvu preispita zaključke koje je donijela na osnovu istih i *promijeni ih ili disvalidira* iz perspektive racionalne i odrasle osobe. Kroz analizu porodičnih iskustava osobe bi mogle shvatiti da je veliki dio njihovih narcisoidnih, manipulativnih i neempatičnih postupaka motivisan iskrivljenom slikom o tome kako odnosi izgledaju (npr. da je “nedozvoljeno” direktno tražiti od drugih ono što želimo) koja je formirana na osnovu ograničenog raspona selektivno i nezrelo protumačenih iskustava u djetinjstvu. Na taj način se kod osobe razvija svijest o *slobodi* i *dostupnosti* alternativa za drugačije, zdravije ponašanje, a staro i maladaptivno ponašanje se prestaje shvatati kao “logično” i “nužno”.

Naravno, ovo istraživanje pati i od mnogobrojnih ograničenja koje upozoravaju na oprez prilikom tumačenja dobijenih rezultata i daju smjernice za buduća istraživanja. Kao što je već istaknuto, osnovna mana jeste što se o kvalitetu ranih porodičnih iskustava ispitanika zaključivalo na osnovu njihovih radnih modela porodične vezanosti u sadašnjosti, te se stoga nameće potreba da se u budućim istraživanjima više pitanja posveti ispitivanju konkretnih ranih porodičnih iskustava i svim iskustvima koja su do odraslog doba mogla *promijeniti* jednom formirani kvalitet rane vezanosti. Dalje, umjesto radnih modela kao prilično opštih mjera slike intimnih odnosa sa drugima i sopstvene vrijednosti u istima, u naredna istraživanja bi bilo korisno uključiti preciznije mjere kao što su *rane maladaptivne kognitivne šeme*, na osnovu kojih bi se daleko preciznije mogla izdvojiti disfunkcionalna kognitivna uvjerenja, pristrasnosti i greške koje dovode do maladaptivnih obrazaca ponašanja osoba kod kojih su osobine ličnosti mračne trijade izražene.

Literatura

- Ainsworth, M.D.S., Blehar, M.C., Waters, E., & Wall, S.N. (2015). *Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation (1st ed.)*. Psychology Press. <https://doi.org/10.4324/9780203758045>

- American Psychiatric Association, DSM-5 Task Force. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5™ (5th ed.)*. American Psychiatric Publishing, Inc.. <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>
- Bowlby, J. (1982). Attachment. Attachment and loss (Vol. 1). Loss. Basic Books.
- Brennan, K. A., Clark, C. L., & Shaver, P. R. (1998). Self-report measurement of adult romantic attachment: An integrative overview. In J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (46-76). The Guilford Press.
- Brewer, G., Bennett, C., Davidson, L., Ireen, A., Phipps, A.-J., Stewart-Wilkes, D., & Wilson, B. (2018). Dark triad traits and romantic relationship attachment, accommodation, and control. *Personality and Individual Differences, 120*, 202–208. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.09.008>
- Corry, N., Merritt, R. D., Mrug, S., & Pamp, B. (2008). The factor structure of the Narcissistic Personality Inventory. *Journal of Personality Assessment, 90* (6), 593–600. <https://doi.org/10.1080/00223890802388590>
- Dinić, B. M., Petrović, B., & Jonason, P. K. (2018). Serbian adaptations of the Dark Triad Dirty Dozen (DTDD) and Short Dark Triad (SD3). *Personality and Individual Differences, 134*, 321–328. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.06.018>
- Holmes, J. (2003). *Narcizam*. Naklada Jesenski i Turk.
- Jacoby, M. (1991). *Individuation and Narcissism: The Psychology of Self in Jung and Kohut (1st ed.)*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203753897>
- Jakobwitz, S., & Egan, V. (2006). The dark triad and normal personality traits. *Personality and Individual Differences, 40*(2), 331–339. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2005.07.006>
- Jerković, I. i Zotović, M. (2010). *Razvojna psihologija*. Futura štampa.
- Jonason, P. K., Lyons, M., & Bethell, E. (2014). The making of Darth Vader: Parent–child care and the Dark Triad. *Personality and Individual Differences, 67*, 30–34. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2013.10.006>
- Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2009). Machiavellianism. In M. R. Leary & R. H. Hoyle (Eds.), *Handbook of individual differences in social behavior* (pp. 93–108). The Guilford Press.
- Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2014). Introducing the Short Dark Triad (SD3): A brief measure of dark personality traits. *Assessment, 21*(1), 28–41. <https://doi.org/10.1177/1073191113514105>
- Kamenov, Ž. i Jelić, M. (2003). Valifikacija instrumenta za mjerenje privreženosti u različitim vrstama bliskih odnosa: modifikacija Brennanova Inventara iskustava u bliskim vezama. *Suvremena psihologija, 6*, 22–32.
- Krumenacker, J. B. (2019). *The Dark Triad of Personality: The Relation to Attachment and Observing Ego*. [Doctoral dissertation, Carlow University]
- Kuljić, R. (2012). *Sociologija*. M.B. Press.
- Leary, M. R., Bednarski, R., Hammon, D., & Duncan, T. (1997). Blowhards, snobs, and narcissists: Interpersonal reactions to excessive egotism. In R. M. Kowalski (Ed.), *Aversive interpersonal behaviors* (pp. 111–131). Plenum Press. https://doi.org/10.1007/978-1-4757-9354-3_6
- Marić, J. (2006). *Klinička psihijatrija*. Grafid.

- Mikulincer, M. (1995). Attachment style and the mental representation of the self. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(6), 1203–1215. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.69.6.1203>
- Mrđa, P. (2017). Afektivna vezanost i mračna trijada: razlike obrazaca afektivne vezanosti u odnosu na narcizam, makijavelizam i psihopatiju. *10. Naučno – stručna konferencija “Studenti u susret nauci” sa međunarodnim učešćem, Zbornik radova (487–494)*, Banja Luka.
- Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002). The Dark Triad of personality: Narcissism, Machiavellianism and psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36(6), 556–563. [https://doi.org/10.1016/S0092-6566\(02\)00505-6](https://doi.org/10.1016/S0092-6566(02)00505-6)
- Rauthmann, J. F. (2012). The Dark Triad and interpersonal perception: Similarities and differences in the social consequences of narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Social Psychological and Personality Science*, 3(4), 487–496. <https://doi.org/10.1177/1948550611427608>
- Stefanović-Stanojević, T. (2011). *Afektivna vezanost: razvoj, modaliteti i procena*. Filozofski fakultet.
- Wai, M., & Tiliopoulos, N. (2012). The affective and cognitive empathic nature of the dark triad of personality. *Personality and Individual Differences*, 52(7), 794–799. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2012.01.008>
- World Health Organization. (2018). *International statistical classification of diseases and related health problems (11th Revision)*. Retrieved from <https://icd.who.int/browse11/l-m/en>

Luka Borović²

*Department of psychology,
Faculty of Philosophy, Pale,
University of East Sarajevo,
East Sarajevo, Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina*

Jelena Marković

*Secondary school “Sveti Sava”,
Loznica, Serbia*

INTERNAL WORKING MODELS OF AFFECTIVE ATTACHMENT AS PREDICTORS OF DARK TRIAD

Abstract

The basic goal of this research was to examine whether internal working models of self and significant others are significant predictors of dark triad personality traits. The concept of an internal working model is the key link in attachment theory which

² luka.borovic@ffuis.edu.ba

Please cite as: Borović, L., & Marković, J. (2021). Unutrašnji radni modeli afektivne vezanosti kao prediktori mračne trijade [Internal working models of affective attachment as predictors of dark triad]. *Godišnjak za psihologiju*, 18, 41–58. <https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.03>

connects past experiences with current patterns of behavior, maintained by dysfunctional cognitive schemas developed by generalizing aversive experiences. The dark triad consists of narcissism, psychopathy and Machiavellism. The instruments used were the Family Attachment Questionnaire by Brennan et al. (1998), and Short Dark Triad (SDT3) by Jones & Paulhus (2014). The sample of the research consisted of $N = 123$ participants, age 20 to 63, with an average age of $M = 30.41$, $SD = 9.06$. Males formed 43% of sample. Regression analyses show that model which consists of anxiety and avoidance dimensions is significant predictor of Machiavellism, $F(2,120) = 6.26$, $p = .003$, $R^2 = .09$, and they predict 9% of variance, as well as psychopathy, $F(2,120) = 8.98$, $p < .000$, $R^2 = .13$, where they predict 13% of variance, but not narcissism, $F(2,120) = 0.24$, $p = .79$, $R^2 = .01$, in which model predicted only 1% of variance. Avoidance is statistically significant and positive predictor of psychopathy ($\beta = .29$, $p = .003$), and anxiety is statistically significant and positive predictor of Machiavellism ($\beta = .26$, $p = .004$), as well as psychopathy ($\beta = .22$, $p = .025$). The results of study suggest that these traits are founded on an image of self as an inadequate person and the world as a hostile place, in which other persons will try to harm us if we dare to be open towards them. Manipulation and emotional insensitivity of psychopaths and Machiavellists should be interpreted as a way to reach compromise with these key beliefs and attitudes. On the other hand, narcissism did not correlate with working modes, possibly because of low levels of insight in these persons who are strongly invested in maintaining grandiose self.

Key words: affective attachment, internal working models, dark triad

Primljeno: 05.01.2021.

Primljena korekcija: 08.05.2021.

Prihvaćeno za objavljivanje: 04.06.2021.

Teodora Pavićević¹*Filozofski fakultet**Univerzitet u Nišu**Niš, Srbija*

UDK 159.944.4:004738.5

Originalni naučni rad<https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.04>

STRATEGIJE PREVLAĐAVANJA STRESA KAO PREDIKTORI INTERNET ZAVISNOSTI

Apstrakt

Cilj ovog rada je bio da se utvrdi uloga strategija prevladavanja stresa u predviđanju dimenzija internet zavisnosti. Uzorak je prigodan i čini ga 597 ispitanika (63% žena). Starost ispitanika kreće se u rasponu od 18 do 70 godina a prosečna starost iznosi 34.58 ($SD = 11.29$). U istraživanju je od instrumenata korišćena Kratka verzija Young Testa Internet Zavisnosti za merenje ozbiljnosti kompulsivnog korišćenja interneta i Kratka verzija COPE upitnika za utvrđivanje načina na koji osobe prevladavaju probleme i stresne životne situacije. Sprovedene su dve odvojene hijerarhijske regresione analize. U obema su prediktori u prvom koraku bile sociodemografske varijable a u drugom deset strategija prevladavanja (Samoometanje, Aktivno prevladavanje, Poricanje, Traženje emocionalne podrške, Traženje instrumentalne podrške, Odustajanje, Ventiliranje, Pozitivno redefinisavanje, Prihvatanje, Samookrivljavanje), dok su kriterijumske varijable bile različite dimenzije internet zavisnosti (Gubitak kontole/Upravljanje vremenom i Žudnja/Socijalni problemi). Rezultati su pokazali da su oba modela statistički značajna. Kao statistički značajni prediktori dimenzije Gubitak kontole/Upravljanje vremenom u prvom koraku izdvojila se starost ($\beta = -.13, p = .001$), a u drugom Samoometanje ($\beta = .09, p = .018$); Aktivno prevladavanje ($\beta = -.15, p = .001$); Odustajanje ($\beta = .24, p < .001$) i Samookrivljavanje ($\beta = .13, p = .002$). Kada je u pitanju dimenzija Žudnja/Socijalni problemi, kao značajan prediktor u prvom koraku se izdvojila starost ($\beta = -.11, p = .006$), a u drugom pol ($\beta = .07, p = .041$); Aktivno prevladavanje ($\beta = -.09, p = .044$); Poricanje ($\beta = .14, p = .001$); Traženje emocionalne podrške ($\beta = -.16, p = .002$) i Odustajanje ($\beta = .25, p < .001$). Dakle, možemo da zaključimo da se na osnovu Samoometanja, Aktivnog prevladavanja, Odustajanja i Samookrivljavanja mogu predvideti poteškoće u svakodnevnom funkcionisanju prouzrokovane korišćenjem interneta, ali i da se na osnovu Poricanja, Traženja emocionalne podrške i Odustajanja može predvideti efekat koji preterano korišćenje internet može da ima na socijalne odnose i žudnju za korišćenjem interneta. Primena konfirmatorne faktorske analize ide u prilog konstruktne valjanosti Kratke verzije Young Testa Internet.

Ključne reči: strategije prevladavanja stresa, internet zavisnost, upotreba interneta

¹ teodora.pavicevic96@gmail.com

Citirati rad na sledeći način: Pavićević, T. (2021). Strategije prevladavanja stresa kao prediktori internet zavisnosti. *Godišnjak za psihologiju*, 18, 59–73. <https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.04>

Uvod

Usled ubrzanog tehnološkog razvoja danas je upotreba interneta u velikom porastu. Internet predstavlja jedan od najznačajnijih faktora za učvršćivanje postojećih socijalnih veza, pojačavanje socijalnih aktivnosti, razvoj ličnosti, formiranje identiteta itd. (Toprak et al., 2009; prema Babacan, 2015). Sa druge strane, postoje i autori koji tvrde da je internet zaslužan za razvoj površnih odnosa sa poznanicima i prijateljima, usamljenost, socijalnu izolaciju, depresiju, prestupničko ponašanje i drugo (Brenner, 1997). Ova kontradiktorna shvatanja potiču od radova dveju studija koja su ukazala na postojanje negativnih efekata korišćenja interneta na društvenost (Kraut et al., 1998), ali i na to da ljudi sve manje provode vremena baveći se svakodnevnim aktivnostima, a sve više vremena provode kod kuće ili na poslu koristeći internet (Nie & Erbring, 2002). Ovi rezultati su kasnije preispitivani, kako od drugih autora, tako i od samih autora u kasnijim studijama (Kraut et al., 2002).

Većina ljudi koristi internet na funkcionalan način. Jedna od karakteristika funkcionalne, neproblematične upotrebe interneta je da se koristi za postizanje i ispunjavanje potreba i ciljeva (Brand et al., 2014). Smatra se da funkcionalni korisnici interneta mogu da prekinu korišćenje onda kada to neke druge obaveze nalažu ili kada se postigne određeni cilj. Drugačije rečeno, korisnici koji na funkcionalan način koriste internet mogu da naprave balans između upotrebe interneta i drugih aktivnosti na način koji odgovara cilju. Međutim, ono što je zabrinjavajuće je da se poslednjih godina pojavio fenomen nefunkcionalnog korišćenja interneta.

Mnogobrojne rasprave se vode u naučnim krugovima koje se tiču odgovarajućeg definisanja ponašanja koje obuhvata prekomernu, negativnu, problematičnu kompulsivnu upotrebu interneta, odnosno internet zavisnosti. Jang (Young, 2004) smatra da internet zavisnost predstavlja impulsivnu težnju za upotrebom interneta, praćenu gubitkom kontrole, preokupiranošću i kontinuiranom upotrebom bez obzira na ispoljene posledice u poremećaju ponašanja. Da bi se neka osoba nazvala internet zavisnikom potrebno je da ispuni pet ili više kriterijuma, od ukupno osam, u trajanju od šest meseci (Young, 2004): 1) okupiranost objektom zavisnosti; 2) tolerancija na upotrebu interneta; 3) pojava simptoma apstinencijalne krize pri pokušaju smanjenja upotrebe ili pri lišavanju interneta; 4) nemogućnost kontrole nad upotrebom interneta; 5) na internetu se ostaje duže ili mu se pristupa češće nego što je planirano; 6) pojava problema u socijalnim odnosima, u školi, na poslu, usled upotrebe interneta; 7) skrivanje realnog vremena koje se provodi na internetu; 8) percipiranje interneta kao načina da se pobjegne od problema.

Prema Suleru (Suler, 1999, prema Hinić, 2008) postoje generalni i specifični tip internet zavisnika. Ukoliko su korisnici zavisni od neke specifične aplikacije ili funkcije interneta, kao na primer kupovina preko interneta, igranje igrice, kockanje, sajber seks i pornografija, onda se radi o specifičnom tipu zavisnika, pri čemu najčešće njihova patologija nije uslovljena internetom.

Stevanović (2020) govori o specifičnim problemima koji su u vezi sa problematičnom upotrebom interneta i digitalnim tehnologijama. On govori o tome da je

poremećaj vezan za igranje igara prvo psihijatrijsko stanje koje je izazvano problematičnom upotrebom interneta, kao i da poremećaj igranja igara i problematična upotreba interneta mogu da uključuju funkcionalne i strukturalne moždane abnormalnosti. Takođe, različite forme problematične upotrebe interneta dovode do psiholoških i kognitivnih promena. Autor zaključuje da iako postoji veza između problematične upotrebe interneta i mentalnih poremećaja, ona još uvek nije u potpunosti jasna.

Sa druge strane, generalni tip zavisnosti predstavlja takav tip zavisnosti da je osoba zavisna od samog interneta, prekomerno ga koristi, bavi se različitim aktivnostima na mreži i ima nezaustavljivu potrebu da to i dalje radi (Suler, 1999, prema Hinić, 2008). Ovaj rad se bavi generalnim tipom internet zavisnosti te će u daljem tekstu biti prikazane značajne teorijske implikacije i raniji empirijski zaključci vezani za ovaj tip.

Problematična upotreba interneta identifikovana je u brojnim studijama i pokazuje da su negativni ishodi poput gubitka posla, akademskog neuspeha i razvoja posledica prekomerne upotrebe interneta (Byun et al., 2009; Chou et al., 2005; Griffiths, 2000a, 2000b; Lortie & Guitton, 2013; Weinstein & Lejoyeux, 2010; Widyanto & Griffiths, 2006).

U našoj zemlji prekomerna upotreba interneta je ispitivana u mnogim istraživanjima i povezivana sa različitim konstruktima. Tako npr. Popadić sa saradnicima (Popadić et al., 2020) dolazi do rezultata koji pokazuju da je vreme provedeno online u pozitivnoj vezi sa prekomernom upotrebom interneta. Pored ovoga rezultati su ukazali da je uglavnom moguće predvideti preterano korišćenje interneta na osnovu anksioznosti adolescenata. Takođe, Rakić-Bajić i Hedrih (2012) ispitivali su prekomernu upotrebu interneta, zadovoljstvo životom i osobine ličnosti. Njihovi rezultati su pokazali da postoji povezanost prekomerne upotrebe interneta sa više osobina ličnosti, ali kada je u pitanju njihov doprinos u predviđanju prekomerne upotrebe interneta, samo Savesnost se izdvojila kao značajan prediktor. Kada je u pitanju zadovoljstvo životom, utvrđeno je da je u vezi sa problematičnom upotrebom interneta, ali ne direktno već posredstvom Savesnosti koja predstavlja medijator. Hinić sa saradnicima (Hinić et al., 2020) ispitivao je vezu između problematične upotrebe interneta i indikatora pozitivne orijentacije kod adolescenata. Rezultati su pokazali da je model kojim se predviđa problematična upotreba interneta na osnovu zadovoljstva životom, samopoštovanja i optimizma/pesimizma statistički značajan, a pesimizam se izdvojio kao najznačajniji prediktor problematične upotrebe interneta.

Faktori koji dovode do prekomerne upotrebe interneta mogu da potiču od konkretnih situacija i osoba, ali mogu i da uključuju negativne misli i osećanja (Suler, 1996). Osećaj depresivnosti, nisko samopoštovanje, bespomoćnosti i pesimizam vezan za budućnost mogu biti značajni faktori koji dovode do adiktivnog ponašanja pomoću kojeg će pojedinci moći makar privremeno pobeći od misli i izbeći suočavanje sa negativnim mislima i osećanjima. Takav oblik ponašanja omogućava osobi da trenutno zaboravi na probleme koji se dešavaju u realnom okruženju i može biti efikasan način za redukciju stresa, međutim, kada takvo ponašanje postane učestalo, u cilju izbegavanja neprijatnih situacija, onda dolazi do pojave još većeg problema (Suler, 1996). Ako osoba očekuje da će je upotreba interneta odvratiti od problema

ili negativnih osećanja onda je i verovatnije da će koristiti internet u cilju sprečavanja gubitka kontrole, što može rezultirati žudnjom prema korišćenju interneta, lošim upravljanjem vremenom i povećanim socijalnim problemima. Takođe, učestalo korišćenje interneta dovodi do gubitka kognitivne kontrole, koje je uzrokovano posredstvom bihevioralnog funkcionisanja (Brand et al., 2014).

U prilog ovim tvrdnjama govore istraživanja Grifita i Grohola (Griffiths, 1998; Grohol, 1998) u kojima su utvrdili da pojedinci koriste internet kao beg od realnosti ili kao mehanizam prevladavanja u cilju prevazilaženja svakodnevnih problema, kao što su poslovne poteškoće ili zdravstveni problemi.

Prevladavanje se određuje kao kognitivni i bihevioralni naponi da se izađe na kraj sa specifičnim spoljašnjim i/ili unutrašnjim zahtevima koje pojedinac tumači kao opterećujući ili koji su toliko teški da prevazilaze resurse kojima pojedinac raspolaže (Lazarus & Folkman, 1984). Lazarus i Folkman razlikuju prevladavanje usmereno na problem i prevladavanje usmereno na emocije. Ova podela napravljena je na osnovu fokusa aktivnosti usmerenih na prevladavanje. Osim ove podele, strategije prevladavanja možemo podeliti i po metodi, odnosno prema tipu upotrebene aktivnosti, i to na kognitivne i bihevioralne oblike prevladavanja. Nezavisno od definicije ili podele, svrha procesa prilagođavanja pojedinca u stresnim i pretećim situacijama je da mu pomogne da se ponovo vrati u stanje ravnoteže. Reakcije povezane sa suočavanjem mogu biti fiziološke, emocionalne, bihevioralne i kognitivne (Baum et al, 1981; Lazarus, 1991; Şahin, 1994, prema Kalkan & Koc, 2008).

Rezultati ranijih empirijskih istraživanja pokazuju da pojedinci koji su hronično pod stresom, koji su anksiozni ili u stanju pobuđenosti, više vremena provode na internetu (Ögel, 2012, prema Derin & Bilge, 2016). Takođe, rezultati istraživanja Lin i Tsai (Lin & Tsai, 2002) pokazuju da internet zavisnici imaju problema u stvarnom životu, kao i to da koriste nefunkcionalne strategije prevladavanja. Kim i saradnici (Kim et al., 2010) otkrili su u drugom istraživanju da internet zavisnici ne mogu da se nose sa stresom, pate od nesanicke i imaju visok nivo depresivnih simptoma. Slične rezultate dobili su i Vang, Li i Čang (Whang et al., 2003) koji pokazuju da internet zavisnici više nego obično koriste internet tokom stresa ili kada su depresivni. Takođe, utvrdili su da internet zavisnici ispoljavaju simptome usamljenosti i kompulsivnog poremećaja, kao i da imaju poremećaje u ponašanju.

Erden i Hatun (Erden & Hatun, 2015) utvrdili su da program usmeren na prevladavanje smanjuje zavisnost od interneta. U sličnom istraživanju, Nedim-Bal i Metan (Nedim-Bal & Metan, 2015) dolaze do zaključka da su programi grupnog psihološkog savetovanja i prevladavanja imali pozitivan efekat na zavisnost od interneta kod adolescenata.

Pregledom dosadašnjih istraživanja pokazuje se da su autori koristili različite instrumente za operacionalizaciju strategija prevladavanja stresa, ali i internet zavisnosti. Takođe, u navedenim istraživanjima nisu ispitivane specifične strategije prevladavanja koje mogu biti u vezi sa nastankom internet zavisnosti. Zbog svega navedenog, u ovom istraživanju odlučili smo se za korišćenje inventara koji omogućava identifikovanje četrnaest dimenzija prevladavanja stresa, kao i individualno tumačenje svake od njih. Međutim, zbog veoma slabe pouzdanosti četiri dimenzije,

samo deset dimenzija će biti uključene u analizu. Osim toga, internet zavisnost će biti posmatrana kroz dve subskele, koje pružaju informacije o tome u kojoj meri pojedinac ima probleme u svakodnevnom funkcionisanju koji su izazvani korišćenjem interneta, kao i to u kojoj meri korišćenje interneta deluje na njihove socijalne odnose i pojavu osećaja žudnje prema internet aktivnostima.

S obzirom na prethodno navedeno, osnovno pitanje na koje ovo istraživanje treba da pruži odgovor je da li je na osnovu strategija prevladavanja stresa moguće statistički značajno predvideti dimenzije internet zavisnosti.

Cilj istraživanja tiče se utvrđivanja uloge strategija prevladavanja stresa u predikciji dimenzija internet zavisnosti.

Metod

Uzorak i procedura

Uzorak je prigodan i čini ga 597 ispitanika (63% žena) iz Republike Srbije. Starost ispitanika kreće se u rasponu od 18 do 70 godina, a prosečna starost iznosi 34.58 ($SD = 11.29$). Kada je u pitanju mesto stanovanja, 515 ispitanika je poreklom iz gradske sredine (86.3%) a 82 je iz seoske sredine (13.7%).

Podaci su prikupljeni online, putem elektronske verzije upitnika. Upitnik je deljen na društvenim mrežama Facebook i Instagram, ali i putem aplikacija Viber i WhatsApp.

Instrumenti

Kratka verzija Young Testa Internet Zavisnosti (Young Internet Addiction Test – Short Form; YIAT-SF; Pawlikowski et al., 2013) je dizajnirana za adolescente i odrasle i koristi se za merenje ozbiljnosti kompulsivnog korišćenja interneta. Upitnik je baziran na originalnoj verziji razvijen od strane Kimberli Jang (Young, 1998). Skala sadrži 12 tvrdnji. Zadatak ispitanika ja da procene koliko često manifestuju određene oblike ponašanja. Odgovori se beleže na petostepenoj skali Likertovog tipa (od 1 = *Nikad* do 5 = *Veoma često*). Šest tvrdnji se odnosi na Gubitak kontrole/ Upravljanje vremenom. Ovaj predmet merenja tiče se poteškoća u svakodnevnom funkcionisanju prouzrokovanih korišćenjem interneta, (na primer “Koliko često izbegavaš da obaviš kućne poslove kako bi što više vremena proveo na internetu?”). Takođe, sadrži pitanja vezana za negativne posledice izazvane preteranom upotrebom interneta, (na primer “Koliko često dobiješ lošu ocenu zbog preterane upotrebe interneta?”). Osim toga, tiče se i sposobnosti ispitanika da kontrolišu vreme koje provode na internetu, (na primer, “Koliko često ti se dešava da si ostao na internetu duže nego što si planirao?”). Drugi predmet merenja Žudnja/Socijalni problemi, sadrži šest stavki i tiče se efekata koje preterano korišćenje interneta može da ima na socijalne odnose i žudnju za korišćenjem interneta, (na primer, “Koliko često razmišljaš o korišćenju internet kada si offline ili maštaš o tome da si online?”). Takođe ova skala sadrži tvrdnje vezane za interpersonalne probleme i regulisanje raspolože-

nja (na primer, “Koliko često se osećaš neraspoloženo, depresivno i nervozno kada si offline, a to osećanje se gubi kad budeš online?”). Sve stavke se tiču generalne upotrebe interneta nezavisno od aplikacija ili radnji koje se koriste.

Kratka verzija COPE upitnika (Brief Coping Orientation to Problems Experienced – Brief COPE; Carver, 1997) je dizajnirana za utvrđivanje načina na koji se osobe suočavaju sa stresnim životnim situacijama. Skala sadrži 28 opisa različitih ponašanja u stresnim situacijama. Od ispitanika se traži da se prisete stresnih situacija koje su se dogodile u poslednjih nekoliko meseci i da označe kako procenjuju učestalost svog ponašanja na dati način, u cilju prevladavanja stresa. Odgovori se beleže na četvorostepenoj skali Likertovog tipa (1 = *Nikad*; a 4 = *Često*). Skala meri 14 načina suočavanja sa stresom: Samoometanje, Aktivno prevladavanje, Poricanje, Zloupotreba supstanci, Emocionalna podrška, Instrumentalna podrška, Odustajanje, Ventiliranje, Pozitivno redefinisavanje, Planiranje, Humor, Prihvatanje, Religioznost, Samookrivljavanje. Instrument je na ovom uzorku pokazao dobre metrijske karakteristike za skoro sve dimenzije sa koeficijentom interne konzistencije koji se kreće od $\alpha = .71$ (Samookrivljavanje) do $\alpha = .92$ (Aktivno prevladavanje) dok dimenzije koje nisu pokazale zadovoljavajuću pouzdanost nisu bile uključene u analizu Zloupotreba supstanci ($\alpha = .52$); Humor ($\alpha = .47$); Religioznost ($\alpha = .36$) i Planiranje ($\alpha = .33$).

Metode analize podataka

Od statističkih analiza primenjena je korelaciona analiza i hijerarhijska regresiona analiza. Prediktore su u prvom modelu činile sociodemografske varijable a u drugom su pridodate 10 strategija prevladavanja stresa, (Samoometanje, Aktivno prevladavanje, Poricanje, Traženje emocionalne podrške, Traženje informacione podrške, Odustajanje, Ventiliranje, Pozitivno redefinisavanje i Samookrivljavanje), Kriterijumske varijable bile su dimenzije internet zavisnosti Gubitak kontrole/Upravljanje vremenom i Žudnja/Socijalni problemi. Konfirmatorna faktorska analiza u cilju testiranja psihometrijski strukture YIAT-SF upitnika sprovedena u *jasp* paketu (JASP Team, 2021) korišćenjem metode maksimalne verodostojnosti (ML) oslanjajući se na ustaljene metode i kriterijume provere uklapanja (fita) modela podacima (Brown, 2015).

Rezultati

Primenom konfirmatorne faktorske analize (Brown, 2015) utvrđeno je da predložena faktorska struktura (Pawlikowski et al., 2013) testa na srpskom jeziku pokazuje dobar fit podacima na uzorku korišćenom u ovom radu ($ML\chi^2$ [df = 53] = 230.01, $p < .001$; RMSEA = .075, 90% CI [.065–.085], SRMR = .047, CFI = .927, TLI = .909). Standardizovana faktorska zasićenja svih ajtema kreću se u rasponu od .52 do .78. Ovo predstavlja preliminarne pokazatelje konstruktne valjanosti pomenutog testa na srpskom jeziku.

U Tabeli 1 prikazani su deskriptivni pokazatelji za subskele internet zavisnosti i suočavanja sa stresom. Vrednosti pokazatelja zakrivljenosti (Skjunis) i zaravljeno-

sti (Kurtozis) nam pokazuju da su sve subskale normalno distribuirane prema blažem kriterijumu (± 2 ; Finney & DiStefano, 2006).

Tabela 1*Deskriptivno-statističke mere ispitivanih varijabli*

Subskala	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>AS</i>	<i>SD</i>	<i>Sk</i>	<i>Ku</i>
IZ 1	6	30	14.69	5.23	0.44	-0.48
IZ 2	6	30	9.13	4.29	1.85	1.96
Samoometanje	1	4	2.89	0.78	-0.32	-0.65
Aktivno prevladavanje	1	4	3.44	0.61	-1.05	0.89
Poricanje	1	4	1.62	0.72	1.13	0.61
Traženje emocionalne podr.	1	4	2.93	0.84	-0.38	-0.67
Traženje instrumental podr.	1	4	2.85	0.86	-0.30	-0.75
Odustajanje	1	4	1.67	0.72	1.08	0.76
Ventiliranje	1	4	2.64	0.73	-0.13	-0.46
Pozitivno redefinisanje	1	4	3.29	0.64	-0.72	0.02
Prihvatanje	1	4	3.24	0.62	-0.51	-0.29
Samookrivljavanje	1	4	2.91	0.81	-0.42	-0.61

Napomena. IZ 1 = Dimenzija internet zavisnosti Gubitak kontrole – Upravljanje vremenom; IZ 2 = Dimenzija internet zavisnosti Žudnja – Socijalni problemi; *Min* = minimum; *Max* = maksimum; *AS* = aritemtička sredina; *SD* = standardna devijacija; *Sk* = Skjunis; *Ku* = Kurtozis.

Na osnovu rezultata prikazanih u Tabeli 2 možemo videti da je dimenzija internet zavisnosti Gubitak kontrole/Upravljanje vremenom u pozitivnoj korelaciji srednjeg intenziteta sa strategijom prevladavanja Odustajanje, zatim u pozitivnoj korelaciji niskog intenziteta sa strategijama Samoometanje, Poricanje, Traženje instrumentalne podrške i Samokrivljavanje, dok je u negativnoj korelaciji niskog intenziteta sa strategijom Aktivno prevladavanje. Kada je u pitanju dimenzija internet zavisnosti Žudnja/Socijalni problemi, rezultati pokazuju da je ova dimenzija u srednjoj korelaciji pozitivnog smera sa strategijom Odustajanje, zatim u niskoj korelaciji pozitivnog smera sa strategijama Samoometanje, Poricanje, Ventiliranje i Samookrivljavanje, kao i u negativnoj korelaciji niskog intenziteta sa strategijama Aktivno prevladavanje i Traženje emocionalne pomoći.

Tabela 2*Interkorelacije ispitivanih varijabli*

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. IZ1										
2. IZ2	.62**									
3. Samoometanje	.24**	.19**								
4. Akt. prevladavanje	-.25**	-.22**	-.05							
5. Poricanje	.20**	.28**	.28*	-.16*						

6. Traženje emoc.podr.	.01	-.09*	.07	.18*	.01					
7. Traženje instr.podr.	.08*	.01	.09*	.12*	.05	.70*				
8. Odustajanje	.40**	.39**	.32*	-.44*	.38*	-.01	.07			
9. Ventiliranje	.19**	.18**	.29*	.02	.26*	.16*	.18*	.23*		
10. Poz.redefinisanje	-.03	-.07	.09*	.37*	-.07	.24*	.15*	-.18*	.09*	
11. Prihvatanje	-.03	-.03	-.03	.22*	-.14*	.09*	.07	-.17*	.05	.27*
12. Samookrivljavanje	.28**	.21**	.28*	-.11*	.21*	-.01	.05	.35*	.27*	-.04

Napomena. ** $p < .05$; * $p < .01$; IZ 1 = Dimenzija internet zavisnosti Gubitak kontrole – Upravljanje vremenom; IZ 2 = Dimenzija internet zavisnosti Žudnja – Socijalni problemi.

Prediktori dimezije Internet zavisnosti Gubitak kontrole/Upravljanje vremenom

Rezultati hijerarhijske regresione analize (Tabela 3) pokazuju da je prvi model, koji sadrži prediktore sociodemografskih karakteristika, statistički značajan ($F_{(3,593)} = 3.582$; $p = .014$) i da objašnjava 1.8% varijanse kriterijuma. Nezavisni doprinos predikciji pokazala je varijabla starost ($\beta = -.13$).

U drugom modelu su dodate dimezije strategija prevladavanja stresa, i ovaj se model u celini pokazao kao statistički značajan ($F_{(13,583)} = 12.744$; $p < .000$), sa procentom objašnjene varijanse od 20.4%. Doprinos predikciji dodatnih varijabli je takođe statistički značajan ($\Delta F_{(10,583)} = 15.235$; $p < .000$) i objašnjava dodatnih 20.3% varijanse kriterijuma. Kada je nezavisni doprinos prediktora unutar ovog modela u pitanju, varijabla starost nije više statistički značajan prediktor, a kao značajni prediktori pokazali su se samoometanje ($\beta = .09$), aktivno prevladavanje ($\beta = -.15$), odustajanje ($\beta = .24$) i samookrivljavanje ($\beta = .13$).

Prediktori dimezije Internet zavisnosti Žudnja/Socijalni problem

Rezultati hijerarhijske regresione analize (Tabela 3) pokazuju da je prvi model, koji sadrži prediktore sociodemografskih karakteristika, statistički značajan ($F_{(3,593)} = 3.567$; $p = .014$) i da objašnjava 1.8% varijanse kriterijuma. Nezavisni doprinos predikciji pokazala je varijabla starost ($\beta = -.11$).

U drugom modelu su dodate dimezije strategija prevladavanja stresa, i ovaj se model u celini pokazao kao statistički značajan ($F_{(13,583)} = 12.217$; $p < .000$), sa procentom objašnjene varijanse od 21.4%. Doprinos predikciji dodatnih varijabli je takođe statistički značajan ($\Delta F_{(10,583)} = 14.567$; $p < .001$) i objašnjava dodatnih 19.6% varijanse kriterijuma. Kada je nezavisni doprinos prediktora unutar ovog modela u pitanju, u drugom modelu varijabla starost je izgubila svoju značajnost iz prethodnog modela ($p > .05$), a kao značajni prediktori pokazali su se pol ($\beta = .07$) aktivno prevladavanje ($\beta = -.09$), poricanje ($\beta = .14$), emocionalna podrška ($\beta = -.16$) i odustajanje ($\beta = .25$).

Tabela 3

Predikcija dimenzija internet zavisnosti Gubitak kontrole/Upravljanje vremenom i Žudnja/Socijalni problemi

	Prediktori	Gubitak kontrole/ Upravljanje vremenom		Žudnja/Socijalni problemi	
		β	<i>p</i>	β	<i>p</i>
Model 1	Pol	.01	.719	.04	.246
	Starost	-.13	.001	-.11	.006
	Mesto stanovanja	.02	.606	-.03	.477
Model 2	Pol	.06	.096	.07	.041
	Starost	-.06	.082	-.07	.064
	Mesto stanovanja	-.00	.844	-.03	.454
	Samoometanje	.09	.018	.04	.304
	Aktivno prevladavanje	-.15	.001	-.09	.044
	Poricanje	.02	.669	.14	.001
	Emocionalna podrška	-.04	.455	-.16	.002
	Instrumental podrška	.07	.138	.09	.102
	Odustajanje	.24	.000	.25	.000
	Ventiliranje	.05	.187	.06	.109
	Pozitivno redefinisiranje	.05	.239	.04	.430
Prihvatanje	.04	.283	.05	.167	
Samookrivljavanje	.13	.002	.04	.285	

Napomena. β = standardizovani regresioni koeficijent; Pol: 1 = muškarci, 2 = žene; Mesto stanovanja: 1 = urbana sredina, 2 = seoska sredina.

Diskusija

Osnovni cilj ovog istraživanja je bio da se utvrdi uloga strategija prevladavanja stresa (Samoometanje, Aktivno prevladavanje, Poricanje, Zloupotreba supstanci, Emocionalna podrška, Instrumentalna podrška, Odustajanje, Ventiliranje, Pozitivno redefinisiranje, Planiranje, Humor, Prihvatanje, Religioznost i Samookrivljavanje) u predviđanju dimenzija internet zavisnosti (Gubitak kontrole/Upravljanje vremenom i Žudnja/Socijalni problemi). Iz analize su isključene četiri strategije prevladavanja (Zloupotreba supstanci, Planiranje, Humor i Religioznost) zbog nezadovoljavajućih vrednosti koeficijenata interne konzistencije. Sprovedena je hijerarhijska regresiona analiza u cilju kontrole sociodemografskih karakteristika (pol, starost, mesto stanovanja). Utvrđeno je da sociodemografske varijable uključene u prvi korak hijerarhijske regresione analize, imaju značajan ali mali doprinos predikciji dimenzija internet zavisnosti. Što se tiče ostalih prediktora uključenih u oba modela pokazalo se da imaju značajan zajednički doprinos u predviđanju dimenzija Gubitak kontrole/Upravljanje vremenom i Žudnja/Socijalni problemi. U toj kombinaciji one objašnjavaju 20.4% varijanse skora na dimenziji Gubitak kontrole/Upravljanje vremenom, odnosno 21.4% na dimenziji Žudnja/Socijalni problemi. Nezavisan doprinos u

predviđanju Gubitka kontrole/Upravljanja vremenom imaju strategije Samoometa-
nje, Odustajanje i Samookrivljivanje kao prediktori pozitivnog smera i Aktivno pre-
vladavanje kao prediktor negativnog smera. Što se tiče dimenzije Žudnja/Socijalni
problemi kao nezavisni prediktori izdvojili su se strategije Poricanje i Odustajanje
čiji je smer pozitivan kao i Aktivno prevladavanje i Traženje emocionalne podrške
čiji je smer negativan.

Pojedini autori govore o povezanosti između povećanog nivoa stresa kod odraslih
(Deatherage et al., 2014) i stresnih životnih događaja kod adolescenata (Leung, 2006) sa
pojavom internet zavisnosti. Rezultati istraživanja u kome su učestvovali studenti utvr-
dili su postojanje jake povezanosti pozitivnog smera između stresa, anksioznosti i de-
presivnosti sa jedne strane i internet zavisnosti sa druge strane (Akin & İskender, 2011).
Prema tome, internet zavisnost može biti povezana sa povećanim nivoima psihološkog
distresa koji obuhvata niz psiholoških stanja. Međutim, efekat ovih faktora rizika može
biti ublažen ili pojačan u zavisnosti od načina na koji se pojedinci suočavaju sa stresom.

Korišćenje interneta može se sagledati i kao odgovor na suočavanje sa emo-
cionalnim i socijalnim problemima (Bernardi & Pallanti, 2009). Internet se često
preterano koristi onda kada je potrebno da se suočimo sa nekim neprijatnim događa-
jima, međutim, ako se uobičajene strategije prevladavanja nedovoljno ili na neade-
kvatan način koriste, to može predstavljati veliki rizik za pojavu internet zavisnosti.
Pojedinaac se iznova okreće upotrebi interneta kao glavnom sredstvu za izbegavanje
negativnih osećanja i na taj način formira ustaljen obrazac reagovanja u situacijama
koje u njemu bude negativne emocije (Muller et al., 2014).

Rezultati dobijeni ovim istraživanjem su donekle u skladu sa prethodno nave-
denim empirijskim nalazima. Naime, utvrđeno je da su viši skorovi na Odustajanju,
Samoometanju, Poricanju, Traženje instrumentale podrške i Samookrivljivanje, po-
vezani sa višim skorovima na dimenziji internet zavisnosti Gubitak kontrole/Upravl-
ljanje vremenom, dok su viši skorovi na Aktivnom prevladavanju povezani sa nižim
skorovima na dimenziji Gubitak kontrole/Upravljanje vremenom. Drugačije rečeno,
ako je reakcija pojedinca na stresne događaje maladaptivna, odnosno, ako zanema-
ruje problem baveći se nekim drugim aktivnostima, odbija da prihvati da se nešto
desilo i često donosi unutrašnje atribucije, može se reći da će imati više poteškoća
u svakodnevnom funkcionisanju prouzrokovanih korišćenjem interneta. Sa druge
strane, ako osoba aktivno rešava problem imaće bolju moć upravljanja vremenom
koje provodi na internetu.

Takođe, rezultati su pokazali da više skorove na Odustajanju, Samoometanju,
Poricanju, Ventiliranju i Samookrivljanju prati povišenje skora na dimenziji Žudnja/
Socijalni problemi, dok aktivno prevladavanje i Traženje emocionalne podrške prati
sniženje skora na dimenziji Žudnja/Socijalni problemi. Prema tome, što je reakcija
pojedinaca na stresnu situaciju maladaptivnija, ako pribegava obavljanju nekih drugih
aktivnosti kako ne bi mislila o problemu ili ne želi da prihvati da problem postoji, to
ona više žudi za internetom i ispoljava veće probleme u socijalnim odnosima.

S druge strane, ako pojedinac teži ka tome da rešava probleme i traga za soci-
jalnom podrškom, imaće manje problema u socijalnim odnosima povezanih sa upo-
trebom interneta.

Dobiveni rezultati su ukazali da je moguće značajno predvideti obe dimenzije internet zavisnosti (Gubitak kontrole/Upravljanje vremenom i Žudnja/ Socijalni problemi) na osnovu strategija prevladavanja stresa. Kao značajni prediktori prvog modela koji se odnosio na dimenziju Gubitak kontrole/Upravljanje vremenom izdvojili su se Samoometanje, Odustajanje i Samookrivljanje, kao prediktori pozitivnog smera, a Aktivno prevladavanje kao značajan prediktor negativnog smera. To upućuje na zaključak da će pojedinac imati poteškoće u svakodnevnom funkcionisanju prouzrokovane korišćenjem interneta, kao i negativne posledice usled učestale upotrebe ako: 1) zanemaruje postojanje problema baveći se aktivnostima kojima će pokušati da zavara sebe da problem ne postoji; 2) ima slabe reakcije na situacije koje zahtevaju preduzimanje akcije u cilju rešavanja problema; 3) smatra isključivo sebe odgovornim za neprijatne događaje koji su se desili. Sa druge strane, pojedinac će biti u stanju da upravlja vremenom koje provodi na internetu ako probleme aktivno rešava, odnosno traga za rešenjima. Što se tiče drugog modela, u kome je prediktor bio dimenzija internet zavisnosti Žudnja/Socijalni problemi, kao značajni prediktori pozitivnog smera su se izdvojili Poricanje i Odustajanje, a kao značajan prediktor negativnog smera Traženje emocionalne podrške. Ovo govori o tome da će pojedinac osećati žudnju za korišćenjem interneta i da će imati interpersonalne probleme ukoliko: 1) ima sklonost da poriče postojanje određenog problema; 2) se bavi različitim aktivnostima koje će ga odvratiti od misli koje ukazuju na postojanje problema. Takođe, pojedinac će imati manje interpersonalnih problema izazvanih korišćenjem interneta i biće uspešniji pri regulaciji raspoloženja, ako kraj sebe ima nekoga ko će mu pružiti podršku, razumevanje i iskazati empatiju.

U prilog rezultatima ovog istraživanja govori rad Kusa i saradnika (Kuss et al., 2016) u kome su ispitivali doprinos strategija prevladavanja stresa u predviđanju preterane upotrebe interneta. Oni su utvrdili da strategije prevladavanja Samoometanje, Poricanje, Korišćenje supstanci, Samookrivljanje, Ventiliranje, Korišćenje emocionalne i Instrumentalne podrške i Odustajanje, predstavljaju statističke značajne prediktore preteranog korišćenja interneta.

Rezultati ovog istraživanja upućuju na značaj strategija prevladavanja stresa u predviđanju internet zavisnosti. Ono što je potrebno naglasiti tiče se problema kategorizacije strategija prevladavanja u kategorije „na problem usmerene“, „na emocije usmerene“, „adaptivne“ ili „maladaptivne“. Naime, sam autor ovog testa je istakao da se ove strategije ne mogu sagledavati kategorijalno, već da se njihovom tumačenju treba pristupiti individualno (Carver, 1997). Iz tog razloga sa oprezom treba izvoditi zaključak o tome na koji način se pojedinac treba suočavati sa problemima i prevladavati stres izazvan njima kako ne bi razvio internet zavisnost. Takođe, problem predstavlja nedovoljna razlika između pojmova koji se tiču internet zavisnosti, te se često koriste različiti pojmovi kao sinonimi (patološko korišćenje interneta, kompulsivno korišćenje interneta) ili se pak isti pojmovi objašnjavaju i definišu na različiti način.

Ograničenja ovog rada se odnose na činjenicu da oba instrumenta korišćena u ovom istraživanju nisu adaptirane verzije ovih upitnika na našoj populaciji, već se radi o prevodu ajtema na srpski jezik. Iako je u radu u cilju provere validnosti testa

internet zavisnosti (IAT) izvršena konfirmatorna faktorska analiza, čiji nalazi idu u prilog valjanosti verzije skale na srpskom jeziku korišćene u ovom istraživanju, predlog budućim autorima tiče se ispitivanja daljih metrijskih karakteristika poput merne invarijantnosti strukture testa kao i veze sa drugim varijablama.

Reference

- Akin, A., & İskender, M. (2011). Internet Addiction and Depression, Anxiety and Stress. *International Online Journal of Educational Sciences*, 3(1), 138–148.
- Babacan, Mehmet. (2016). The Relationship of Social Media Usage Areas and Addiction. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions* 3. 9-30. <https://doi.org/10.15805/addicta.2016.3.0017>
- Baum, A., Singer, J. E., & Baum, C. S. (1981). Stress and the environment. *Journal of Social Issues*, 37(1), 4–35. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1981.tb01056.x>
- Bernardi, S., & Pallanti, S. (2009). Internet addiction: a descriptive clinical study focusing on comorbidities and dissociative symptoms. *Comprehensive Psychiatry*, 50(6), 510–516. <https://doi.org/10.1016/j.comppsy.2008.11.011>
- Brand, M., Laier, C., & Young, K. S. (2014). Internet addiction: coping styles, expectancies, and treatment implications. *Frontiers in Psychology*, 5, Article 1256. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2014.01256>
- Brenner, V. (1997). Psychology of computer use: XLVII. parameters of Internet use, abuse and addiction: the first 90 days of the Internet Usage Survey. *Psychological Reports*, 80(3, Pt 1), 879–882. <https://doi.org/10.2466/pr0.1997.80.3.879>
- Brown, T. A. (2015). *Confirmatory factor analysis for applied research* (2nd ed.). The Guilford Press.
- Byun, S., Ruffini, C., Mills, J. E., Douglas, A. C., Niang, M., Stepchenkova, S., & Blanton, M. (2009). Internet addiction: Metasynthesis of 1996–2006 quantitative research. *CyberPsychology & Behavior*, 12(2), 203–207. <https://doi.org/10.1089/cpb.2008.0102>
- Carver C. S. (1997). You want to measure coping but your protocol's too long: Consider the brief COPE. *International Journal of Behavioral Medicine*, 4(1), 92–100. DOI: https://doi.org/10.1207/s15327558ijbm0401_6
- Chou, C., Condrón, L., & Belland, J. C. (2005). A Review of the Research on Internet Addiction. *Educational Psychology Review* 17, 363–388. <http://dx.doi.org/10.1007/s10648-005-8138-1>
- Deatherage, S., Servaty-Seib, H. L., & Aksoz, I. (2014). Stress, coping, and internet use of college students. *Journal of American College Health*, 62(1), 40–46. <https://doi.org/10.1080/07448481.2013.843536>
- Derin, S. & Bilge, F. (2016). Ergenlerde İnternet Bağımlılığı ve Öznel İyi Oluş Düzeyi . *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, 6(46), 35-51. Preuzeto sa: <https://dergipark.org.tr/en/pub/tpdrd/issue/42744/515910>

- Erden, S., & Hatun, O. (2015). The Use of cognitive-behavioral therapy in coping with internet addiction: A case study. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 53–83. <https://doi.org/10.15805/addicta.2015.2.1.015>
- Finney, S. J., & DiStefano, C. (2006). Nonnormal and Categorical Data in Structural Equation Models. In G. R. Hancock, & R. O. Mueller (Eds.), *A Second Course in Structural Equation Modeling* (pp. 269–314). Information Age.
- Griffiths, M. (1998). Internet addiction: Does it really exist? In J. Gackenbach (Ed.), *Psychology and the Internet: Intrapersonal, interpersonal, and transpersonal implications* (pp. 61–75). Academic Press.
- Griffiths, M. (2000a). Does Internet and computer “addiction” exist? Some case study evidence. *CyberPsychology & Behavior*, 3(2), 211–218. <https://doi.org/10.1089/109493100316067>
- Griffiths, M. (2000b). Internet Addiction - Time to be Taken Seriously? *Addiction Research*, 8(5), 413–418. <https://doi.org/10.3109/16066350009005587>
- Grohol, J. M. (1998). Professional development, pathology, and psychotherapy on-line. In J. Gackenbach (Ed.), *Psychology and the Internet: Intrapersonal, interpersonal, and transpersonal implications* (pp.111–140). Academic Press.
- Hinić, D. (2008). Korisnički profil internet zavisnika u Srbiji, *Psihologija*, 41(4), 435–453. <https://doi.org/10.2298/PSI0804435H>
- Hinić, D., Zotović, M., Beara, M., & Rakić-Bajić, G. (2020). Relationship of problematic internet use and positive orientation indicators in adolescents. *Psihologija*, 53(4), 341–357. <https://doi.org/10.2298/PSI190720018H>
- JASP Team (2021). JASP (Version 0.14.1)[Computer software]. <https://jasp-stats.org/>
- Kalkan, M. & Koç, H. (2008). Psikolojik Dogum Sırası Bireylerin Stresle Basa Çıkma Stratejilerinin Yordayıcısı mıdır? . *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, 3(30), 45-59. Preuzeto sa: <https://dergipark.org.tr/en/pub/tpdrd/issue/21450/229846>
- Kim, J. H., Lau, L. U., Cheuk, K. K., Kan, L., Hui, H. L. C., & Griffiths S. M. (2010). Brief report: Predictors of heavy Internet use and associations with health-promoting and health risk behaviors among Hong Kong university students *Journal of Adolescence*, 33(1), 215–220. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2009.03.012>
- Kraut, R., Kiesler, S., Boneva, B., Cummings, J., Helgeson, V., & Crawford, A. (2002). Internet paradox revisited. *Journal of Social Issues*, 58(1), 49–74. <https://doi.org/10.1111/1540-4560.00248>
- Kraut, R., Patterson, M., Lundmark, V., Kiesler, S., Mukophadhyay, T., & Scherlis, W. (1998). Internet paradox: A social technology that reduces social involvement and psychological well-being? *American Psychologist*, 53(9), 1017–1031. <https://doi.org/10.1037//0003-066x.53.9.1017>
- Kuss, D., Dunn, T., Wölfling, K., Müller, K., Hedzelek, M. & Marcinkowski, J. (2017). Excessive Internet use and psychopathology: The role of coping. *Clinical Neuropsychiatry*, 14(1), 73–81.
- Lazarus, R. S. (1991). *Emotion and adaptation*. Oxford University Press.
- Lazarus, R.S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. Springer Publishing Company.

- Leung, L. (2006). Stressful life events, motives for Internet use, and social support among digital kids. *CyberPsychology & Behavior* 10(2) 204–214. <https://doi.org/10.1089/cpb.2006.9967>
- Lin, S., & Tsai, C. C. (2002). Sensation seeking and internet dependence of Taiwanese high school adolescents. *Computers in Human Behavior*, 18(4), 411–426. [https://doi.org/10.1016/S0747-5632\(01\)00056-5](https://doi.org/10.1016/S0747-5632(01)00056-5)
- Lortie, C. L., & Guitton, M. J. (2013). Internet addiction assessment tools: Dimensional structure and methodological status. *Addiction*, 108(7), 1207–1216. <https://doi.org/10.1111/add.12202>
- Müller, K. W., Glaesmer, H., Brahler, E., Woelfling, K., & Beutel, M. E. (2014). Prevalence of Internet Addiction in the General Population: Results from a German Population-Based Survey. *Behaviour & Information Technology*, 33, 757–766. <https://doi.org/10.1080/0144929X.2013.810778>
- Nedim-Bal, P., & Metan, H. (2016). The effect of computer addiction management psycho training program on 9th grade students. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16(1), 62–74. <https://doi.org/10.17240/aibuefd.2016.16.1-5000182911>
- Nie, N., & Erbring, L. (2002). Internet and Society: A Preliminary Report. *IT & Society*, 1(1), 275–283.
- Pawlikowski, M., Altstötter-Gleich, C., & Brand, M. (2013). Validation and psychometric properties of a short version of Young's internet addiction test. *Computers in Human Behavior*, 29(3), 1212–1223. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2012.10.014>
- Popadić, D., Pavlović, Z., & Kuzmanović, D. (2019). Intensive and excessive Internet use: Different predictors operating among adolescents. *Psihologija*, 53(3), 273–290. <https://doi.org/10.2298/PSI190805003P>
- Rakić-Bajić, G. i Hedrih, V. (2012). Prekomjerna upotreba interneta, zadovoljstvo životom i osobine ličnosti. *Suvremena psihologija*, 15(1), 119–131. <https://hrcak.srce.hr/84664>
- Stevanović, D. (2020). Introduction to the Special Issue on problematic behaviors related to Internet use: Facts, conjectures, and oranges. *Psihologija*, 53(3), 225–236. <https://doi.org/10.2298/PSI200413015S>
- Suler, J. (1996, August). Why is This Thing Eating My Life? Computer and cyberspace Addiction at the “Palace”. The psychology of cyberspace. <http://www1.rider.edu/suler/psycyber/eatlife.html/>
- Weinstein, A., & Lejoyeux, M. (2010). Internet addiction or excessive internet use. *The American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, 36(5), 277–283. <https://doi.org/10.3109/00952990.2010.491880>
- Whang, L., Lee, H., & Chang, G. (2003). Internet over-users' psychological profiles: A behavior sampling analysis on internet addiction. *CyberPsychology & Behavior*, 6(2), 143–150. <https://doi.org/10.1089/109493103321640338>
- Widyanto, L., & Griffiths, M. D. (2006). Internet addiction: A critical review. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 4, 31–51. <https://doi.org/10.1007/s11469-006-9009-9>
- Young, K. S. (2004). Internet addiction: A new clinical phenomenon and its consequences. *American Behavioral Scientist*, 48(4), 402–415. <https://doi.org/10.1177/0002764204270278>

Teodora Pavićević²

Faculty of Philosophy

University of Nišu

Niš, Serbia

COPING STRATEGIES AS A PREDICTOR OF INTERNET ADDICTION

Abstract

The aim of this study was to determinate the role of coping strategies in predicting internet addiction dimensions. The sample is convenient and it consists of 597 subjects (63% women). The age of the subject ranges from 18 to 70 years, with an average age of 35.58 (SD=11.29). To measure a severity of compulsive internet use Young Internet Addiction Test-Short Form; YIAT-SF was used, and Brief Coping Orientation to Problems Experienced; Brief COPE was used to measure how people cope with problems and stressful life events. Two separate hierarchical regression analyses were conducted. In both analyses, in first step the predictors were sociodemographic variables, and in second were ten types of coping strategies (Self-distraction, Active coping, Denial, Use of emotional support, Use of instrumental support, Behavioral disengagement, Venting, Positive reframing, Acceptance and Self-blame), while the criteria variables were different dimensions of internet addiction (Loss of control/Time management and Craving/Social problems). The results showed that both models are statistically significant. Significant predictor of dimension Loss of control/Time management in the first step is age ($\beta = -.13, p = .001$), and in second step are Self-distraction ($\beta = .09, p = .018$); Active coping ($\beta = -.15, p = .001$); Behavioral disengagement ($\beta = .24, p < .001$) and Self-blame ($\beta = .13, p = .002$). When it comes to Craving/Social problems, significant predictor of this variable in first step is age ($\beta = -.11, p = .006$), and in second are gender ($\beta = .07, p = .041$); Active coping ($\beta = -.09, p = .044$); Denial ($\beta = .14, p = .001$); Use of emotional support ($\beta = -.16, p = .002$) and Behavioral disengagement ($\beta = .25, p < .001$). So, based on the results, we can conclude that based on Self-distraction, Active coping, Behavioral disengagement, and Self-blame we can predict the difficulties in everyday functioning caused by internet use, but we can also predict an effect that excessive internet use could have on social relations and craving for the Internet based on Denial, Use of emotional support and Behavioral disengagement. The application of Confirmatory Factor Analysis suggested good construct validity of Young Internet Addiction Test-Short Form.

Keywords: coping strategies, internet addiction, internet use

Primljeno: 30.04.2021.

Primljena korekcija: 16.09.2021.

Prihvaćeno za objavljivanje: 22.09.2021.

² teodora.pavicevic96@gmail.com

Please cite as: Pavićević, T. (2021). Strategije prevladavanja stresa kao prediktori internet zavisnosti [Coping strategies as a predictor of internet addiction] . *Godišnjak za psihologiju*, 18, 59–73. <https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.04>

Ljubica Petković¹
Miljana Mihajlović
Jovana Stevanović
Milica Arsić

Dušan Glišić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Nišu
Niš, Srbija

UDK 159.944.4:159.922.8

Originalni naučni rad<https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.05>

LOKUS KONTROLE I PERCIPIRANA SOCIJALNA PODRŠKA KAO PREDIKTORI NIVOA STRESA KOD ADOLESCENATA

Apstrakt

Adolescencija sa sobom nosi različite vrste promena kod osoba – poput telesnih, emocionalnih i kognitivnih, koje mogu biti prilično stresne. Neki od faktora koji u tranzicionom periodu završetka srednje škole mogu biti zaštitni u odnosu na stres su lokus kontrole i percipirana socijalna podrška. Cilj istraživanja odnosi se na ispitivanje toga da li se, i u kojoj meri nivo stresa kod adolescenata može predvideti na osnovu lokusa kontrole adolescenata kao i na osnovu percipirane socijalne podrške. U istraživanju je učestvovalo 190 punoletnih srednjoškolaca ($N_m = 80$; $N_z = 110$) iz šest opština Srbije. Od instrumenata su korišćeni: Skala percipiranog stresa (PSS-10), Multidimenzionalna skala percipirane socijalne podrške (MSPSS) i Multidimenzionalna skala lokusa kontrole (IPC). Rezultati su pokazali da dimenzije Interni lokus kontrole ($\beta = -.30, p < .001$), Podrška od porodice ($\beta = -.21, p = .002$) i Moćni drugi ($\beta = .19, p = .020$) statistički značajno doprinose objašnjava-
nju varijanse nivoa stresa kod adolescenata. Sagledavajući međugrupne razlike po polu, može se zaključiti da se mladići i devojke statistički značajno razlikuju jedino na varijabli Stres, odnosno da kod devojaka preovladava viši nivo stresa u odnosu na mladiće, $t(188) = -2.411, p = .017$. Kada je u pitanju redosled rođenja, jedina statistički značajna međugrupna razlika kada je u pitanju redosled rođenja, uočava se na varijabli Interni lokus kontrole, $t(188) = -2.116, p = .036$, gde se kod prvorodene dece uočava statistički značajno niži nivo internog lokusa kontrole u odnosu na decu koja su rođena kasnije.

Ključne reči: stres, adolescencija, lokus kontrole, percipirana socijalna podrška

Uvod

Period adolescencije je zbog brojnih fizioloških i psiholoških procesa sazreva-
nja, buran i stresan period u razvoju dece. Ono na šta smo se u ovom radu usredsre-
dili jesu neki od faktora koji u ovom tranzicionom periodu mogu biti zaštitni, a to

¹ l.petkovic-16608@filfak.ni.ac.rs

Citirati rad na sledeći način: Petković, Lj., Mihajlović, M., Stevanović, J., Arsić, M. i Glišić, D. (2021). Lokus kontrole i percipirana socijalna podrška kao prediktori nivoa stresa kod adolescenata. *Godišnjak za psihologiju*, 18, 75–88. <https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.05>

su lokus kontrole i socijalna podrška. Stoga se problem istraživanja odnosi na ispitivanje toga da li se, i u kojoj meri nivo stresa kod adolescenata može predvideti na osnovu lokusa kontrole adolescenata kao i na osnovu percipirane socijalne podrške.

Lokus kontrole

Kontrola se najčešće definiše kao objektivna ili kao percipirana sposobnost delovanja na ishod događaja (Eitel et al., 1995, prema Knežević i Kardum, 2005). Problem je uglavnom različito koncipiranje same kontrole u različitim istraživanjima, jer je ona uvek vezana za kontekst, pa ponekad i za konkretne averzivne draži koje se ispituju.

Lokus kontrole (od latinske reči „loci” koja znači mesto ili lokacija) može biti interni (recimo, uverenje da osoba kontroliše svoj život) i eksterni (životni događaji su mahom pod uticajem drugih faktora). Lokus kontrole se odnosi na unutrašnja stanja koja objašnjavaju zašto neki ljudi aktivno i voljno pokušavaju da se nose sa teškim okolnostima, dok oni sa drugačijim tendencijama lakše podlegnu spektru negativnih emocija (Lefcourt, 1991).

Koncept lokus kontrole (LOC) razvijen je u sklopu *Teorije socijalnog učenja* Džulijana Rotera (Rotter, 1966). LOC konstrukt meri stepen u kojem ljudi percipiraju da potkrepljenja (nagrade i kazne) iz okoline proističu iz njihovog truda, akcija i ličnih odluka (Francis, 2014). Interni LOC je generalno pozitivno povezan sa spektrom faktora bitnih za mentalno zdravlje, a eksterni sa adaptavnim problemima (Francis, 2014).

Hana Levenson posmatra lokus kontrole kao konstrukt koji sadrži tri subskale, a to su *Internalnost*, *Šansa* i *Moćni drugi* (Levenson, 1973). Osobe koje odlikuje eksternaorijentacija karakteriše verovanje da je njihov život pod kontrolom moćnih drugih ili pak da je njihovo ponašanje i delovanje pod uticajem spoljašnjih događaja (Stojkić i Solaković, 2017). Određeni istraživači (Roddenberry & Rank, 2010) dobijaju rezultate da ispitanici sa većim nivoom stresa imaju izraženiji eksterni lokus kontrole, kao i niži stepen samoefikasnosti, dok se u jednom istraživanju (Parkes, 1984) govori o većoj odlučnosti i adaptivnijim načinima suočavanja sa stresom kod onih koji imaju unutrašnji lokus kontrole. Da li je ovakvo prepuštanje kontrole nad događajima drugim osobama ili sredinskim okolnostima na neki način povezano sa nivoom stresa kod mlade osobe proveravamo kroz hipoteze ovog istraživanja, operacionalno formulisane na bazi upitnika Levensonove.

Percipirana socijalna podrška

Socijalna podrška je višedimenzionalni koncept, a definicije iste mogle bi se podeliti u nekoliko kategorija prema: 1) Tipu podrške koja se pruža; 2) Percepciji podrške od strane primaoca; 3) Nameri ili ponašanju pružaoca podrške; 4) Recipročnoj podršci i 5) Socijalnoj mreži (Knežević i Kardum, 2005).

Percepcija socijalne podrške, odnosno njene dostupnosti, odnosi se na verovanje da drugi o nama brinu, da smo voljeni, poštovani i vredni, kao i da pripadamo određenoj grupii ljudi (Prociano & Heller, 1983, prema Knežević i Kardum, 2005). Socijal-

na podrška doprinosi zdravlju štiteći osobu od raznih efekata stresa, odnosno redukuje delovanje stresora kroz postupke podrške od strane drugih osoba ili jednostavno kroz verovanje osobe da joj je podrška dostupna (Knežević i Kardum, 2005). Ovakva uloga socijalne podrške u prevladavanju stresa potvrđena je i u istraživanjima. U preglednom istraživanju Kohena i Vilsa (Cohen & Wills, 1985, prema Knežević i Kardum, 2005) koje je obuhvatilo više od 40 korelacionih istraživanja, nađeno je da visok nivo percipirane socijalne podrške umanjuje štetne efekte stresa. Individualna percepcija socijalne podrške povezana je sa nižim nivoom stresa i nižim stepenom psihopatologije (Procidano & Heller, 1983, prema Knežević i Kardum, 2005).

Rezultati ranijih istraživanja pokazuju da su za zdravlje pojedinca manje važni indikatori primljene socijalne podrške u odnosu na verovanje u dostupnost socijalne podrške, kao i da se efekti percipirane socijalne podrške na mentalno i telesno zdravlje mogu mnogo bolje objasniti doživljajem primljenog poštovanja, prihvaćenosti, brige i zadovoljavanja socijalnih potreba od strane važnih osoba, nego jednostavno kvantitativnim pokazateljem (Knežević i Kardum, 2005).

Meta teorija razvijena iz krosdisciplinarnе analize teorija edukacije i teorija socijalne podrške ističe značajne efekte socijalne podrške kako na stimulisanje kognitivnog razvoja osobe, tako i na sam procesa učenja. Ona ističe značaj formiranja adekvatnih socijalnih veza kao i njihovu važnost u razvoju osobe i njenog blagostanja (Lam, 2019).

Stres

Danas se stres definiše kao telesna ili mentalna napetost koju izazivaju faktori koji menjaju postojeću ravnotežu (Webster's Ninth New Collegiate Dictionary, 1988, prema Knežević i Kardum, 2005).

Period adolescencije je bog brojnih fizioloških i psiholoških procesa sazrevanja, buran i stresan period za adolescente tokom njihovog odrastanja. Kada ovome dodamo i stresne događaje, bilo da su oni normativni ili nenormativni, možemo uvideti da su mladi izloženi riziku od teškoća u prilagođavanju (Brković, 2011). Ne možemo očekivati da stresni događaji kao što su oboljenja, povrede, separacije i gubici, zanemarivanje ili zlostavljanje, akademski i drugi stresori deluju podjednako na sve mlade, upravo usled različitih okolnosti ili pak protektivnih faktora. Neki mladi mogu biti ranjiviji više od drugih usled urođenih ili stečenih telesnih i/ili psihičkih dispozicija ili zato što su ih stresni događaji zadesili u razvojno osetljivom periodu kada još nisu postigli onaj stepen ličnih kompetencija koji bi im osigurao kontrolu nad okolinom (Brković, 2011).

Individualne reakcije i posledice stresa zavise od mogućnosti uspešnog suočavanja sa stresom, kao i od količine i kvaliteta socijalne podrške, a naročito one koja dolazi od strane bliskih osoba. Istraživanja pokazuju da je stres u negativnoj povezanosti sa socijalnom podrškom bilo na poslu bilo u životu (Etzion, 1984). Takođe, eksterni lokus kontrole je u pozitivnoj korelaciji sa percipiranom socijalnom podrškom, ali i zaštitni efekat socijalne podrške korelira sa visokim skorovima na internalnosti (Sandler & Lakey, 1982).

Izvori i posledice stresa, dece i adolescenata, variraju i s obzirom na uži i širi socijalni kontekst u kom odrastaju (Jelić, 2015). Sagledavanje razlika u istraživanim konceptima u zavisnosti od redosleda rođenja adolescenata, kao i u zavisnosti od njihovog pola bi bilo korisno uzeti u obzir kada se upoređuju rezultati istraživanja različitih uzrasta, struktura porodice i konteksta.

Na osnovu usvojenog teorijskog polazišta (okvira) ovog istraživanja, formulisana je opšta hipoteza da se nivo stresa kod adolescenata može statistički značajno predvideti na osnovu lokusa kontrole i percipirane socijalne podrške.

Specifične hipoteze ovog istraživanja jesu da najpre postoji statistički značajna korelacija percipirane socijalne podrške, kao i lokusa kontrole sa nivoom stresa kod adolescenata; zatim da su sve dimenzije lokusa kontrole statistički značajni prediktori nivoa stresa kod adolescenata. Isto važi i za dimenzije percipirane socijalne podrške, tačnije da svaka od dimenzija – podrška od strane porodice, podrška od strane prijatelja, kao i podrška od strane značajnih drugih – jeste statistički značajan prediktor nivoa stresa kod adolescenata. Još dve specifične hipoteze odnose se na to da postoje statistički značajne razlike u pogledu lokusa kontrole, percipirane socijalne podrške i nivoa stresa u zavisnosti od redosleda rođenja adolescenta, kao i u zavisnosti od pola ispitanika.

Istraživanje bi moglo doprineti boljem razumevanju kvaliteta socijalne podrške mladih, bar u onom delu problema koji se odnosi na percepciju socijalne podrške mladih od strane porodice, prijatelja i značajnih drugih. Takođe, istraživanje bi moglo dati uvida u to koliko i kome se adolescenti obraćaju za pomoć.

Metod

Uzorak i procedura

Istraživanje je sprovedeno u srednjim školama u šest opština južne Srbije - Leskovac, Knjaževac, Niš, Bojnik, Topola i Aranđelovac. Ispitanicima je najpre pročitano uputstvo za popunjavanje testova i naglašeno je da je istraživanje potpuno anonimno i da se sprovodi u naučno istraživačke svrhe. Takođe je rečeno da u bilo kom trenutku mogu odustati i da se u slučaju nejasnoće ispitanici obrate istraživaču. Osim ovoga, napravljena je online verzija upitnika sa odgovarajućim uputstvima, koja je prosleđena učenicima srednjih škola iz različitih mesta kako bi bili uključeni u istraživanje online putem.

Uzorak istraživanja je prigodan, i sačinjen je od 190 punoletnih učenika četvrtog razreda srednje škole. Mladići čine 42% uzorka. Takođe, 49% uzorka čine prvorodena deca, dok ostatak uzorka čine ona rođena kasnije. Osamnaestogodišnjaci čine 92% uzorka istraživanja, a devetnaest godina imaju ostali ispitanici.

Instrumenti

Multidimenzionalna skala lokusa kontrole (The Multidimensional Locus of Control – IPC Scale; Levenson, 1973) – ovaj upitnik procenjuje u kojem su stepenu

generalizovana očekivanja pod uticajem unutrašnjih ili spoljašnjih faktora (interna ili eksterna kontrola) koristeći šestostepenu skalu Likertovog tipa. Upitnik se sastoji od tri subskale: Interni lokus kontrole, Šansa i Moćni drugi. Poslednje dve subskale odnose se na eksterni lokus kontrole. Visok skor na subdimenziji Šansa govorio bi o tome da ispitanici pripisuju većinu kontrole dešavanja u svom životu sudbini ili spletu srećnih okolnosti. Visok skor na subdimenziji Moćni drugi govori u prilog tome da ispitanik smatra da je njegov život pod kontrolom drugih ljudi. Skala se sastoji od 24 ajtema, a 8 ajtema pripada svakoj subskali. Neki od ajtema jesu: 'Koliko prijatelja ću imati zavisi od toga koliko sam dobra osoba', 'Moj život određen je mojim ponašanjem', 'Da li ću biti vođa zavisi uglavnom od mojih sposobnosti'. Skala je prevedena na srpski jezik za potrebe ovog istraživanja.

Multidimenzionalna skala percipirane socijalne podrške (Multidimensional Scale of Perceived Social Support – MSPSS; Zimet et al., 1988) služila je operacionalizaciji socijalne podrške. Skala se sastoji od 12 ajtema koji su indikatori tri tipa percipirane socijalne podrške - od strane porodice, od strane prijatelja i od strane značajnih drugih. Po četiri ajtema pripada svakoj od subskala, a skor na svakom ajtemu ocenjuje se preko sedmostepene Likertove skale (1 = *uopšte se ne slažem*, 7 = *u potpunosti se slažem*). Neki od ajtema jesu 'Moja porodica se zaista trudi da mi pomogne.', 'Imam prijatelje sa kojima mogu da podelim svoje tuge i radosti.', 'Postoji posebna osoba koja je za mene pravi izvor utehe.'. MSPSS ima dobru unutrašnju pouzdanost, a faktorska analiza potvrdila je postojanje faktora podrške od strane: porodice, prijatelja i značajnih drugih na uzorku studenata. Korišćena skala prevedena je na srpski jezik za potrebe ovog istraživanja, a prateći prevod sa hrvatskog jezika (Domitrović, 2017).

Skala percipiranog stresa (Perceived Stress Scale, 10 item version – PSS-10; Cohen & Williamson, 1988) – skala se sastoji od 10 ajtema koji su tako sastavljeni da procene osećaj preopterećenosti i osećaj nemogućnosti kontrole ili predviđanja događaja u životu ljudi. Korišćena je srpska verzija skale (Jovanović & Gavrilov-Jerković, 2015). Skor na svakom ajtemu ocenjuje se preko petostepene skale Likertovog tipa (1 = *uopšte se ne slažem*, 5 = *u potpunosti se slažem*). Neki od ajtema jesu: 'U prethodnih mesec dana, koliko često ste bili ljuti zato što stvari nisu bile pod vašom kontrolom', 'U prethodnih mesec dana, koliko često ste imali utisak da ne možete da kontrolišete važne stvari u vašem životu?', 'U prethodnih mesec dana, koliko često ste se osećali nervozno ili stresirano?'. Test je namenjen srednjoškolicima i odraslima koji imaju minimum srednjoškolsko obrazovanje. Instrument je pogodan zbog svoje dužine, a to naročito prilikom testiranja sa ograničenim vremenom. Takođe, metrijske osobine ovog instrumenta utvrđene su i na domaćem uzorku, te se tako pokazala zadovoljavajuća pouzdanost interne konzistencije (svi koeficijenti $\alpha > .70$), instrumenta na kliničkom, ali i nekliničkom uzorku (Jovanović & Gavrilov-Jerković, 2015).

Upitnik o sociodemografskim osobinama – pristupa vrednostima na varijabla pol, redosled rođenja i mesto stanovanja, a konstruisan je za potrebe ovog istraživanja.

Rezultati

Deskriptivna statistika

U Tabeli 1 biće prikazana deskriptivna statistika i pouzdanost korišćenih skala u istraživanju.

Tabela 1

Pouzdanosti i deskriptivne mere predmeta merenja

	<i>AS</i>	<i>SD</i>	<i>Broj ajtema</i>	α	<i>p (KS test)</i>
Stres	1.88	0.70	10	.82	.364
Podrška značajni drugi	5.55	1.38	4	.81	.000
Podrška od porodice	5.39	1.52	4	.90	.000
Podrška prijatelja	5.61	1.28	4	.86	.000
Interni lokus	34.66	5.7	8	.58	.378
Moćni drugi	23.10	7.85	8	.80	.481
Šansa	26.71	6.64	8	.68	.235

Napomena. α = koeficijent pouzdanosti; *AS* = aritmetička sredina; *SD* = standardna devijacija; *p* (KS test) = statistička značajnost Kolmogorov-Smirnov testa

U gore navedenoj tabeli možemo videti da većina subskala ima pouzdanost srednje visine, sem subskale Interni lokus kontrole ($\alpha = .58$) i subskale Šansa ($\alpha = .68$) koje pripadaju kontstruktu lokusa kontrole. S obzirom na nisku pouzdanost subskale Internog lokusa kontrole, ona je sagledavana sa posebnim oprezom u daljem istraživanju.

Sa obzirom na to da četiri od sedam predmeta merenja ne odstupa statistički značajno od normalne distribucije, dalje će se u obradi koristiti Pirsonov koeficijent korelacije.

Tabela 2

Korelacije predmeta merenja

	1.	2.	3.	4.	5.	6.
1. Stres						
2. Podrška značajnih drugih	-.03					
3. Podrška porodice	-.34**	.26**				
4. Podrška prijatelja	-.14*	.62**	.23**			
5. Interni lokus	-.41**	.22**	.38**	.32**		
6. Moćni drugi	.32**	-.12	-.15*	-.16*	-.17*	
7. Šansa	.26**	.00	-.11	-.01	-.09	.61**

Napomena. * $p < .05$, ** $p < .01$.

Postavljena hipoteza da postoji statistički značajna korelacija lokusa kontrole i percipirane socijalne podrške sa nivoom stresa kod adolescenata delimično je potvrđena.

Iz navedene tabele uočava se da subskala Šansa koja ukazuje na vrstu eksternog lokusa kontrole nije u korelaciji ni sa jednim subskalom u okviru koncepta percipirane socijalne podrške.

Osim ovoga, pokazalo se da je predmet merenja Stres u statistički značajnoj, ali niskoj korelaciji sa celokupnim konstruktom Percipirane socijalne podrške, koji obuhvata tri subskale podrške ($r = -.24$). Međutim, kada se sagleda detaljnije, uočava se da nema statistički značajne korelacije između nivoa stresa i predmeta merenja Podrška od značajnih drugih. Subskala Interni lokus kontrole pokazuje statistički značajne korelacije sa svim predmetima merenja u okviru Percipirane socijalne podrške, kao i sa predmetom merenja *Stres*.

Regresiona analiza

Test pokazuje statističku značajnost modela predikcije ($p < .000$) u kome se uočava da prediktori Lokus kontrole i Percipirana socijalna podrška objašnjavaju 29% varijanse Stresa, $R = .54$; $R^2 = .289$, $F(6, 183) = 12.40$, $p < .001$.

Tabela 3

Regresiona analiza – regresioni koeficijenti zasebnih predmeta merenja

	β	p
Podrška od značajnih drugih	.15	.066
Podrška od porodice	-.21**	.002
Podrška od prijatelja	-.06	.502
Interni LK	-.30**	.000
Moćni drugi	.19*	.020
Šansa	.10	.223

Napomena. β = standardizovani regresioni koeficijent; LK = lokus kontrole

Postavljena hipoteza da je dimenzija Interni lokus kontrole statistički značajan prediktor nivoa stresa kod adolescenata je potvrđena ($\beta = -.30$, $p < .001$). Rezultati pokazuju da što je veći nivo internog lokusa kontrole, to je manji nivo stresa. Dimenzija Šansa (tip eksternog lokusa kontrole) nije se pokazala kao statistički značajan prediktor nivoa stresa kod adolescenata ($\beta = -.10$, $p = .223$), kao ni dimenzije Socijalna podrška od strane prijatelja ($\beta = -.06$, $p = .502$) i Socijalna podrška od strane značajnih drugih ($\beta = .15$, $p = .066$). Potvrđena je hipoteza da dimenzija Moćni drugi (tip eksternog lokusa kontrole) jeste statistički značajan predictor nivoa stresa kod adolescenata, kao i hipoteza da dimenzija Socijalna podrška od strane porodice jeste statistički značajan prediktor nivoa stresa kod adolescenata. Korelacija je negativnog smera, pa veća Podrška od strane porodice ukazuje na niži nivo stresa kod adolescenata ($\beta = -.21$, $p = .002$).

Sagledavajući zajedno navedene hipoteze, može se zaključiti da subskale Interni lokus kontrole, Podrška od porodice i Moćni drugi statistički značajno doprinose objašnjavanju varijanse nivoa stresa kod adolescenata.

Razlike između grupa

Hipoteza da postoje statistički značajne razlike u pogledu varijabli istraživanja (lokus kontrole, socijalna podrška i nivo stresa) zavisno od pola ispitanika donekle se potvrdila. Razlike između grupa prema polu ispitivane su u pogledu svih kontinuiranih varijabli u istraživanju međutim pokazalo se da se mladići i devojke statistički značajno razlikuju jedino u nivou doživljenog stresa, odnosno da grupa devojaka statistički značajno doživljava viši nivo stresa u odnosu na mladiće, $t(188) = -2.411$; $p = .017$.

Hipoteza da postoje statistički značajne razlike u pogledu varijabli istraživanja (lokus kontrole, socijalna podrška i nivo stresa) u zavisnosti od redosleda rođenja nije se potvrdila u velikoj meri. Jedina statistički značajna međugrupna razlika uočava se na varijabli Interni lokus kontrole, gde se kod prvorodene dece može naći statistički značajno niži nivo internog lokusa kontrole u odnosu na decu koja su rođena kasnije, $t(188) = -2.116$; $p = .036$.

Diskusija

Cilj ovog istraživanja bio je utvrditi da li lokus kontrole i socijalna podrška statistički značajno predviđaju nivo stresa kod adolescenata. Rezultati koji su dobijeni ukazuju da regresioni model objašnjava 29% varijanse stresa, što govori u prilog opštoj hipotezi da se lokus kontrole i percipirana socijalna podrška izdvajaju kao statistički značajni prediktori nivoa stresa kod adolescenata.

U ovom istraživanju utvrđena je statistički značajna korelacija između svih dimenzija Lokusa kontrole i nivoa stresa - dimenzija *Interni lokus kontrole* negativno korelira sa varijablom stresa; dimenzija *Moćni drugi* pozitivno korelira sa varijablom stresa. Takođe, ove dimenzije su i statistički značajni prediktori nivoa stresa kod adolescenata. Ovo bi značilo da poverenje u sopstvenu kontrolu nad događajima u životu pojedinca nosi sa sobom i niži nivo stresa, dok verovanje u Moćne druge doprinosi višem nivou stresa. Navedeno ide u prilog tvrdnji da što više osoba prosuđuje da ima kontrole nad situacijom (problemom, zahtevom sredine), situacija će izgledati manje preteća, i obrnuto (Houston, 1972). U istraživanju o odnosu anksioznosti i lokusa kontrole kod studenata (Galli & Nigro, 1985), utvrđeno je da unutrašnji lokus kontrole korelira negativno sa skorom na skali koja je merila anksioznost, dok skala Moćni drugi pozitivno korelira sa nivoom anksioznosti. S obzirom na to da su stres I anksioznost srodni konstrukti, rezultati ovog istraživanja u skladu su sa rezultatima dobijenim u našem istraživanju. LOC konstrukt meri stepen u kojem ljudi percipiraju da potkrepljenja (nagrade i kazne) iz okoline proističu iz njihovog truda, akcija i ličnih odluka (Francis, 2014), gde je interni lokus kontrole generalno pozitivno povezan sa spektrom faktora bitnih za mentalno zdravlje, a eksterni sa adaptivnim problemima. Istraživanja pokazuju da ljudi koji izveštavaju o eksternom lokusu kontrole izveštavaju o postojanju više stresogenih iskustava i viših nivoa psiholoških i fizičkih problema (Hovenkamp-Hermelink et al., 2019). Ovi ljudi su takođe osetljivi

viji na spoljašnje uticaje i kao rezultat toga responzivniji su na stres (Roddenberry & Renk, 2010). Posmatranje krajnjeg ishoda događaja u svetlu dimenzije Moćni drugi pokazalo se povezanim sa višim nivoom stresa i slabijim zdravljem (Reknes et al., 2019).

U našem istraživanju utvrđeno je da postoje statistički značajne korelacije između nivoa stresa i dimenzija *Podrška od strane porodice*, kao i *Podrška od strane prijatelja*. Takođe *Podrška od strane porodice* statistički značajno predviđa nivo stresa kod adolescenata (mada je korelacija niskog intenziteta). Dobijeni rezultati su u skladu sa rezultatima istraživanja u kome je utvrđeno da postoji značajna povezanost pozitivnog smera između porodične kohezivnosti, sa jedne strane, i na emocije usmerenog prevladavanja i aktivnog prevladavanja stresa sa druge strane (Zotović i sar., 2008).

Upravljanje stresom zavisi i od izvora socijalne podrške (Troits 1986, prema Knežević i Kardum, 2005). Ljudi koji su slični primaocu socijalne podrške su važan izvor, zbog toga što je ključna komponenta u pružanju pomoći empatija, a u uslovima doživljene ili realne sličnosti će u velikom broju slučajeva do toga doći (Knežević i Kardum, 2005). Prostorna bliskost takođe može biti kritičan faktor jer prostorno bliski izvori socijalne podrške mogu poznavati sve specifične karakteristike i zahteve stresne situacije (House, 1981, prema Knežević i Kardum). Ovi navodi mogu ukazivati na to zašto je baš porodica najbitniji protektivni faktor, mada se ove karakteristike donekle mogu pripisati i vršnjacima, a *Podrška od strane značajnih drugih* kao konstrukt svakako da može uključivati i roditelje. Ipak, rezultati nekih istraživanja (Cause et al., 1992) pokazuju da je podrška od strane porodice pozitivno povezana sa nekoliko domena, dok je podrška u školi povezana samo sa školskom kompetentnošću. Iznova se pokazuje generalni efekat porodične podrške na različite domene, dok se ostali agensi, iako bitni, ne pokazuju ni u istraživanju koje je ovde prezentovano tako sveobuhvatnim.

Interni lokus kontrole (Lefcourt, 1991) predstavlja voljno i aktivno nošenje sa teškim okolnostima, a podrška porodice je u navedenim istraživanjima pozitivno povezana sa aktivnim strategijama prevladavanja. Negativna povezanost nivoa stresa sa internim lokusom kontrole može govoriti o tome da manji nivo stresa nosi i dimenziju odlučnosti i aktivnog stava u vezi sa neprijatnim događajima.

Hipoteza da postoje statistički značajne razlike u pogledu varijabli istraživanja (lokus kontrole, socijalna podrška i nivo stresa) zavisno od pola ispitanika donekle se potvrdila. Mladići i devojke se statistički značajno razlikuju jedino u nivou doživljenog stresa, odnosno pokazalo se da grupa devojaka statistički značajno doživljava viši nivo stresa u odnosu na mladiće. Broj devojaka u našem uzorku jeste bio neznatno veći od broja momaka, ali je navedena tvrdnja potvrđena u još nekim istraživanjima (Fink, 2010), koja govore o tome da žene iskuse više stresogenih događaja od muškaraca. Istraživanje Hampela i Petermana (Hampel & Peterman, 2006), kao i Rudolfa (Rudolph, 2002) pokazuje da devojke adolescentkinje imaju više negativnih emocionalnih reakcija na stres od muškaraca. Takođe, žene imaju statistički značajno više skorove prilikom merenja somatskih ispoljavanja stresa (Matud, 2004). Razlike kod mladića i devojaka sa obzirom na dimenzije lokusa kontrole nisu se pokazale, mada su u rele-

vantnim istraživanjima rezultati mešoviti. Autori jednog longitudinalnog istraživanja (Chubb et al., 1997) bavili su se razlikama između dečaka i devojčica s obzirom na samopoštovanje i lokus kontrole. Razlika između dečaka i devojčica, u pogledu lokusa kontrole u navedenom istraživanju (Chubb et al., 1997) nije pronađena, a autori navode još neka istraživanja gde se ovi navodi potvrđuju (npr. Adame et al., 1989, prema Chubb et al., 1997). Ovakvi nalazi navode na pretpostavku da je pol i njegov efekat na razvijanje internog ili eksternog lokusa kontrole manje bitan faktor nego karakteristike porodice, ličnosti, okruženja ili neki drugi faktori. Volki (Walkey, 1979) je dodatno ispitivao faktorsku strukturu skala lokusa kontrole Hane Levenson. U njegovom istraživanju muškarci su imali statistički značajno više rezultate na varijabli Interni Lokus kontrole. Ista situacija bila je i na skali Moćni drugi, dok se na skali Šansa nije pokazala statistički značajna razlika između muškaraca i žena.

Kada je u pitanju socijalna podrška, u našem istraživanju razlike u odnosu na pol učesnika nisu utvrđene. Ovo se može objasniti na sledeći način. Naime, u jednom istraživanju (Day & Livingstone, 2003) žene su naznačile da bi se okrenule partneru i prijateljima za podršku u većoj meri nego muškarci. Ipak, kada je percipiran stres određenih scenarija bio kontrolisan, razlike se više nisu ispoljavale. To nas navodi na zaključak da procenjena opasnost situacije i veći broj situacija koje su ocenjene kao opasne mogu dovesti do različitih ponašanja u stresnim situacijama.

Jedina statistički značajna međugrupna razlika kada je u pitanju redosled rođenja, uočava se na varijabli *Interni lokus kontrole*, gde se kod prvorodene dece može naći statistički značajno niži nivo internog lokusa kontrole u odnosu na decu koja su rođena kasnije. Ipak, u našem istraživanju je kategorizacija takva da se samo u prvoj grupi – „provorođeni” specificira tačni redosled rođenja, dok u drugoj kategoriji – „ostali” ima mesta za dalju kategorizaciju. U budućim istraživanjima preciznija kategorizacija ili potpuniji uzorak, koji bi dao adekvatnu zastupljenost svim kategorijama može potencijalno dati drugačije rezultate. Zbog neadekvatne kategorizacije, ne mogu se izvući pouzdaniji zaključci. Do protivrečnih rezultata u istraživanjima kada je u pitanju redosled rođenja dolazi se uglavnom zbog različitih kategorija u svakom pojedinačnom istraživanju (Walter & Ziegler, 2013), kao i zbog neadekvatnog svrstavanja jedinaca u kategorije – o čemu ima reči u istraživanju fokusiranog na lokus kontrole školske dece (Newhouse, 1974).

Ovaj rad je donekle odgovorio na problem istraživanja i delimično potvrdio hipoteze istraživača. Rezultati do kojih se došlo doprinose razumevanju stresa i lokusa kontrole kao konstrukta, ali pokazuju da su potrebne i dodatne provere ovih konstrukata, kao i potencijalne metodološke dorade. Ovi rezultati još jednom stavljaju akcenat na podršku porodice kao jednog od najvažnijih faktora za dete adolescenta. Porodica je ta koja pruža glavni model ponašanja, referentni okvir za buduće odnose i za pristupanje problemima. Takođe se dobija delimičan odgovor na praktična pitanja – poput toga da li će pre percepcija kontrole nad događajima dovesti do toga da čovek percipira događaje manje stresnim ili će pak percepcija nedovoljne kontrole nad događajima dovesti do neke vrste olakšanja i prebacivanja odgovornosti.

Nedostaci ovog istraživanja ogledali bi se pre svega u uzorku koji je obuhvatio samo punoletne adolescente, srednjoškolce. U uzorku takođe ima nešto više devojaka,

tako da bi pouzdaniji zaključci o razlikama između momaka i devojaka mogli da se dobiju u istraživanjima sa jednakim brojem u obe kategorije. Neke od implikacija koje sa sobom nosi redosled rođenja, poput mogućih karakteristika ličnosti svojstvenijih za prvorodene, mogle bi biti proverene u budućim istraživanjima. Takođe bi trebalo napraviti adekvatnije kategorije, kako bi se pouzdanije moglo zaključivati o razlikama između jedinaca, provorođene dece i ostalih kategorija. Lokus kontrole kao takav nije dovoljno psihometrijski obrađen konstrukt i većina instrumenata korišćenih za ispitivanje lokusa kontrole ne pokazuje zavidne merne karakteristike, ili je pak reč o upitnicima koji podrazumevaju dihotomizaciju (kao na primer Roterova skala), a ne skale Likertovog tipa (kao što je skala Hane Levenson korišćena u ovom istraživanju). Usled toga, a imajući u vidu slabu pouzdanost koju je dimenzija Interni lokus kontrole pokazala u uzorku, ista je zadržana u radu i pri tumačenju rezultata. Dalje, možda bi smislenije bilo uključiti varijablu *Struktura porodice*, s obzirom na to da se u jednoj holandskoj studiji pokazalo da mladi iz porodice sa jednim roditeljem ili očuhom/pomajkom imaju u poređenju sa mladima iz potpunih porodica značajno niže samopoštovanje, anksiozniji su, usamljeniji i depresivniji, te imaju više suicidalnih misli (Garnefski & Diekstra, 1997, prema Lacković-Grgin, 2004). Svi ovi konstrukti svakako imaju velike veze sa stresom. Iako se u jednom istraživanju (Cause et al., 1992) pokazalo da školska podrška uglavnom ima uticaja samo na taj isti domen, možda bi u budućim istraživanjima trebalo uključiti konstrukte poput školske klime, podrške nastavnika i samopercepcije.

Zaključak

Ovim istraživanjem pokazalo se da lokus kontrole i percipirana socijalna podrška statistički značajno predviđaju nivo stresa kod adolescenata, Dobijeni rezultati ukazuju da regresioni model objašnjava 29% varijanse stresa. Instrumenti koji su korišćeni značajno su doprineli bližem razumevanju konstrukta percipirane socijalne podrške i lokusa kontrole kao protektivnih faktora u odnosu na stres. Statistički značajna korelacija pokazala se između svih dimenzija Lokusa kontrole i nivoa stresa, kao i između nivoa stresa i dimenzija Podrška od strane porodice, kao i Podrška od strane prijatelja, dok se navedena prva subdimenzija pokazala i kao protektivni faktor u odnosu na nivo stresa. Pokazalo se takođe da devojke doživljavaju viši nivo stresa u odnosu na mladiće, kao i da prvorodena deca imam niži nivo internog lokusa kontrole u odnosu na decu koja su kasnije rođena.

Literatura

- Brković, A. (2011). *Razvojna psihologija*. Svetlost.
- Cauce, A. M., Hannan, K., & Sargeant, M. (1992). Life stress, social support, and locus of control during early adolescence: Interactive effects. *American Journal of Community Psychology*, 20(6), 787–798. <https://doi.org/10.1007/BF01312608>

- Chubb, N. H., Fertman, C. I., & Ross, J. L. (1997). Adolescent self-esteem and locus of control: A longitudinal study of gender and age differences. *Adolescence*, 32(125), 113–129.
- Cohen, S., Underwood, L. G., & Gottlieb, B. H. (Eds.). (2000). *Social support measurement and intervention: A guide for health and social scientists*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/med:psych/9780195126709.001.0001>
- Day, A. L., & Livingstone, H. A. (2003). Gender differences in perceptions of stressors and utilization of social support among university students. *Canadian Journal of Behavioural Science/Revue canadienne des sciences du comportement*, 35(2), 73–83. <https://doi.org/10.1037/h0087190>
- Domitrović, A. (2017). *Zadovoljstvo kvalitetom života osoba s transplantiranom jetrom*. [Diplomski rad, Sveučilište Josipa Juraja Strossmayera]. Repozitorij MEFOS. <https://repozitorij.mefos.hr/islandora/object/mefos:466>
- Etzion, D. (1984). Moderating effect of social support on the stress–burnout relationship. *Journal of Applied Psychology*, 69(4), 615–622. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.69.4.615>
- Fink, G. (Ed.). (2010). *Stress consequences: Mental, neuropsychological and socioeconomic*. Elsevier Academic Press.
- Francis, A. J. (2014). Locus of control. In D.A. Leming (Ed.) *Encyclopedia of Psychology and Religion* (pp.1035–1036). Springer. <https://doi.org/10.1007/978-1-4614-6086-2>
- Galli, I., & Nigro, G. (1985). Un contributo allo studio della relazione tra locus of control e ansia [A contribution to the study of the relation between locus of control and anxiety]. *Giunti Organizzazioni Speciali*, 173, 11–17.
- Hampel, P., & Petermann, F. (2006). Perceived stress, coping, and adjustment in adolescents. *Journal of Adolescent Health*, 38(4), 409–415. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2005.02.014>
- Houston, B. K. (1972). Control over stress, locus of control, and response to stress. *Journal of Personality and Social Psychology*, 21(2), 249–255. <https://doi.org/10.1037/h0032328>
- Hovenkamp-Hermelink, J. H., Jeronimus, B. F., van der Veen D.C, Spinhoven, P., Penninx, B. W., Schoevers, R. A., & Riese, H. (2019). Differential associations of locus of control with anxiety, depression and life-events: A five-wave, nine-year study to test stability and change. *Journal of Affective Disorders*, 253(15), 26–34. <https://doi.org/10.1016/j.jad.2019.04.005>
- Jelić, M. (2015). *Pedagoške implikacije razvijanja socijalne kompetentnosti dece i mladih bez roditeljskog staranja* [Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu]. Nardus. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/8142>
- Jovanović, J. & Gavrilov-Jerković, V. (2015). More than a (negative) feeling: Validity of the Perceived Stress Scale in Serbian clinical and non-clinical samples. *Psihologija*, 48(1), 5–18. <https://doi.org/10.2298/PSI1501005J>
- Knežević H.J. i Kardum I. (2005). *Psihosocijalne odrednice tjelesnog zdravlja: stres i tjelesno zdravlje*. Naklada Slap.
- Lacković-Grgin, K. (2006). *Stres u djece i adolescenata*. Naklada Slap.
- Lam, B. H. (2019). *Social Support, Well-being, and Teacher Development*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-981-13-3577-8>

- Lefcourt, H. M. (1991). Locus of control. In J. P. Robinson, P. R. Shaver, & L. S. Wrightsman (Eds.), *Measures of personality and social psychological attitudes* (pp. 413–499). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-590241-0.50013-7>
- Levenson, H. (1973, August). *Reliability and Validity of the I, P, and C Scales - A Multi-dimensional View of Locus of Control* [Paper presentation]. American Psychological Association Convention, Montreal, Canada. <https://eric.ed.gov/?id=ED087791>
- Matud, M. P. (2004). Gender differences in stress and coping styles. *Personality and individual differences*, 37(7), 1401–1415. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.01.010>
- Newhouse, R. C. (1974). Locus of control and birth order in school children. *Journal of Clinical Psychology*, 30(3), 364–365. <https://doi.org/10.1002/1097-4679>
- Parkes, K. R. (1984). Locus of control, cognitive appraisal, and coping in stressful episodes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46(3), 655–668. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.46.3.655>
- Reknes, I., Visockaite, G., Liefoghe, A., Lovakov, A., & Einarsen, S. V. (2019). Locus of control moderates the relationship between exposure to bullying behaviors and psychological strain. *Frontiers in Psychology*, 10, Article 1323. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01323>
- Roddenberry, A., & Rank, K. (2010). Locus of control and self-efficacy: Potential mediators of stress, illness, and utilization of health services in college students. *Child Psychiatry & Human Development*, 41(4), 353–370. <https://doi.org/10.1007/s10578-010-0173-6>
- Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied*, 80(1), 1–28. <https://doi.org/10.1037/h0092976>
- Rudolph, K. D. (2002). Gender differences in emotional responses to interpersonal stress during adolescence. *Journal of Adolescent Health*, 30(4), 3–13. [https://doi.org/10.1016/S1054-139X\(01\)00383-4](https://doi.org/10.1016/S1054-139X(01)00383-4)
- Sandler, I. N., & Lakey, B. (1982). Locus of control as a stress moderator: The role of control perceptions and social support. *American Journal of Community Psychology*, 10(1), 65–80. <https://doi.org/10.1007/BF00903305>
- Stojkić, M., i Solaković, Š. D. (2017). Relacije između lokusa kontrole i sklonosti ka preevarama u ljubavnim vezama. *Godišnjak za psihologiju*, 14(16), 7–17.
- Terzian, M., Moore, K. A., & Nguyen, H. N. (2010). Assessing stress in children and youth: A guide for out of school time program practitioners. *Child Trends*, 22, 1–5.
- Walkey, F. H. (1979). Internal control, powerful others, and chance: A confirmation of Levenson's factor structure. *Journal of Personality Assessment*, 43(5), 532–535. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa4305_17
- Walter, D. A., & Ziegler, C. A. (1980). The effects of birth order on locus of control. *Bulletin of the Psychonomic Society*, 15(5), 293–294. <https://doi.org/10.3758/BF03334537>
- Zimet, G. D., Dahlem, N. W., Zimet, S. G., & Farley, G. K. (1988). The Multidimensional Scale of Perceived Social Support. *Journal of Personality Assessment*, 52(1), 30–41. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa5201_2
- Zotović, M., Telečki, T., Mihić I. i Petrović, J. (2008). Relacije karakteristika porodice i prevladavanja stresa kod adolescenata. *Primenjena psihologija*, 1(3-4), 145–160. <https://doi.org/10.19090/pp.2008.3-4.145-160>

Ljubica Petković²
Miljana Mihajlović
Jovana Stevanović
Milica Arsić
Dušan Glišić

Faculty of Philosophy
University of Niš
Niš, Serbia

LOCUS OF CONTROL AND PERCEIVED SOCIAL SUPPORT AS PREDICTORS OF STRESS LEVEL IN ADOLESCENTS

Abstract

Adolescence brings with it different types of changes in people – such as physical, emotional and cognitive, which can be quite stressful. Some of the factors that can be protective against stress in the transition period of high school completion are the locus of control and perceived social support. The aim of the study is to examine whether, and to what extent, stress levels in adolescents can be predicted based on the locus of control of adolescents as well as based on perceived social support. The research examined 190 adult high school students ($N_{\text{male}} = 80$; $N_{\text{female}} = 110$) from six municipalities in Serbia. The following instruments were used: Perceived Stress Scale (PSS-10), Multidimensional Scale of Perceived Social Support (MSPSS), and The Multidimensional Locus of Control (IPC). The results showed that the dimensions Internal locus of control ($\beta = -.30$, $p < .000$), Family support ($\beta = -.21$, $p = .002$) and Powerful others ($\beta = .190$, $p = .020$) contribute statistically significantly to explaining the level variance stress in adolescents. Considering the intergroup differences by gender, it can be concluded that boys and girls differ statistically significantly only on the variable Stress, i.e., that girls have a higher level of stress compared to boys, $t(188) = -2.411$, $p = .017$. The only statistically significant intergroup difference when it comes to the order of birth is observed in the variable Internal locus of control, $t(188) = -2.116$, $p = .036$, where in first-born children a statistically significantly lower level of internal locus of control can be found compared to children born later.

Key words: stress, adolescence, locus of control, perceived social support

Primljeno: 25.05.2021.

Primljena korekcija: 17.07.2021.

Prihvaćeno za objavljivanje: 15.09.2021.

² l.petkovic-16608@filfak.ni.ac.rs

Please cite as: Petković, Lj., Mihajlović, M., Stevanović, J., Arsić, M., & Glišić, D. (2021). Locus kontrole i percipirana socijalna podrška kao prediktori nivoa stresa kod adolescenata [Locus of control and perceived social support as predictors of stress level in adolescents]. *Godišnjak za psihologiju*, 18, 75–88. <https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.05>

Dajana Budiša¹

159.953.2:616.89-008.454

Ajla Halilović**Originalni naučni rad****Ljiljana Jovanović**<https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.06>**Nedeljka Prole***Studijski program psihologije**Filozofski fakultet**Univerzitet u Banjoj Luci**Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina***Svetlana Borojević***Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju LEP-BL**Univerzitet u Banjoj Luci**Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina*

DEPRESIVNOSTI VIZUELNO PAMĆENJE SPECIFIČNIH STIMULUSA (EMOTIKONA)

Apstrakt

Depresivnost predstavlja stanje smanjene psihofizičke aktivnosti koje je praćeno različitim promjenama u kognitivnom, emocionalnom i socijalnom funkcionisanju. Ranije studije su utvrdile da depresija dovodi do promjena u prepoznavanju emocija drugih, otežava usmjeravanje pažnje i značajno oštećuje vizuelnu memoriju. Osnovni cilj ovog istraživanja je ispitivanje povezanosti depresivnih simptoma sa zapamćivanjem vizuelnih sadržaja koji prikazuju emocije. Takođe se želi ispitati da li je izraženost depresivnih simptoma povezana sa produženim vremenom reagovanja u eksperimentalnom zadatku, kao i to da li tačnost vizuelnog pamćenja emotikona zavisi od broja elemenata u setu. Istraživanje je realizovano na uzorku od 84 ispitanika, studenata Filozofskog fakulteta u Banjoj Luci (90% ženskog pola). PHQ-9 upitnik je korišten za procjenu depresivnih simptoma, a zadatak za ispitivanje vizuelnog pamćenja je kreiran u softverskom paketu SuperLab 4.1 for Windows. Rezultati pokazuju da postoji parcijalni doprinos umjerene depresivnosti na tačnost pamćenja emotikona sa ekspresijom tuge. Nije utvrđen parcijalni doprinos ni jedne kategorije depresivnosti na tačnost pamćenja emotikona sa ekspresijom sreće. Između izraženosti depresivnih simptoma i vremena reagovanja u eksperimentalnom zadatku je dobijena statistički značajna negativna korelacija za kategoriju „tužnih” stimulusa, dok nije dobijena statistički značajna korelacija za drugu kategoriju stimulusa. Utvrđeno je da se broj grešaka povećava sa povećanjem veličine seta. Dobijeni rezultati se mogu objasniti negativnom pristrasnošću i kognitivnim opterećenjem u procesu obrade informacije.

Ključne reči: vizuelno pamćenje, depresivnost, emotikoni, ekspresija tuge, ekspresija sreće selfa.

¹ dajan.budisa@student.ff.unibl.org

Citirati rad na sledeći način: Budiša, D., Halilović, A., Jovanović, Lj., Prole, N. i Borojević, S. (2021). Depresivnosti vizuelno pamćenje specifičnih stimulusa (emotikona). *Godišnjak za psihologiju*, 18, 89–105. <https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.06>

Uvod

Ovo istraživanje je usmjereno na ispitivanje povezanosti depresivnosti sa zapamćivanjem vizuelnih sadržaja koji prikazuju emocije. Depresija predstavlja promjene u raspoloženju koje može biti sniženo, tužno ili iritabilno, ali može uključivati i promjene u drugim funkcijama kao što su psihomotoričke i kognitivne, što može biti praćeno poremećajima školskog, socijalnog i porodičnog funkcionisanja (Bernaras et al., 2019). Karakteriše je stalno osjećanje tuge i potištenosti, gubitak interesa za različite aktivnosti, nemogućnost uživanja u značajnim događajima, osjećaj krivice i sniženo samopoštovanje (Vulić-Prtorić, 2004).

Depresija se može odnositi i na trenutno stanje u kom se pojedinac nalazi, a koje predstavlja normalnu reakciju na neke neprijatne ili stresne situacije i okolnosti (Novović et al., 2007). Trajanje i intenzitet tog stanja odgovara važnosti i značenju same situacije koja ga je izazvala, pri čemu osoba uspijeva sačuvati samopoštovanje i kontakte sa drugima, kao i kontrolu nad svojim promjenama raspoloženja. U istraživanju Rančić i saradnika (Rančić et al., 2019) pokazana je značajna izraženost depresivnih simptoma kod normalne, nekliničke populacije. Uzorak istraživanja su činili studenti medicine, a rezultati su pokazali da više od polovine ispitanika ima izražene depresivne simptome različite težine, što su autori objasnili izloženošću stresnim situacijama tokom studiranja. Izraženost depresivnih simptoma se može povećati i u preoperativnom periodu kod pacijenata kojima nije dijagnostikovana depresija (Vuković i Hadživuković, 2016). Zbog toga neki autori depresivnost posmatraju u terminima kontinuuma, od normalne, povremene i prolazne, do duboke depresije koja traje (Vulić-Prtorić, 2004). Bez obzira o kojoj vrsti je riječ, ono što se izdava kao zajednička karakteristika jeste promijenjeno emotivno stanje koje može da oblikuje naš psihički život, misli i ponašanje. Depresivno stanje praćeno sniženim raspoloženjem utiče na proces učenja i prisjećanja na način da lakše učimo i reprodukujemo ono što je u saglasnosti sa našim raspoloženjem (Bedli, 2004).

Depresija je povezana i sa abnormalnošću u prepoznavanju facijalnih ekspresija emocija (Anderson et al., 1986). Sposobnost prepoznavanja i identifikovanja facijalnih ekspresija emocija je osnova za funkcionisanje u socijalnim mrežama i interpersonalnim odnosima. To je osnova za ljudsku interakciju i ima značajan efekat na ponašanje i afektivno stanje (Bourke et al., 2010). Kada su u pitanju emocije, Ekman (1992) je opisao šest bazičnih emocija koje uključuju tugu, sreću, iznenađenje, ljutnju, gađenje i strah. Odrasli sa anksioznim poremećajima ili depresijom imaju poteškoće u prepoznavanju facijalnih ekspresija emocija i taj deficit je više izražen kod onih sa dijagnostikovanom depresijom (Demenescu et al., 2010). U kontekstu objašnjenja depresije, često se pominje negativna pristrasnost (eng. negative bias) kao centralna komponenta kognitivnih modela depresije (Cowden & Amir, 2012). Negativna pristrasnost se ogleda u tome da osobe sa depresijom imaju tendenciju da dvosmislene informacije interpretiraju negativno. Postoji mogućnost da je samofokusirana ruminacija jedan od značajnih uzročnih mehanizama kojima se objašnjava negativna pristrasnost depresivnih osoba pri prepoznavanju

facijalnih emocija drugih ljudi (Raes et al., 2006). U istraživanju koje se sproveo Gilbo-Šektmen sa saradnicima (Gilboa-Schechtman et al., 2002) depresija je bila povezana sa smanjenom sposobnošću prepoznavanja facijalnih ekspresija sreće i boljim prepoznavanjem facijalnih ekspresija ljutnje. Postoje i studije koje pokazuju da depresivni ispitanici prepoznaju facijalne ekspresije i pozitivnih i negativnih emocija sa većom tačnošću u poređenju sa nedeprisivnim (Harkness et al., 2010). Isti rezultati su dobijeni i u istraživanju koje su sproveli Vu i saradnici (Wu et al., 2012) koji su klasičnim bihevioralnim mjerama dodali i mjere praćenja pokreta očiju prilikom zadatka prepoznavanja. Ispitivali su razlike između ispitanika sa visoko i nisko izraženim simptomima depresije u tačnosti prepoznavanja facijalnih ekspresija i utvrdili značajno veću uspješnost kod ispitanika sa visoko izraženim simptomima depresije u odnosu na kontrolnu grupu ispitanika bez depresivnih simptoma. Izraženost depresivnih simptoma nije uticala na tačnost prepoznavanja, te su autori svoje nalaze objasnili naglašavanjem značaja kognitivnog procesa selektivne pažnje, a ne sposobnošću dekodiranja izraza lica. Jedina razlika koja se pojavila u odnosu na stepen izraženosti depresivnih simptoma je bila dužina fiksacija oka na pojedinim dijelovima prikazanih stimulusa. Ispitanici sa visoko izraženim depresivnim simptomima su duže posmatrali lijevu polovinu prezentovanih facijalnih ekspresija (Wu et al., 2012). To se objašnjava hipotezom o dominantnoj moždanoj hemisferi prema kojoj je desna moždana hemisfera dominantna u ekspresiji i percepciji emocija (Ognjenović & Škorc, 2005). U studijama u kojima su se pratili EEG signali tokom prepoznavanja stimulusa je utvrđena pojačana aktivnost desne hemisfere prilikom obrade emocionalnih sadržaja i lica (Hay, 1981; Le Grand et al., 2003).

Tačna obrada emocionalnih informacija je važna jer omogućava pružanje odgovarajućih afektivnih povratnih informacija i usvajanje dosljednih obrazaca ponašanja od čega zavisi kvalitet socijalnih interakcija (Esposito, 2013). Emotikoni predstavljaju novi kanal komunikacije koji se zadnjih godina koriste sve učestalije. To su zapravo idiogrami nastali kombinacijom određenih karaktera koji treba da liče na facijalnu ekspresiju različitih emocija (Chatzichristos et al., 2020; Rajhi, 2017). Takvi grafički simboli omogućavaju brzi prenos signala i olakšavaju izražavanje i razumijevanje emotivnih iskustava, te mogu biti potpuno samostalan nosilac informacije. Nedavno realizovano istraživanje prepoznavanja emotikona sa različitim emocionalnim ekspresijama je pokazalo visoku tačnost u prepoznavanju emocija sreće i tuge, dok je tačnost prepoznavanja iznenađenja, gađenja, straha i ljutnje bila nešto niža (Borojević i Stančić, 2020). Navedeno istraživanje je pružilo određena saznanja o opažanju emotikona kod nedeprisivnih. O vezi depresivnosti i emotikona govori jedino istraživanje grupe autora (Van Dam et al., 2019) koji su kroz pilot studiju nastojali da provjere da li se na osnovu upotrebe emotikona tokom dužeg vremenskog perioda može utvrditi dominantno afektivno stanje osobe. Takođe su pokušali da ispituju da li je procjena emotikona (pozitivna ili negativna) povezana sa problemima mentalnog zdravlja. Rezultati su pokazali da ne postoje razlike u procjeni valence emotikona između mladih iz „kliničke” grupe i mladih iz kontrolne grupe, niti su pozitivni i negativni emotikoni povezani sa mentalnim problemima i rezilijentnošću (Van Dam et al., 2019). Zbog nedovoljno empirijskih

provjera, fokus ovog istraživanja je upravo na ovoj specifičnoj vrsti savremenih instrumenata komunikacije. Oslanjajući se na nalaze studije koja je koristile tehnike neurooslikavanja (Churches et al., 2014) i pokazala da opažanje emotikona i realnih ljudskih lica aktivira iste moždane reagione, smatramo da i emotikoni mogu poslužiti kao značajno sredstvo za istraživanje emocionalnog doživljavanja i izražavanja, posebno zbog njihove sve veće upotrebe u svakodnevnoj komunikaciji.

Istraživanja depresivnosti pokazuju da ona ima različite efekte i na samo ponašanje ispitanika u eksperimentalnim zadacima. Usljed psihomotorne usporenosti, gubitka energije i ineteresovanja za svakodnevne aktivnosti, obično dolazi do sporijeg vremena reagovanja (Tsourtos et al., 2002). Iverson (2006) je sprovodio kompjuterski neuropsihološki skrining utvrdio da je kod depresivnih studenata sporije i vrijeme reagovanja i brzina obrade. Dok se vrijeme reagovanja odnosi na motoričku brzinu, brzina obrade se odnosi na „kognitivno usporavanje”. Naime, brojne studije su pokazale da depresija utiče na kognitivno funkcionisanje. Obično izaziva deficite u različitim domenima kao što su pažnja, memorija i izvršne funkcije (McIntyre et al., 2015). Ranija istraživanja su utvrdila da je oštećenje vizelne memorije jedna od značajnijih karakteristika memorijskog deficita kod depresivnih pacijenata (Griffiths et al., 2008). Vizuelna kratkoročna memorija (VKM) se definiše kao memorijski sistem koji čuva vizuelne informacije nekoliko sekundi tako da se može koristiti u službi tekućih kognitivnih zadataka (Luck, 2007). Ona je dio kratkoročne memorije, a informacije koje zadržavamo u njoj mogu biti dalje obrađene kroz radnu memoriju, mogu preći u dugotrajnu ili pak biti zaboravljene. Pamćenje određenih informacija može biti određeno raspoloženjem osobe. Ukoliko smo se sa određenim zadatkom, stavkom ili informacijom sreli u tužnom raspoloženju, veća je vjerovatnoća da će one biti izvučene kada opet budemo tužni. Depresija i favorizuje opažanje i prisjećanje sadržaja koji su u skladu sa depresivnim raspoloženjem.

U ovom istraživanju smo željeli ispitati vizuelno pamćenje specifičnih stimulusa, emotikona, koji prikazuju prijatne i neprijatne emocije, odnosno sreću i tugu. U skladu sa tim, prva hipoteza istraživanja je da se osobe sa višim skorovima na skali depresivnosti bolje prisjećaju neprijatnih emocija, odnosno da prave manje grešaka u pamćenju emotikona čija je ekspresija usmjerena na tugu. Takođe smo željeli da ispitamo da li su i na koji način povezani depresivnost i brzina reagovanja u eksperimentalnom zadatku, te smo u skladu sa ranijim istraživanjima definisali drugu hipotezu – ispitanici sa višim skorom na skali depresivnosti inaju generalno sporije vrijeme reakcije na stimulse zbog nekih od simptoma depresivnosti - psihomotorne usporenosti i gubitka energije. Treća hipoteza istraživanja se odnosila na povezanost broja stimulusa (emotikona) i tačnost pamćenja. Luck i Vogel (Luck & Vogel, 1997) su pokazali da mladi ljudi mogu održati tri do četiri jednostavne boje ili objekta u kratkotrajnoj memoriji, te je u skladu s tim očekivano da sa povećanjem broja emotikona raste i kognitivno opterećenje, te da će sa rastom broja stimulusa rasti i procenat grešaka u pamćenju.

Metod

Uzorak

Podaci su prikupljeni na uzorku od 84 ispitanika. U pitanju je bio prigodan uzorak koji su činili studenti Studijskog programa psihologije i Studijskog programa pedagogije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci (90% ženskog pola) uzrasta od 20–25 godina ($M = 21.7$, $SD = 1.4$).

Procedura

Eksperimentalni dio istraživanja je realizovan na prenosivom računaru, pri čemu su ispitanici sjedili na 50 centimetara udaljenosti od njega. Na ekranu računara su izlagane serije emotikona u trajanju od 10 sekundi, a zadatak ispitanika je bio da zapamte pozicije (raspored) prezentovanih stimulusa. Serije stimulusa su sadržavale emotikone sa istom ekspresijom koji su bili različite boje, pri čemu se boja nije ponavljala u jednom izlaganom setu. Nakon toga, ispitanicima je prikazan jedan emotikon (meta) a oni su trebali da odgovore na pitanje na kojoj poziciji je on prezentovan. U setu “tužnih” emotikona, meta je bila jedan od prezentovanih grafičkih simbola iste ekspresije ali određene boje. Isti princip izlaganja je primijenjen i za “sretne” emotikone. Izlagane su naizmjenično serije od dva, tri, četiri, pet, šest i sedam emotikona sa sretnim, odnosno tužnim ekspresijama. Svakom ispitaniku je izloženo ukupno 24 serijestimulusa, koje su bile odvojene pauzama u trajanju od 10 sekundi. Ispitanici su odgovarali na kojoj se poziciji nalazio emotikon-meta nakon svake serije. Pratila se brzina davanja odgovora, odnosno vrijeme proteklo od prikazivanja pitanja do pritiska odgovarajućeg tastera. Takođe se pratila tačnost u određivanju pozicije stimulusa-mete. Pozicija mete se mijenjala u svakom izlaganju. Svi stimulusi su bili prezentovani na unaprijed definisanim pozicijama u odnosu na koje se vršilo kodiranje tačnih odgovora u softverskom paketu SuperLab. Po završetku eksperimentalnog dijela, ispitanici su popunjavali upitnik PHQ-9 kojim se procjenjivao intenzitet depresivnih simptoma. Svi ispitanici su testirani individualno.

Instrumenti

Upitnik o zdravlju pacijenata (Patient Health Questionnaire, PHQ-9; Kroenke & Spitzer, 2009)² – korišćena je verzija upitnika adaptirana za naše govorno područje (Subotić, 2016). Upitnik je namijenjen samoprocjeni simptoma depresivnosti. Sastoji se od 9 čestica, a ispitanici izražavaju svoje slaganje sa navedenim tvrdnjama u svakoj čestici zaokružujući odgovore na skali od 0 = *nikada* do 3 = *skoro svaki dan*. Skor na PHQ-9 upitniku može da bude u rasponu od 0 do 27, a u zavisnosti od skora koji ispitanika ostvari svrstava se u jednu od kategorija depresivnih simptoma (bez simptoma, minimalna depresija 1–4, blaga depresivnost 5–9, umjerena depresivnost 10–14, umjereno teška 15–19 i teška depresivnost >20). Upitnik ima svrhu samo u procjeni intenziteta depresivnih simptoma, ali ne predstavlja potvrdu dijagnoze

² Upitnik je slobodan za korištenje u istraživačke svrhe

depresije. Pouzdanost interne konzistencije upitnika u prethodnim istraživanjima rađenim na domaćem uzorku je iznosila $\alpha = .85$ (Subotić et al., 2015), $\alpha = .91$ (Delić i sar., 2018), dok je u ovom istraživanju dobijena nešto niža pouzdanost koja se može smatrati prihvatljivom ($\alpha = .75$).

SuperLab for Windows – licenciran softver za kreiranje eksperimenata je korišten za zadatak vizuelnog pamćenja.

Stimulusi

Stimulusi su kreirani pomoću programa Paint u Windows softveru. Odabrani su emotikoni sa ekspresijom sreće i sa ekspresijom tuge (primjer stimulusa je dat na Grafiku 1). Emotikoni su bili u različitim bojama, pri čemu je svaka boja prikazana jednak broj puta.

Grafik 1

Primjer stimulusa u zadatku vizuelnog pamćenja



Analiza podataka

Za provjeru istraživačkih hipoteza koristili smo sljedeće statističke postupke: 1) Binarnu logističku regresiju za utvrđivanje vjerovatnoće uspješnog rješavanja zadatka vizuelne memorije na osnovu dva prediktora (depresivnost i vrsta emotikona); Emotikoni su tretirani kao binarna varijabla, gdje je „tužni” emotikon imao jednu vrijednost, a „sretni” drugu. Isti statistički postupak je primjenjen i za zasebne analize dvije vrste emotikona kako bi se utvrdila vjerovatnoća tačnih odgovora u zadatku vizuelne memorije za pojedinačne kategorije depresivnosti. Tačnost u zadatku vizuelne memorije je operacionalizovana kao zbir tačnih prepoznavanja pozicije stimulusa-mete u svakom setu; 2) Korelacionu analizu (Pirsonov koeficijent korelacije) za utvrđivanje povezanosti između brzine reagovanja i depresivnosti; 3) Analizu varijanse za testiranje značajnosti razlika u broju tačnih odgovora u zavisnosti od veličine seta.

Rezultati

U tabeli koja sledi prikazani su deskriptivni podaci za varijablu depresivnost.

Tabela 1

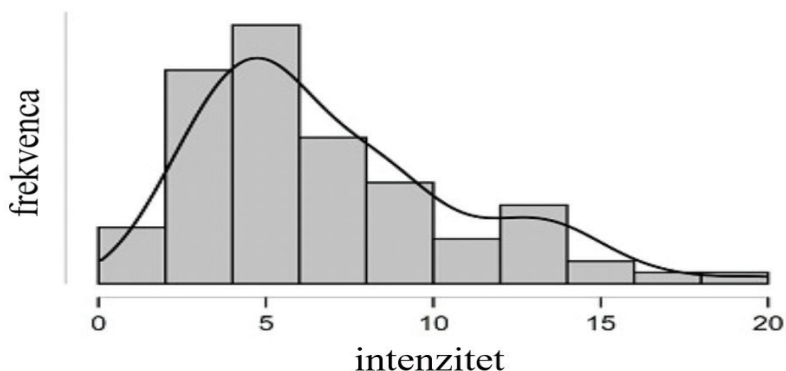
Deskriptivna statistika za varijablu depresivnosti

Varijabla	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>Sk</i>	<i>SE</i>	<i>Ku</i>	<i>SE</i>
Depresivnost	84	7.02	3.94	1.0	20.0	0.99	0.26	0.58	0.52

Napomena. *N* = broj ispitanika; *M* = aritmetička sredina; *SD* = standardna devijacija; *Min* = najmanja vrednost; *Max* = najveća vrednost; *Sk* = skjunes; *Ku* = kurtosis; *SE* = standardna greška.

Grafik 2

Distribucija depresivnosti



Rezultati deskriptivne statistike pokazuju prosječnu vrijednost depresivnosti na uzorku ($M = 7.02$, $SD = 3.93$), kao i raspon skorova ($min = 1$; $max = 20$). Na distribuciji depresivnosti se jasno vidi pozitivan skjunis ($Sk = 0.98$) koji je gotovo na nivou značajne vrijednosti, odnosno distribucija je pomjerena udesno, što znači da je većina ispitanika imala nešto niže skorove na PHQ-9 skali. Korišteni upitnik depresivnosti PHQ-9 ukazuje na postojanje 6 kategorija, s tim da su na našem uzorku prisutne sve kategorije osim prve, koja se odnosi na odsustvo depresivnih simptoma. Najviše ispitanika pripada kategoriji blage depresivnosti (48.8%), zatim minimalne depresivnosti (28.6%), umjerene depresivnosti (17.9%), umjereno teške depresivnosti (3.6%), a jedan ispitanik je bio u kategoriji teške depresivnosti.

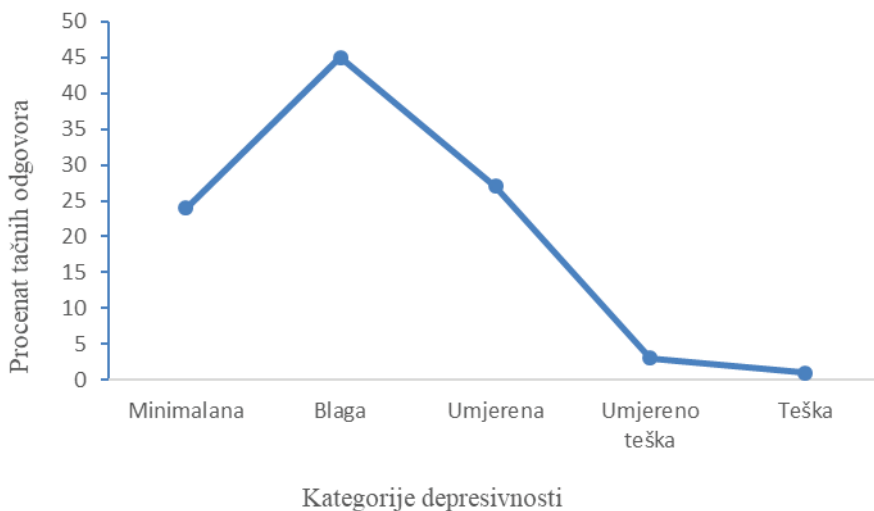
Za testiranje prve hipoteze, korištena je binarna logistička regresiona analiza. Naime, provjeravana je mogućnost predikcije tačnosti pamćenja prikazanih stimulusa (emotikona) na osnovu depresivnosti i vrste stimulusa. Primjenom sekvencione analize je u prvom koraku uključena depresivnost, a u drugom i vrsta emotikona. Dobijeni rezultati su prikazani u Tabeli 2.

Tabela 2*Rezultati binarne logističke regresije za predviđanje uspješnosti vizuelnog pamćenja*

	Prediktori	<i>B</i>	<i>SE</i>	<i>Wald</i>	<i>p</i>	Exp(<i>B</i>)	Intervali povjerenja	
Korak 1	Depresivnost	0.15	0.06	5.90	.015	1.16	1.03	1.31
	Konstanta	0.67	0.19	11.82	.001	1.95		
Korak 2	Depresivnost	0.15	0.06	5.92	.015	1.16	1.03	1.32
	Vrsta emotikona	0.25	0.10	5.93	.015	1.29	1.05	1.58
	Konstanta	0.29	0.25	1.37	.242	1.34		

Napomena. *B* = logistički regresioni koeficijent; *SE* = standardna greška; *Wald* = Wald statistik; *Exp (B)* = eksponencijalni regresioni koeficijent.

Kada se u analizu uključi samo jedan prediktor rezultati pokazuju da je model statistički značajan ($-2LL = 2236.83$, $\chi^2(1, 2016) = 6.02$, $p < .05$) i objašnjava 1% varijanse. Iz toga proizlazi da depresivnost značajno doprinosi predviđanju uspješnosti u zadatku vizuelne memorije. Procenat tačnih odgovora u odnosu na kategoriju depresivnosti je prikazan na Grafiku 3.

Grafik 3*Procenat tačnih odgovora u odnosu na kategorije depresivnosti*

Kada se u model uključi i drugi prediktor, procenat objašnjene varijanse je nešto veći (1.7%). Statistička značajnost modela ukazuje da postoji dodatni doprinos vrste stimulusa u objašnjenju tačnosti vizuelnog pamćenja ($-2LL = 2256.87$, $\chi^2(2,2016) = 11.98$, $p < .01$).

Kako se vrsta emotikona izdvojila kao značajan prediktor tačnosti vizuelnog pamćenja, pokušali smo da utvrdimo da li se vjerovatnoća tačnih odgovora za

stimuluse koji prikazuju tužne emocije mijenja u zavisnosti od nivoa izraženosti depresivnih simptoma, te smo uradili odvojenu analizu za tu kategoriju stimulusa. Testirali smo model u koji su uključene sve kategorije depresivnosti (Tabela 3).

Tabela 3

Rezultati binarne logističke regresije za predviđanje tačnosti pamćenja „tužnih” emotikona

Kategorija depresivnosti	<i>B</i>	<i>SE</i>	<i>Wald</i>	<i>p</i>	Exp(<i>B</i>)
Minimalna	0.27	0.27	1.07	.301	1.32
Blaga	0.57	0.60	0.84	.359	1.74
Umjerena	1.15	0.61	3.57	.049	3.16
Umjereno teška	0.61	0.60	1.05	.306	1.84
Teška	0.55	0.36	2.23	.130	1.74
Konstanta	0.34	0.59	0.33	.566	1.40

Napomena. *B* = logistički regresioni koeficijent; *SE* = standardna greška; *Wald* = statistik; *Exp (B)* = eksponencijalni regresioni koeficijent.

Dobijeni model je statistički značajan na nivou $p < .01$ i objašnjava 2.1% varijabiliteta. Utvrđen je parcijalni doprinos kategorije umjerene depresivnosti na tačnost pamćenja ove vrste emotikona ($p < .05$). Odds ratio iznosi 3.163, što implicira da se šansa za tačno odgovaranje u zadatku vizuelne memorije poveća 3.1 puta kada se vrijednost na ovoj prediktorskoj varijabli poveća za jednu standardnu devijaciju. Varijabla pamćenja je binarizovana varijabla, gdje se manja vrijednost odnosi na netačan odgovor, a veća vrijednost na tačan.

Kada se ista analiza sprovede samo na stimulusima koji prikazuju emociju sreće, rezultati pokazuju da je dobijeni model statistički značajan na nivou $p < .01$ i objašnjava 1.7% varijabiliteta. Međutim, ne postoje statistički značajni parcijalni doprinosi pojedinačnih kategorija depresivnosti na uspješnost u zadatku vizuelne memorije (Tabela 4.).

Tabela 4

Rezultati binarne logističke regresije za predviđanje tačnosti pamćenja „sretnih” emotikona na osnovu kategorija depresivnosti kao prediktora

Kategorija depresivnosti	<i>B</i>	<i>SE</i>	<i>Wald</i>	<i>p</i>	Exp(<i>B</i>)
Minimalna	0.16	0.68	0.06	.801	1.19
Blaga	-0.17	0.68	0.07	.798	0.84
Umjerena	0.15	0.68	0.05	.820	1.17
Umjereno teška	0.75	0.69	1.17	.280	2.12
Teška	-0.14	0.76	0.04	.851	0.87
Konstanta	1.10	0.67	2.72	.099	3.00

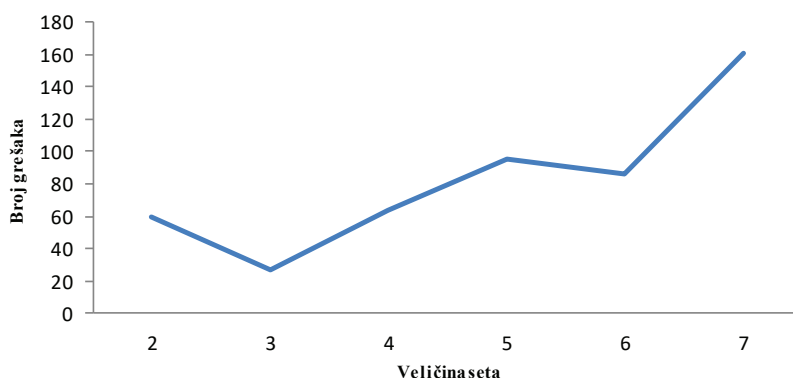
Napomena. *B* = logistički regresioni koeficijent; *SE* = standardna greška; *Wald* = statistik; *Exp (B)* = eksponencijalni regresioni koeficijent.

Kako bismo provjerili drugu hipotezu sproveli smo dvije odvojene korelacione analize. Prvom analizom smo provjeravali povezanost depresivnosti i vremena reakcije za emotikone sa tužnom ekspresijom, dok smo u drugoj analizi ispitivali povezanost istih varijabli ali za drugu kategoriju stimulusa, emotikona sa ekspresijom sreće. Suprotno početnoj pretpostavci, Pirsonov koeficijent korelacije u analizi „tužnih” emotikona je negativan i statistički značajan ($r = -.24, p < .05$) što implicira da su ispitanici sa višim skorom na skali depresivnosti imali bržu reakciju kada je u pitanju pamćenje ove vrste vizuelnih stimulusa. Koeficijent korelacije između brzine reagovanja i depresivnosti za kategoriju “sretnih” emotikona nije statistički značajan ($r = -.12, p > .05$).

Treća hipoteza istraživanja je u potpunosti potvrđena. Na Grafiku 4 je predstavljena distribucija grešaka kroz ponavljanja koja se razlikuju po broju elemenata. Može se vidjeti da se broj grešaka značajno povećava sa povećavanjem veličine seta ($F(5, 2016) = 23.481, p < .001$).

Grafik 4

Distribucija grešaka u odnosu na veličinu seta



Diskusija

Iako se depresivnost primarno odnosi na afektivne smetnje i poremećaje, ona ima značajan efekat i na kognitivno funkcionisanje. Najčešće dovodi do problema u usmjeravanju i održavanju pažnje, ali i usvajanju i zadržavanju novih informacija. Ranije studije su utvrdile da je oštećenje vizelne memorije jedna od značajnijih karakteristika memorijskog deficita kod depresivnih pacijenata (Griffiths et al., 2008). S druge strane, utvrđeno je i da depresija favorizuje opažanje i prisjećanje sadržaja koji su u skladu sa depresivnim raspoloženjem (Bedli, 2004), a takođe je povezana i sa promjenama u prepoznavanju facijalnih ekspresija (Anderson et al., 2011). Neke studije pokazuju da osobe sa depresivnim smetnjama imaju poteškoće

u tačnom prepoznavanju emocionalnih izraza (Demenescu et al., 2010), dok druge studije pokazuju čak veći stepen tačnosti kod depresivnih u odnosu na nedepresivne (Harkness et al., 2010). Ova studija je pokušala da ispita odnos između depresivnosti i pamćenja specifičnih vizuelnih stimulusa koji sadrže informacije o emocionalnim ekspresijama sreće i tuge. Ti stimulusi su bili emotikoni, jerposljednjih godina imaju veliku ulogu u svakodnevnoj komunikaciji, posebno u sferi digitalne komunikacije. Oni zapravo predstavljaju “alternativni kanal” prenosa informacija u odsustvu fizičkog prisustva sagovornika. Iako su emotikoni statični, neverbalni i slikovni simboli dosta jednostavne strukture, postoje nalazi koji ukazuju da mogu biti validno sredstvo u ispitivanju emocionalnog izražavanja i socijalnih interakcija. Opažanje emotikona izaziva aktivaciju istih moždanih regiona kao i opažanje ljudskih lica (Churches et al., 2014). Razumijevanje teksta određene emocionalne valence može biti ubrzano ukoliko je dopunjeno emotikonima, ali prezentovanje samog teksta izaziva aktivaciju različitih moždanih struktura, ali ne i fuziformnog girusa kao u slučaju prikazivanja samostalnih emotikona, a koji je značajan u prepoznavanju lica (Yuasa et al., 2011). Ovim istraživanjem smo željeli ispitati pojavu negativne pristrasnosti na specifičnoj kategoriji stimulusa, ali i odnos depresivnih simptoma i brzine reagovanja u eksperimentalnom zadatku, kao i kapacitet vizuelne memorije za spomente stimuluse. Dobijeni rezultati su djelimično potvrdili početne pretpostavke. Utvrđeno je da su i depresivnost i vrsta emotikona statistički značajni prediktori uspješnosti u zadatku vizuelne memorije. Rezultati su pokazali da je najmanja tačnost prisutna kod umjereno teške i teške depresivnosti. Kako se vrsta emotikona izdvojila kao značajan prediktor, u cilju provjere početne pretpostavke urađene su odvojene analize za tužne i za sretne emotikone, sa kategorijama depresivnosti kao prediktorima. U analizi parcijalnih doprinosa pojedinih kategorija depresivnosti utvrđeno je da se na osnovu umjerene depresivnosti može statistički značajno predvidjeti tačnost pamćenja “tužnih” emotikona, dok kod pamćenja “sretnih” emotikona nije izdvojen ni jedan parcijalni doprinos. Kod ispitanika koji imaju umjereno izražene depresivne simptome je povećana vjerovatnoća tačnog zapamćivanja pozicije stimulusa sa ekspresijom tuge. Taj nalaz je u skladu sa ranijim studijama koji govore o pristrasnosti depresivnih osoba ka neprijatnim i negativnim stimulusima (Beck, 1967), te boljem prisjećanju neprijatnih emocija i neprijatnih emocionalnih iskustava (Gilboa-Schechtman et al., 2002; Urban et al., 2018) što se objašnjava fenomenom negativne pristrasnosti u okviru kognitivnih modela depresije. Takav kognitivni mehanizam se zasniva na selektivno usmjerenoj pažnji prema negativnim emocionalnim znakovima, što poboljšava njihovo prepoznavanje i memorisanje (Leppanen, 2006). Moguće objašnjenje dobijenih rezultata se ogleda i u tome da negativna šema sebe i drugih, povezana sa depresivnošću, facilitira obradu emocionalnih informacija i dovodi do generalizovane senzitiviranosti na izraze lica koji predstavljaju negativne emocije (Wu et al., 2012). Potvrđena je hipoteza o povezanosti pamćenja sa brojem izlaganih stimulusa. Dobijeni rezultati ukazuju na to da se sa povećanjem broja emotikona u setu, pravi i veći broj grešaka, što je u skladu sa prethodnim nalazima o kognitivnom opterećenju, odnosno kapacitetu vizuelne kratkotrajne memorije (Luck & Vogel, 1997). Ipak, uprkos psihomotoričkoj

agitaciji, odnosno naglašenoj usporenosti mišljenja i pokreta, jednom od simptoma depresije (DSM-5; American Psychiatric Association, 2013) pretpostavka o dužem vremenu reakcije kod ispitanika sa višim nivoom depresivnosti, nije potvrđena. Štaviše, dobijena korelacija je negativna i statistički značajna, što ukazuje na to da su osobe sa više depresivnih simptoma imale kraće vrijeme reakcije, odnosno da su se brže prisjećali pozicije vizuelnih simulusa, tj. emotikona. Takvi rezultati su dobijeni samo za kategoriju „tužnih” emotikona, dok kod „sretnih” nije dobijena statistički značajna korelacija. Iako su takvi rezultati neočekivani, oni se mogu objasniti upravo kognitivnim mehanizmima fokusiranosti na negativne signale za prepoznavanje. Usljed negativne pristrasnosti i veće usmjerenosti na emotikone sa negativnim ekspresijama, ispitanici brže uče raspored tih stimulus-meta, pa je samim tim i skraćeno vrijeme reagovanja u davanju odgovora. U nekoliko studija je dobijen sličan efekat smanjenog vremena reagovanja kod depresivnih u odnosu na nedeprisivne ispitanike (Ahorsu et al., 2020; Bieliauskas & Lamberty, 1995). Opšti zaključak koji iz njih proizlazi jeste da postoji distinkcija između motorne i kognitivne brzine. Prva je vezana za brzinu reagovanja u zadacima, a druga za brzinu obrade informacija. Ispitanici sa depresivnim simptomima koji nemaju kognitivno oštećenje, mogu sa jednakom efikasnošću prolaziti kroz procesuiranje informacija kao i nedeprisivni, pri čemu zbog pojačane usmjerenosti na negativne stimuluse može doći do značajnog smanjenja brzine motornog reagovanja. Dobijeni nalazi se mogu objasniti i rezultatima studije koja je koristila tehniku za vizualizaciju moždane aktivnosti koja je kod ispitanika sa izraženim depresivnim simptomima pokazala brzu i pojačanu aktivaciju amigdale prilikom prikazivanja negativnih facijalnih ekspresija (Fales et al., 2008). Aktivacija tih subkortikalnih struktura predstavlja „kraći”, a ujedno i brži put obrade emocionalne informacije.

Zaključak

Glavni cilj istraživanja je bio ispitivanje relacija između izraženosti depresivnih simptoma, vizuelne memorije i prepoznavanja emocija predstavljenih posebnim grafičkim simbolima (emotikonima). Dobijeni rezultati pokazuju da su depresivnost i vrsta emotikona značajni prediktori uspješnosti u zadatku vizuelne memorije. Kada je u pitanju tačnost prepoznavanja emotikona sa ekspresijom tuge, utvrđen je parcijalni doprinos umjerene depresivnosti. Takođe je utvrđeno da je vrijeme reagovanja u zadatku u negativnoj korelaciji sa simptomima depresivnosti, ali samo za jednu kategoriju emotikona. Tačnost vizuelnog pamćenja zavisi od broja elemenata seta. Dobijeni rezultati se objašnjavaju negativnom pristrasnošću, odnosno kognitivnim mehanizmima. Teorijski značaj ovog istraživanja se ogleda u sticanju dodatnih saznanja o efektima depresivnih stanja na vizuelnu memoriju, ali i emocionalno izražavanje i doživljavanje. Dobijeni rezultati imaju značaj i za razumijevanje deficita u socijalnim interakcijama kod depresivnijih ispitanika. Takođe se proširuju znanja o negativnoj pristrasnosti ka pamćenju neprijatnih sadržaja kod depresivnijih osoba, ne samo kada su u pitanju lična iskustva, već i vizuelni sadržaji, u ovom slučaju

facijalne ekspresije emocija. Korištenjem emotikona kao neverbalnih simbola u oblasti socijalnih i emocionalnih interakcija, otvaraju se novi putevi istraživanja ovih aspekata ljudskog funkcionisanja. Uvođenjem emotikona kao novog sredstva komunikacije dobijaju se nova saznanja na osnovu kojih možemo raditi na podsticanju socijalnih vještina i to prvenstveno onih koji se odnose na neverbalnu komunikaciju i prepoznavanje emocionalnih ekspresija kod depresivnih ispitanika. Ovaj rad ima i nekoliko nedostataka koji se prije svega odnose na uzorak. Naredno istraživanje bi trebalo realizovati na većem broju ispitanika, ujednačenom po polu i sa nasumično odabranim ispitanicima. Pored odabranih emocija, sreće i tuge, može se ispitati vizuelno pamćenje i za druge kategorije primarnih emocija. Takođe bi trebalo ispitati pristrasnosti ka pamćenju neprijatnih emocija kod ispitanika sa dijagnostikovanom depresijom i uporediti rezultate sa nekliničkom populacijom, kako bi se utvrdile eventualne razlike.

Literatura

- Ahorsu, D., Chung, K., Wong, H., Yiu, M., Mok, Y., Lei, K., & Tsang, H. (2020). Effect of major depressive disorder on the sequential organization of information processing stages: an event-related potential study. *Brain Sciences*, 10(12), Article 935. <https://doi.org/10.3390/brainsci10120935>
- American Psychiatric Association, DSM-5 Task Force. (2013). Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5™ (5th ed.). American Psychiatric Publishing, Inc.. <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>
- Anderson, I. M., Shippen, C., Juhasz, G., Chase, D., Thomas, E., Downey, D., Toth, Z. G., & Balney, P. H. (1986). Affect and memory: A review. *Psychological Bulletin*, 99(2), 229–246.
- Beck, A. T. (1967). *Depression: Clinical, experimental, and theoretical aspects*. Hoeber.
- Bedli, A. (2004). *Ljudsko pamćenje: Teorija i praksa*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bernaras, E., Jaureguizar, J., & Garaigordobil, M. (2019). Child and adolescent depression: A review of theories, evaluation instruments, prevention programs and treatments. *Frontiers in Psychology*, 10, Article 543. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.00543>
- Bieliauskas, L., & Lamberty, G. (1995). Simple reaction time and depression in the elderly. *Aging, Neuropsychology and Cognition*, 2(2), 128–131. <https://doi.org/10.1080/13825589508256592>
- Borojević, S. i Stančić, S. (2020, 6. novembar). Uspješnost prepoznavanja osnovnih emocija iu generičkog seta emotiokona: Eksplorativna studija[Izlaganje rada].21. *Banjalučki novembarški susreti*. Knjiga rezimea, Banja Luka, Filozofski fakultet.
- Bourke, C., Douglas, K., & Porter, R. (2010). Processing of facial emotion expression in major depression: a review. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 44(8), 681–696. <https://doi.org/10.3109%2F00048674.2010.496359>

- Chatzichristos, C., Morante, M., Andreadis, N., Kofidis, E., Kopsinis, Y., & Theodoridis, S. (2020). Emojis influence autobiographical memory retrieval from reading words: An fMRI-based study. *PLoS ONE*, *15*(7), Article e0234104. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0234104>
- Churches, O., Nicholls, M., Thiessen, M., Kohler, M., & Keage, H. (2014). Emoticons in mind: an event-related potential study. *Social Neuroscience*, *9*(2), 196–202. <https://doi.org/10.1080/17470919.2013.873737>
- Cowden, A. H., & Amir, N. (2012). Negative interpretation bias in individuals with depressive symptoms. *Cognitive Therapy and Research*, *36*(5), 502–511. <https://doi.org/10.1007/s10608-011-9397-4>
- Delić, A., Subotić, S., & Berberović, DŽ. (2018). Psihometrijska evaluacija skale općeg zadovoljstva životom (SOZŽ). *DHS-društvene i humanističke studije*, *2*(5), 341–364.
- Demenescu, L. R., Kortekaas, R., den Boer, J. A., & Aleman, A. (2010). Impaired attribution of emotion to facial expressions in anxiety and major depression. *PLoS ONE*, *5*(12), Article e15058. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0015058>
- Ekman, P. (1992). Facial expressions of emotion: New findings, new questions. *Psychological Science*, *3*(1), 34–38. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.1992.tb00253.x>
- Esposito A. (2013). The situated multimodal facets of human communication. In M. Rojc, N. Campbell (Eds.). *Coverbal synchrony in human-machine interaction* (pp. 173–202). Taylor & Francis. <https://doi.org/10.1201/b15477>
- Fales, C., Barch, M., Rundle, M., Mintun, M., Snyder, A., & Cohen, J. (2008). Altered emotional interference processing in affective and cognitive control brain circuitry in major depression. *Biological Psychiatry*, *63*(4), 377–384. <https://doi.org/10.1016/j.biopsych.2007.06.012>
- Gilboa-Schechtman, E., Erhard-Weiss, D., & Jeczemien, P. (2002). Interpersonal deficits meet cognitive biases: memory for facial expressions in depressed and anxious men and women. *Psychiatry Research*, *113*(3), 279–293. [https://doi.org/10.1016/S0165-1781\(02\)00266-4](https://doi.org/10.1016/S0165-1781(02)00266-4)
- Griffiths, S., Scott, H., Glover, S., Bienemann, A., Ghorbel, M., Uney, J., Brown, M., Warburton, C., & Bashir, Z. (2008). Expression of long-term depression underlies visual recognition memory. *Neuron*, *58*(2), 186–194. <https://doi.org/10.1016/j.neuron.2008.02.022>
- Harkness, K.L., Jacobson, J.A., Duong, D., & Sabbagh, M.L. (2010). Mental state decoding in past major depression: effect of sad versus happy mood induction. *Cognition and Emotion*, *24*(3), 497–513. <https://doi.org/10.1080/02699930902750249>
- Hay, D. C. (1981). Asymmetries in face processing: evidence for a right hemisphere perceptual advantage. *Quarterly Journal of Experimental Psychology Section*, *33*(3), 267–274. <https://doi.org/10.1080/14640748108400792>
- Iverson, G.L. (2006). Sensitivity of computerized neuropsychological screening in depressed university students. *The Clinical Neuropsychologist*, *20*(4), 695–701. <https://doi.org/10.1080/138540491005857>
- Kroenke, K., & Spitzer, R. L. (2002). The PHQ-9: A new depression diagnostic and severity measure. *Psychiatric Annals*, *32*(9), 509–515. <https://doi.org/10.3928/0048-5713-20020901-06>

- Le Grand, R., Mondloch, C. J., Maurer, D., & Brent, H. P. (2003). Expert face processing requires visual input to the right hemisphere during infancy. *Nature Neuroscience*, 6(10), 1108–1112. <https://doi.org/10.1038/nn1121>
- Leppanen, J.M. (2006). Emotional information processing in mood disorders: a review of behavioral and neuroimaging findings. *Current Opinion in Psychiatry*, 19(1), 34–39. <https://10.1097/01.yco.0000191500.46411.00>
- Luck, S. J. (2007). Visual short-term memory. *Scholarpedia*, 2(6), Article 3328. <http://dx.doi.org/10.4249/scholarpedia.3328>
- Luck, S. J., & Vogel, E. K. (1997). The capacity of visual working memory for features and conjunctions. *Nature*, 390, 279 – 281. <https://doi.org/10.1038/36846>
- McIntyre, R.S., Xiao, H.X., Syeda, K. et al. (2015). The prevalence, measurement, and treatment of the cognitive dimension, domain in mayor depressive disorder. *CNSDrugs*, 29, 577– 589. <https://doi:10.1007/s40263-015-0263>.
- Novović, Z., Biro, M., & Nedimović, T. (2007). Stanje depresivnosti: sindrom ili raspoloženje? *Psihologija*, 40(3), 447– 461. <https://doi.org/10.2298/PSI0703447N>
- Ognjenović, P., & Škorc, B. (2005). *Naše namere i osećanja*. Gutenbergova galaksija.
- Raes, F., Hermans, D., & Williams, J. M. G. (2006). Negative Bias in the Perception of Others' Facial Emotional Expressions in Major Depression: The Role of Depressive Rumination. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 194(10), 796–799. <https://doi.org/10.1097/01.nmd.0000240187.80270.bb>
- Rajhi, M. (2017). Emotional recognition using facial expression by emoji in real time, *International Journal of Innovative Research in Computer and Communication Engineering*, 5.
- Rančić, N., Kocić, B., Stević, S., Ilić, M., Stojanović, M., & Stojanović, M. (2019). Prevalence of depressive symptoms in medical students. *Acta Medica Medianae*, 58(4), 18– 25. <https://doi.org/10.5633/amm.2019.0403>
- Subotić, S. (2016). *Priručnik za PHQ-9 upitnik depresivnosti za psihologe u školi*[radni dokument br. 03-2016]. NVO „Persona“, Banjaluka, BiH. Preuzeto sa <http://personapsiho.com/wp-content/uploads/2016/06/phq-9-skl.pdf>
- Subotić, S., Knežević, I., Dimitrijević, S., Miholjčić, D., Šmit, S., Karać, M., & Mijatović, J. (2015). The factor structure of the patient health questionnaire (PHQ-9) in a non-clinical sample. In S. Subotić (Ed.), *STED 2015 Conference Proceedings – Psychology Section*, (pp. 20–28). University for business engineering and management. DOI: 10.7251/STED0415020S
- Tsourtos, G., Thompson, J.C., & Stough, C. (2002). Evidence of an early information processing speed deficit in unipolar major depression. *Psychological Medicine*, 32(2), 259–265. <https://doi:10.1017/s00332991701005001>
- Urban, E. J., Charles, S. T., Levine, L. J., & Almeida, D. M. (2018). Depression history and memory bias for specific daily emotions. *PLoS ONE*, 13(9), Article e0203574. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0203574>
- Van Dam, L., Rietstra, S., Van der Drift, E., Stams, G., Van der Mei, R., Mahfoud, M., Popma, A., Schlossberg, E., Pentland, A., & Reid, T. (2019). Can an emoji a day keep the doctor away? An explorative mixed-methods feasibility study to develop a self-help app for youth with mental health problems. *Frontiers in Psychiatry*, 10, Article 593. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2019.00593>.

- Vuković, Ž. i Hadživuković, N. (2016). Psihičke reakcije bolesnika u perioperativnom periodu. *Sestrinski žurnal*, 3(1), 42–47. <https://doi.org/10.7251/SEZ0116042V>
- Vulić-Prtorić, A. (2004). *Depresivnost u djece i adolecenata*. Naklada slap.
- Wu, L.D., Pu, J., Allen, J., & Pauli, P. (2012). Recognition of facial expressions in individuals with elevated levels of depressive symptoms: an eye-movement study. *Depression Research and Treatment*, 2012, Article 249030. <https://doi.org/10.1155/2012/249030>
- Yuasa, M., Saito, K., & Mukawa, N. (2011). Brain activity when reading sentences and emoticons: an fMRI study of verbal and nonverbal communication. *Electronics and Communications in Japan*, 94(5), 1797–1803. <https://doi.org/10.1002/ecj.10311>

Dajana Budiša³

Ajla Halilović

Ljiljana Jovanović

Nedeljka Prole

Department of Psychology

Faculty of Philosophy

University of Banja Luka

Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina

Svetlana Borojević

The Laboratory of Experimental Psychology – LEP-BL

University of Banja Luka

Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina

EXPRESSION AND VISUAL MEMORY OF SPECIFIC STIMULI (EMOTICONS)

Abstract

Depression is a state of reduced psychophysical activity that is accompanied by various changes in cognitive, emotional and social functioning. Previous studies have found that depression leads to changes in the recognition of the emotions of others, makes it difficult to direct attention and significantly impairs visual memory. The main goal of this research is to examine the relations between depressive symptoms and visual memory of specific stimuli that show emotions. We also want to examine whether the intensity of depressive symptoms is related to longer reaction time in the experimental task, as well as whether the accuracy of the emoticon's visual memory depends on the set size. The research was conducted on a sample of 84 participants, students of Faculty of Philosophy in Banja Luka (90% female). The PHQ-9 questionnaire was

³ dajan.budisa@student.ff.unibl.org

Please cite as: Budiša, D., Halilović, A., Jovanović, Lj., Prole, N., & Borojević, S. (2021). Depresivnosti vizuelno pamćenje specifičnih stimulusa (emotikona) [Expression and visual memory of specific stimuli (emoticons)]. *Godišnjak za psihologiju*, 18, 89–105. <https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.06>

used to assess depressive symptoms. Visual memory task was created in SuperLab 4.1. for Windows. The results show that there is a partial contribution of moderate depression to the accuracy of emoticon memory with sadness expression. No partial contribution of any category of depression to the memory accuracy of emoticons with the expression of happiness has been determined. A statistically significant negative correlation for the category of “sad” stimuli was obtained between the expression of depressive symptoms and the response time in the experimental task, while no statistically significant correlation was obtained for the second category of stimuli. It was also found that the number of errors increases with the set size. These results can be explained by negative bias and cognitive load in information processing.

Key words: visual memory, depression, emoticons, expression of happiness, expression of sadness

Primljeno: 18.04.2021.

Primljena korekcija: 27.07.2021.

Prihvaćeno za objavljivanje: 05.08.2021.

Miljana Nikolić¹
Filozofski fakultet
Univerzitet u Nišu
Niš, Srbija

UDK 159.923.37:159.98
Originalni naučni rad
<https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.07>

MODUSI ESTETSKE OBRADJE, PERFEKCIONIZAM I DIVLJENJE KAO PREDIKTORI UMETNIČKE VREDNOSTI²

Apstrakt

Cilj istraživanja bio je ispitati da li se percipirana umetnička vrednost kompozicija može predvideti perfekcionizmom i divljenjem, kao i modusima estete obrade (H – harmonija i R – redundantnost). Uzorak je prigodan i čini ga 92 ispitanika ($N_M = 10$, $N_Z = 82$), prosečne starosti 24.65 godina ($SD = 6.89$). Korišćeni su sledeći instrumenti: Skala pozitivnog i negativnog perfekcionizma, Skala divljenja i skale semantičkog diferencijala, koje su korišćene za procenu sklada i redundantnosti, kao i percipirane umetničke vrednosti. Stimuluse su činile kompozicije iz devet umetničkih pravaca: renesanse, romantizma, impresionizma, ekspresionizma, postimpresionizma, fovizma, kubizma, apstraktne umetnosti i nadrealizma. Za svaki od ovih pravaca su izabrane tri slike jednog najistaknutijeg predstavnika (izostavljajući najpoznatije komade), da bi kvalitet umetničkih dela bio ujednačen. Za analizu podataka korišćena je hijerarhijska linearna regresija. Prediktori u prvom koraku bili su modusi estetske obrade, perfekcionizam je dodat u drugom, a subskele divljenja dodate su u trećem koraku. Kriterijum je umetnička vrednost. Model sačinjen od H i R objašnjava 26% ukupne varijanse umetničke vrednosti ($p < .01$). Subskele perfekcionizma i divljenja ne daju značajan doprinos predikciji. Statistički značajan pojedinačni prediktor je R, redundantnost ($\beta = .39$, $t = 2.59$, $p = .01$). Ispitano je i potencijalno postojanje medijacije, međutim, rezultati analize ukazuju na to da ne postoji statistički značajan medijatorski efekat.

Ključne reči: perfekcionizam, divljenje, modusi estetske obrade, Harmonija, Redundantnost, umetnička vrednost

Dosadašnja istraživanja su pokazala da osobe sklone perfekcionizmu generalno preferiraju jednostavnija dela (Basak, 2012). Sa druge strane, divljenje predstavlja jednu od centralnih estetskih emocija (Konečni, 2005), ali kako su se ovi radovi više bavili preferencijama nego procenom umetničke vrednosti, u ovom radu kao kriterijumska varijabla uključena je upravo umetnička vrednost. Kao dodatak korišćeni su i modusi estetske preferencije (H i R). D nivo podrazumeva treći nivo modusa estetske obrade, koji predstavlja originalna umetnička dela (Ognjenović, 2003).

¹ miljananikolic977@gmail.com

² Deo rezultata je prezentovan na XVI konferenciji *Dani primenjene psihologije* i objavljen u vidu rezimea. Citirati rad na sledeći način: Nikolić, M. (2021). Modusi estetske obrade, perfekcionizam i divljenje kao prediktori umetničke vrednosti. *Godišnjak za psihologiju*, 18, 107–122. <https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.07>

Budući da on, po teoriji estetskih modusa (Ognjenović, 2003), uključuje umetničku vrednost odnosno bezvrednost, neće biti razmatran u ovom istraživanju.

Dakle, cilj ovog istraživanja je utvrditi da li su modusi estetske obrade (H i R), perfekcionizam i divljenje, statistički značajni prediktori umetničke vrednosti.

Perfekcionizam

Definicije perfekcionizma su usredsređene na njegovo opisivanje kao dostizanje visokih standarda i postojanje samokritičnosti zbog neispunjavanja istih (Limburg et al., 017). Treba razlikovati pozitivan i negativan perfekcionizam (Terry-Short et al., 1995). Teri Šort i saradnici (Terry-Short et al., 1995) su u svom članku o pozitivnom i negativnom perfekcionizmu predstavili potencijalnu teorijsku osnovu koja treba da objasni razliku između ova dva tipa perfekcionizma. Ona se bazira na učenju Skinnera (Skinner, 1969) i tradicionalnom biheviorističkom učenju o posledicama. Teri Šort i saradnici (Terry-Short et al., 1995) su predložili da se pozitivni perfekcionizam poveže sa pozitivnim potkrepljenjem, a negativni sa negativnim. Skinner (Skinner, 1969) je smatrao da ako osoba uradi nešto što je posledica niza pozitivnih potkrepljenja u prošlosti, onda se ta aktivnost smatra onom koja je nastala slobodnim izborom, sa druge strane, ako je učinjena da bi se izbegla negativna posledica onda se smatra prisilnom aktivnošću. Slejd i Owens (Slade & Owens, 1998) navode da se pozitivni perfekcionizam odnosi na ponašanje i aktivnosti koje su usmerene ka visokim ciljevima i obezbeđivanju pozitivnih posledica. Negativni perfekcionizam se takođe odnosi na aktivnosti koje su usmerene ka postizanju određenih ciljeva, ali da bi se izbegle negativne posledice. Dakle, dok pozitivni perfekcionizam pokreće želja za uspehom, savršenstvom, negativni se bazira na strahu od neuspeha i begu od nesavršenstava. Ponašanje karakteristično za pozitivni perfekcionizam je pristupajuće ponašanje, dok negativni karakteriše izbegavajuće. U socijalnom domenu pozitivni perfekcionista će težiti da dobiju odobravanje, dok će osobe sa negativnim perfekcionizmom biti sklone izbegavanju neodobravanja. Manifestno ponašanje i jednog i drugog oblika perfekcionizma može biti identično, ali su ciljevi koji ih pokreću različiti (Slade & Owens, 1998). Slejd i Owens takođe navode da su pomenuti oblici perfekcionizma povezani sa self konceptom. Osoba sa pozitivnim perfekcionizmom teži da se približi svom idealnom selfu, dok su oni sa negativnim perfekcionizmom motivisani željom da se udalje od selfa koji ih plaši (Slade & Owens, 1998). Bazak (Basak, 2012) navodi da perfekcionista odlikuju osobine poput teškoće samoizražavanja i nefleksibilno crtanje, odnosno takve njegove karakteristike. Ovakav vid crtanja se znatno razlikuje od istraživačkog, fleksibilnog, koje se odlikuje velikim brojem nasumičnih linija i pokušajima i pogreškama, da bi se pronašao najadekvatniji način predstavljanja teme. Takođe, perfekcionista najčešće pri odabiru preferiraju precizne crteže koje karakteriše simetrija (Basak, 2012).

Divljenje

Keltner i Hait (Keltner & Haidt, 2003) divljenje opisuju kao susret sa perceptivno ogromnim stimulusom koji osobu primorava na prilagođavanje. Divljenje se može osećati prema različitim pojavama. Često se javlja upravo u umetnosti, a prisutno je i u ostalim domenima našeg života, poput religioznosti (Keltner & Haidt,

2003). Učestalije ga izazivaju stimuli koji su bogati informacijama, nego prilika za društveni angažman i nagradu koja je materijalna (Shiota et al., 2007). Interpersonalno divljenje je jedinstveni kvalitet iskustva divljenja koje je manje intenzivno od divljenja koje izaziva priroda (Graziosi & Yaden, 2019). Dok divljenje usmereno ka prirodi uključuje osećaj opšte povezanosti sa prirodom i izmenjenu percepciju vremena, te komponentne izostaju kada je u pitanju interpersonalno divljenje (Graziosi & Yaden, 2019). Divljenje izaziva osećaj poniznosti u susretu sa pojavom (Stellar et al., 2018). U psihologiji nije u većoj meri zastupljeno bavljenje konstruktom divljenja, a razlog tome, po Keltneru (Keltner & Haidt, 2003), mogao bi biti to što nije identifikovana posebna facijalna ekspresija koja mu pripada, a koja bi divljenje razlikovala od, na primer, iznenađenja. Konečni (2005) estetsko divljenje posmatra kao reakciju na uzvišeni sadržaj, onaj koji krase lepota ili retkost. Takođe navodi da ono biva praćeno drhtavicom i uzbuđenjem (Konečni, 2005). Osobe koje osećaju divljenje su manje nestrpljive i sa osećajem da imaju više vremena koje mogu iskoristiti, sa većom spremnošću za pružanje pomoći, većim zadovoljstvom životom, usmerenije su na iskustvo, a ne na materijalni aspekt u životu (Rudd et al., 2012). Osećaj divljenja povećava verovatnoću da osoba ispolji prosocijalno ponašanje (Piff et al., 2015). Osobe koje su sklonije divljenju se procenjuju kao skromnije (Stellar et al., 2018) i imaju veću šansu za reviziju mentalnih predstava koje imaju o svetu (Shiota et al., 2007).

Kognitivna teorija estetskog odlučivanja

Za nastanak savremene teorije estetskog odlučivanja odgovorni su istraživači u Laboratoriji za eksperimentalnu psihologiju pri Filozofskom fakultetu u Beogradu (Ognjenović, 2003). Naime, tamošnja istraživanja su pokazala da sa promenom vremena koje je potrebno da bi se doneo estetski sud, dolazi do promene preferencija ispitanika. Putem istraživanja dobijena su tri nivoa obrade stimulusa, H, R i D nivo. H nivo se zasniva na harmoniji tj. simetriji. R nivo se temelji na redundansi, odnosno, na bogatstvu detalja. D nivo čine crteži koji nisu modifikovani da bi odgovarali nekom od prethodna dva nivoa, dakle to su bili originalni crteži i za njih je bilo potrebno najviše vremena da bi bili obrađeni tj. potrebna je dublja kognitivna obrada informacija kada je ovaj nivo u pitanju. Oznaka D se odnosi na distancu. Istraživanja su pokazala da pri najkraćem vremenskom izlaganju odabir slika ide u korist H nivoa, dok se sa produžavanjem vremena ekspozicije preferencije menjaju, pa se kod malo dužeg izlaganja bira R nivo, a kod najdužeg D. Samim tim se pokazalo da je različita dubina obrade stimulusa sa različitim nivoa. Preferencije predstavljaju razvojni fenomen (Ognjenović, 2003). Mlađa deca, starosti do šest godina, preferiraju stimule sa H nivoa, sa deset godina biraju kompozicije koje su ukrašene, dakle sa R nivoa, a sa šesnaest dominantno biraju one koje pripadaju D nivou. Ognjenović (2003) takođe navodi da osobe manjeg obrazovanja češće biraju stimule sa R nivoa ili pak H, i kada nemaju ograničeno vreme za odabir istih. On sa saradnikom (Ognjenović i Morača, 1994) sprovodi jedno istraživanje koje se tiče modusa estetske obrade i upoređuje studente psihologije i one koje studiraju na Fakultetu dramskih umetnosti.

Zadatak studenata je bio da procene umetničku vrednost stimulusa sa H, R i D nivoa. Kao stimulusi sa najvećom vrednošću ocenjeni su oni sa D nivoa, potom sledi R pa H nivo, pritom nisu otkrivene razlike između grupa. Sa druge strane, pokazalo se da studenti psihologije, kada biraju stimuluse koji su lepi, biraju one sa R nivoa, dok studenti koji se bave umetnošću tj. umetnički su obrazovani, dosledno biraju one sa D nivoa (Ognjenović i Morača, 1994).

Metod

Uzorak i procedura

Uzorak je prigodan i sačinjavaju ga 92 ispitanika (89.1% žena), uzrasta od 19 do 56 godina ($AS = 24.65$, $SD = 6.89$).

Istraživanje je sprovedeno online, putem google upitnika. Google upitnici su deljeni putem Facebook-a. Istraživanje je sprovedeno tako što su ispitanici najpre popunjavali upitnik perfekcionizma, potom skalu divljenja, a na kraju su ocenjivali svaki stimulus zasebno, na listi stavki semantičkog diferencijala (H i R procena umetničke vrednosti). Kompozicije su izlagane različitim redosledom uzimajući u obzir umetničke pravce kojima pripadaju. Redosled umetničkih pravaca je nasumično određen, ali tako da kompozicije koje pripadaju jednom pravcu ne budu prikazivane ispitanicima jedna za drugom. Na primer, najpre je izložena jedna kompozicija koja pripada apstraktnom slikarstvu, potom ona koja pripada ekspresionizmu, pa fovizmu, i tako dalje. Samim tim, vodilo se računa da se umetnički pravci ne smenjuju istim redosledom, da bi se kontrolisao potencijalni efekat redosleda izlaganja stimulusa na odgovaranje ispitanika, tako što je nakon jednog redosleda stimulusa, sledio drugi niz u kome su se umetnički pravci smenjivali drugačijim redosledom. Redosled izlaganja bio je isti za sve ispitanike. Popunjavanje upitnika je trajalo oko 30 minuta, dok je prikupljanje podataka trajalo mesec dana.

Instrumenti

Skala pozitivnog i negativnog perfekcionizma (The Positive and Negative Perfectionism Scale, PANPS; Terry-Short et al., 1995) se sastoji od 40 ajtema, od kojih se 20 odnosi na pozitivni perfekcionizam, a preostalih 20 na negativni. U pitanju je petostepena skala Likertovog tipa (1 = *Uopšte se ne slažem*, 2 = *Uglavnom se ne slažem*, 3 = *Niti se slažem, niti se ne slažem*, 4 = *Uglavnom se slažem*, 5 = *U potpunosti se slažem*). Skalu sačinjavaju četiri subdimenzije, a to su: Pozitivni perfekcionizam usmeren na sebe, Društveno propisan pozitivni perfekcionizam, Negativni perfekcionizam usmeren na sebe i Društveno propisan negativni perfekcionizam. Mogući skorovi na svakoj subskali se kreću od 10 do 50. Kombinovanjem skorova na prve dve subskale dobija se subskala višeg reda pod nazivom Pozitivni perfekcionizam, a preostale dve subskale čine Negativni perfekcionizam (20 ajtema). Pouzdanost interne konzistencije za Pozitivni perfekcionizam iznosi $\alpha = .82$, a za Negativni $\alpha = .89$ (Terry-Short et al., 1995). Pouzdanost cele skale u ovom istraživanju iznosi $\alpha = .86$,

dok je za pojedinačne subskale pouzdanost sledeća: Pozitivni perfekcionizam očekivan od sebe $\alpha = .70$, Pozitivni perfekcionizam društveno propisan $\alpha = .70$, Negativni perfekcionizam očekivan od sebe $\alpha = .88$, Negativni perfekcionizam društveno propisan $\alpha = .84$. Ova skala je odabrana da bi se videlo da li se pozitivni i negativni perfekcionizam razikuju u pogledu predikcije umetničke vrednosti jer predstavljaju međusobno različite konstrukte.

Skala divljenja (Awe Experience Scale, AWE-S; Yaden et al., 2018) se sastoji iz 30 ajtema. Ovi ajtemi sačinjavaju šest subskala. Naime, po pet ajtema pripada svakoj subskali, a one su: Izmenjena percepcija vremena, Samoumanjivanje, Povezanost, Prostranstvo (Percepcija veličine/ogromnosti), Fizičke senzacije i Potreba za prilagođavanjem. Veći skorovi na ovim skalama ukazuju na veći subjektivni doživljaj divljenja. Skala je Likertovog tipa i to sedmostepena, pri čemu brojevi znače sledeće: 1 = *Uopšte se ne slažem*, 2 = *Ne slažem se*, 3 = *Donekle se ne slažem*, 4 = *Niti se slažem niti se ne slažem*, 5 = *Donekle se slažem*, 6 = *Slažem se*, 7 = *U potpunosti se slažem*. Autori testa navode da pouzdanost interne konzistencije instrumenta iznosi $\alpha = .92$ (Yaden et al., 2018), dok u ovom istraživanju ona ima vrednost $\alpha = .94$. Pouzdanost subskala iznosi: Izmenjena percepcija vremena $\alpha = .89$, Samoumanjivanje $\alpha = .94$, Povezanost $\alpha = .92$, Ogromnost $\alpha = .95$, Fizičke senzacije $\alpha = .82$, Potreba za prilagođavanjem $\alpha = .90$.

H i R nivo estetske procene operacionalizovani su skalama semantičkog diferencijala (Pejić i Milićević, 2007). Za operacionalizaciju H i R nivoa korišćeno je ukupno šest skala semantičkog diferencijala sa opozitnim pridevima. Po tri skale sa opozitnim pridevima su korišćene za oba nivoa estetske obrade, a to su: sklad – H (*nesimetrično – simetrično, precizno – neprecizno, haotično – sređeno*) i redundasa (ukras) – R (*siromašno – bogato, skromno – raskošno, globalno – detaljno*).

Skalom semantičkog diferencijala (Pejić i Milićević, 2007) takođe je ispitivana i procenjena umetnička vrednost stimulusa (*umetnički vredno – umetnički bezvredno*).

Stimulusi

Izabrana su dela iz devet glavnih umetničkih pravaca, a to su: renesansa, romantizam, impresionizam, ekspresionizam, postimpresionizam, fovizam, kubizam, apstraktna umetnost i nadrealizam. Za svaki umetnički pravac izabran je po jedan poznati predstavnik i tri njegova dela, kako bi kvalitet dela bio ujednačen, a to su: Večeli Ticijan, Vilijam Tarner, Pjer Ogist Renoar, Oskar Kokoška, Pol Gogen, Žorž Brak, Kazimir Maljevič i Salvador Dali. Pritom, izbegavane su njihove najpoznatije kompozicije.

Kao predstavnik renesanse odabran je Večeli Ticijan. Potom su izabrana naredna njegova dela: “Man with a Glove”, “Christ Carrying the Cross” i “Mary with the Child and Saints”.

Za romantizam je izabran Vilijan Tarner, a kompozicije su: “Venice with the Salute”, “The Slave Ship” i “Calais Pier, with French Poissards Preparing for Sea, an English Packet Arriving”.

Kada je u pitanju impresionizam, odabrana dela su: “A Walk in the Woods

(Madame Lecoœur and Her Children)", "The Seine at Asnieres (The Skiff)" i "La Grenouillere", Pjer Ogista Renoara.

Što se tiče ekspresionizma, tu je odabran Oskar Kokoška. Dela koja su izabrana su: "The Elbe Near Dresden", "Bride of the Wind" i "Anschluß - Alice in Wonderland".

Postimpresionizam je predstavljen delima Pola Gogena. Kao tri potrebne kompozicije su odabrana sledeća dela: "Dogs running through a field", "Around the huts" i "The Vision after the Sermon (Jacob wrestling with the Angel)".

Naredni pravac je fovizam. Kao njegov predstavnik odabran je Žorž Brak, sa sledećim delima: "Still Life with Jugs and Pipe", "Ship at Le Havre" i "Port of La Ciotat".

Za kubizam su takođe izabrana dela Žorža Braka i to: "Napkin, knife and pearls", "Fishing boats" i "Café Bar".

Za predstavnika apstraktne umetnosti je odabran Kazimir Maljevič i kompozicije: "Black Square and Red Square", "Suprematist composition" i "Supermatism" čiji je originalni naslov "Супрематизм. Живописные объемы в движении".

I na kraju, nadrealizam. Za njega je odabran njegov najpoznatiji predstavnik, Salvador Dali. Korišćene kompozicije su: "Study for "Honey is Sweeter than Blood", "The Disintegration of the Persistence of Memory" i "The Metamorphosis of Narcissus".

Različiti umetnički pravci su uzeti kao kontrola, da se ne bi mešao efekat pravca sa procenama vrednosti. Dakle, ispitanici su procenjivali H i R dimenzije za različite umetničke pravce, a u ovom istraživanju je korišćen ukupan skor na H i R dimenzijama, odnosno, nisu korišćeni skorovi na H i R dimenzijama za svaki umetnički pravac zasebno.

Rezultati

Sudeći po ranije pomenutoj teoriji, visokoj korelaciji između D nivoa i Umetničke vrednosti ($r = .94$, $p = .00$), ali i dobijenoj vrednosti β ($\beta = 1.05$, $p = .00$) u ovom istraživanju, u postupku hijerarhijske regresione analize, gde je D nivo uzet kao prediktor Umetničke vrednosti, D nivo neće biti korišćen kao prediktor u ovom istraživanju jer objašnjava preveliki deo varijanse i usled toga ostali prediktori ne mogu doći do izražaja. Naime, postoji veliko preklapanje između D nivoa i Umetničke vrednosti, jer i sam D nivo uključuje procenu umetničke vrednosti.

U narednoj tabeli su prikazane deskriptivno statističke mere.

Tabela 1

Deskriptivna statistika varijabli istraživanja

	<i>AS</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>Sk</i>	<i>Ku</i>
Umetnička vrednost	1.51	0.83	-0.89	2.81	-0.51	0.28
H	0.73	0.65	-0.49	2.65	0.70	0.64
R	0.70	0.63	-0.44	2.65	0.78	0.50

Modusi estetske obrade, perfekcionizam i divljenje kao prediktori umetničke vrednosti

Pozitivni perfekcionizam očekivan od sebe	4.02	0.47	2.70	4.90	-0.51	0.16
Pozitivni perfekcionizam društveno propisan	3.62	0.53	2.30	4.90	-0.04	0.14
Negativni perfekcionizam očekivan od sebe	2.92	0.88	1.50	5.00	0.50	-0.12
Negativni perfekcionizam društveno propisan	2.77	0.81	1.40	5.00	0.66	0.29
Izmenjena percepcija vremena	4.10	1.56	1.00	7.00	-0.35	-0.66
Samoumanjivanje	3.47	1.87	1.00	7.00	0.34	-1.04
Povezanost	4.03	1.75	1.00	7.00	-0.06	-1.02
Ogromnost-veličina	4.52	1.85	1.00	7.00	-0.51	-0.83
Fizičke senzacije	4.00	1.56	1.00	7.00	-0.13	-0.60
Potreba za prilagođavanjem	3.91	1.66	1.00	7.00	0.10	-0.72

Napomena. *AS* = aritmetička sredina; *SD* = standardna devijacija; *max* = maksimalna vrednost; *min* = minimalna vrednost; *Sk* = vrednost skijunesa; *Ku* = vrednost kurtozisa.

Aritmetička sredina umetničke vrednosti je 1.51, standardna devijacija iznosi 0.83, dok su minimum i maksimum -0.89, odnosno 2.81. Srednja vrednost H nivoa iznosi 0.73 (*SD* = 0.65), a R nivoa .70 (*SD* = .63). Aritmetička sredina na subskali perfekcionizma ide od 2.77, kolika je na subskali Negativni perfekcionizam društveno propisan, do 4.02, na subskali Pozitivni perfekcionizam očekivan od sebe. Kada su u pitanju subskale divljenja, aritmetičke sredine se kreću od 3.47, na subskali Samoumanjivanja, do 4.52, na subskali Ogromnosti.

Nema nedostajućih odgovora.

Sledi prikaz korelacija između korišćenih varijabli.

Tabela 2
Korelacija između varijabli

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1) Umetnička vrednost	-												
2) H	.45**	-											
3) R	.52**	.68**	-										
4) Pozitivni perfekcionizam očekivan od sebe	.16	.25*	.21*	-									
5) Pozitivni perfekcionizam društveno propisan	.13	.19	.17	.54**	-								
6) Negativni perfekcionizam očekivan od sebe	-.02	-.16	-.06	-.11	.09	-							

7) Negativni perfekcionizam	-.03	-.05	-.11	-.15	.09	.72**	-											
društveno propisan																		
8) Izmenjena percepcija vremena	.23*	-.06	.05	-.06	-.16	.26*	.14	-										
9) Samoumanjvanje	.07	-.09	-.10	-.18	.03	.51**	.54**	29*	-									
10) Povezanost	.34**	.19	.25*	.21*	.19	.13	-.10	.31**	.13	-								
11) Ogromnost- veličina	.26*	.13	.12	-.06	-.02	.28*	.06	.42**	.30**	.53**	-							
12) Fizičke senzacije	.28*	.05	.27*	-.03	.09	.34**	.14	.50**	.44**	.54**	.62**	-						
13) Potreba za prilagođavanjem	.37**	.14	.23*	-.04	-.07	.35**	.23*	.64**	.44**	.33**	.44**	.66**	-					

Napomena. * $p < .05$, ** $p < .01$.

Rezultati iz tabele ukazuju da postoji statistički značajna povezanost između Umetničke vrednosti i H, R, Izmenjene percepcije vremena, Povezanosti, Ogromnosti/veličine, Fizičkih senzacija i Potrebe za prilagođavanjem. Najveća korelacija je između R nivoa i Umetničke vrednosti ($r = .52, p < .01$), a najmanja između Izmenjene percepcije vremena i Umetničke vrednosti ($r = .23, p < .05$). Sve korelacije su pozitivne. Moguće je postojanje multikolinearnosti. Multikolinearnost govori da postoji visoka korelacija između prediktora, što znači da oni dele relativno veći deo varijanse. Ona dalje podrazumeva da postoji mogućnost da kriterijum predviđa upravo taj zajednički deo varijanse prediktora, a ne svaki od njih zasebno. Naime, smatra se da se u postojanje multikolinearnosti može sumnjati onda kada je korelacija između prediktora po visini $> .7$ i statistički značajna. Iz prethodne tabele može se videti da je korelacija između dve vrste negativnog perfekcionizma viša od $.7$ ($r = .72$), usled čega se sumnja na postojanje multikolinearnosti između ovih prediktora. Međutim, pošto nijedna od ove dve vrste perfekcionizma nije u statistički značajnoj korelaciji sa kriterijumom, niti se kasnije izdvaja kao statistički značajan prediktor kriterijuma, dalje provere multikolinearnosti nisu sprovedene, kao ni postupci za njeno otklanjanje.

Podaci su obrađivani hijerarhijskom regresionom analizom. Prediktori su modusi estetske obrade (H – harmonija i R – redundansa), perfekcionizam, tačnije njegove subskele (Pozitivni perfekcionizam očekivan od sebe, Društveno propisan pozitivni perfekcionizam, Negativni perfekcionizam očekivan od sebe, Društveno propisan negativni perfekcionizam) i subskele divljenja (Izmenjena percepcija vremena, Samoumanjvanje, Povezanost, Ogromnost/veličina, Fizičke senzacije i Potreba za prilagođavanjem). U prvom koraku su ubačeni modusi estetske obrade, u narednom su dodate subskele perfekcionizma i u poslednjem subskele divljenja. Kriterijum predstavlja umetnička vrednost. Kako nisu pronađeni slični radovi, odlučeno je da prediktori budu ubačeni pomenutim redosledom, usled toga što su dimenzije H i R direktno vezane za procenu umetničkih dela (Ognjenović, 2003), nakon njih su dodate subskele perfekcionizma i divljenja. Perfekcionizam je dodat u ranijem koraku u odnosu na divljenje jer on pripada domenu ličnosti (Terry-Short et al., 1995), dok divljenje predstavlja emociju (Ketlner & Haidt, 2003).

Tabela 3

Harmonija, Redundantnost, perfekcionizam i divljenje kao prediktori umetničke vrednosti

Prediktori	β	t	p	R	$Adj. R^2$	ΔF	p	F	p
				.54	.26	11.47	.00	11.47	.00
Harmonija	.18	1.21	.23			(2, 57)		(2, 57)	
Redundantnost	.39	2.59	.01						
				.54	.21	11.47	.10	3.58	.00
Harmonija	.18	1.11	.27			(4, 53)		(6, 53)	
Redundantnost	.39	2.40	.02						
Pozitivni perfekcionizam očekivan od sebe	.02	0.17	.86						
Pozitivni perfekcionizam društveno propisan	.01	0.06	.95						
Negativni perfekcionizam očekivan od sebe	.02	0.14	.89						
Negativni perfekcionizam društveno propisan	.01	0.04	.97						
				.64	.25	0.12	.19	2.66	.01
Harmonija	.09	0.51	.61			(6, 47)		(12, 47)	
Redundantnost	.37	2.18	.03						
Pozitivni perfekcionizam očekivan od sebe	-.00	-0.03	.97						
Pozitivni perfekcionizam društveno propisan	.07	0.49	.63						
Negativni perfekcionizam očekivan od sebe	-.18	-0.97	.33						
Negativni perfekcionizam društveno propisan	.08	0.41	.69						
Izmenjena percepcija vremena	.07	0.42	.68						
Samoumanjivanje	.04	0.29	.77						
Povezanost	.17	1.11	.27						
Ogromnost	.10	0.65	.52						
Fizičke senzacije	-.17	-0.86	.39						
Potreba za prilagođavanjem	.28	1.50	.14						

Napomena. β = standardizovani regresioni koeficijent; t = t statistik; R = koeficijent multiple korelacije; $Adj. R^2$ = prilagođeni koeficijent determinacije; F = F statistik; ΔF = promena F statistika.

Sva tri modela su statistički značajna, ali subskele perefekcionizma (Pozitivni perfekcionizam očekivan od sebe, Društveno propisan pozitivni perfekcionizam, Negativni perfekcionizam očekivan od sebe, Društveno propisan negativni perfekcionizam) i subskele divljenja (Izmenjena percepcija vremena, Samoumanjivanje, Povezanost, Ogromnost/veličina, Fizičke senzacije, Potreba za prilagođavanjem) ne daju statistički značajan doprinos predikciji. Koeficijent multiple determinacije iznosi .26, što znači da dva modusa estetske obrade uzeta zajedno objašnjavaju 26% ukupne varijanse umetničke vrednosti. Na osnovu R koeficijenta se vidi da je korelacija između prediktora, dakle H i R, i kriterijuma, Umetničke vrednosti, srednjeg intenziteta.

Kada su u pitanju pojedinačni doprinosi prediktora, statistički značajan prediktor je samo R, redundantnost, čija je korelacija sa Umetničkom vrednošću pozitivna ($\beta = .39$, $t = 2.59$, $p = .01$).

U nastavku su prikazane vrednosti regresije koje su dobijene kada su varijable ubacivane suprotnim redosledom. Naime, u prvom koraku su uključene subskele divljenja, u narednom subskele perfekcionizma, i na kraju i modusi estetske obrade. S obzirom da H i R objašnjavaju najveći deo varijanse, a kako se kao jedini značajan prediktor izdvojila dimezija R, i kako nisu pronađena istraživanja koja su se ranije bavila ovim varijablama, sproveden je još jedan postupak regresione analize kako bi se videlo da li se možda neki od preostalih prediktora izdvajaju kao značajni kada se promeni redosled njihovog ubacivanja u hijerarhijsku regresionu analizu. Takođe, još jedan razlog sprovođenja regresione analize sa obrnutim redosledom prediktora je i provera da li možda H i R objašnjavaju deo varijanse koji bi inače mogli da objasne i ostali prediktori kada bi bili ubačeni u ranijem koraku u odnosu na H i R.

Tabela 4

Divljenje, perfekcionizam, Harmonija i Redundantnost kao prediktori umetničke vrednosti

Prediktori	β	t	p	R	$Adj. R^2$	ΔF	p	F	p
				.46	.12	2.34	.04	2.34	.04
Izmenjena percepcija vremena	-.06	-0.36	.72			(6, 53)		(6, 53)	
Samoumanjivanje	-.10	-0.70	.49						
Povezanost	.26	1.67	.10						
Ogromnost	.06	0.36	.72						
Fizičke senzacije	-.09	-0.46	.65						
Potreba za prilagođavanjem	.40	2.13	.04						
				.50	.10	0.72	.58	1.67	.12
Izmenjena percepcija vremena	-.02	-0.13	.90			(4, 49)		(10, 49)	
Samoumanjivanje	-.05	-0.32	.75						
Povezanost	.22	1.32	.19						
Ogromnost	.11	0.65	.52						
Fizičke senzacije	-.09	-0.45	.66						

Modusi estetske obrade, perfekcionizam i divljenje kao prediktori umetničke vrednosti

Potreba za prilagođavanjem	.43	2.19	.03					
Pozitivni perfekcionizam očekivan od sebe	.05	0.32	.75					
Pozitivni perfekcionizam društveno propisan	.11	0.68	.50					
Negativni perfekcionizam očekivan od sebe	-.25	-1.31	.19					
Negativni perfekcionizam društveno propisan	.11	0.57	.57					
				.64	.25	5.95	.00	2.66 .01
Izmenjena percepcija vremena	.07	0.42	.68			(2, 47)		(12, 47)
Samoumanjivanje	.04	0.29	.77					
Povezanost	.17	1.11	.27					
Ogromnost	.10	0.65	.52					
Fizičke senzacije	-.17	-0.86	.39					
Potreba za prilagođavanjem	.28	1.50	.14					
Pozitivni perfekcionizam očekivan od sebe	-.00	-0.03	.97					
Pozitivni perfekcionizam društveno propisan	.07	0.49	.63					
Negativni perfekcionizam očekivan od sebe	-.18	-0.97	.33					
Negativni perfekcionizam društveno propisan	.08	0.41	.69					
Harmonija	.09	0.51	.61					
Redundantnost	.37	2.18	.03					

Napomena. β = standardizovani regresioni koeficijent; t = t statistik; R = koeficijent multiple korelacije; $Adj. R^2$ = prilagođeni koeficijent determinacije; F = F statistik; ΔF = promena F statistika.

Iz tabele vidimo da je prvi model, sačinjen od subskala divljenja, statistički značajan i da objašnjava 12% ukupne varijanse. Koeficijent multiple korelacije pokazuje da je korelacija kriterijuma i prediktora srednjeg intenziteta. Kada se dodaju subskale perfekcionizma model prestaje da bude značajan, ali kada se dodaju i modusi estetske obrade model ponovo postaje značajan. Poslednji model, sačinjen od perfekcionizma, divljenja i H i R objašnjava 25% ukupne varijanse.

R se opet pokazao kao značajan prediktor i on ima pozitivnu korelaciju sa Umetničkom vrednošću ($\beta = .37, t = 2.18, p = .03$).

Subskala divljenja pod nazivom Potreba za prilagođavanjem je u prva dva modela statistički značajna, a u trećem modelu značajnost prestaje da postoji. Kako ova subskala prestaje da bude značajna kada se u regresioni model dodaju modusi estetske preferencije, od kojih je jedino R statistički značajan, može se pretpostaviti da je R potencijalni medijator u odnosu između Potrebe za prilagođavanjem i procenjene umetničke vrednosti. Ova mogućnost je proverena medijacionom analizom putem makroa PROCES. Rezultati su prikazani u narednoj tabeli. Intervali poverenja konstruisani su bootstrap metodom (broj bootstrap uzoraka – 5000).

Tabela 5
Rezultati medijacione analize

<i>R</i>	<i>R</i> ²	<i>p</i>	<i>a</i>	<i>p</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>LLCI</i>	<i>ULCI</i>
.56	.31	.00	.17	.01	.14	.03	-.02	.09

Napomena. a – totalni efekat; b – direktni efekat; c – indirektni efekat; LLCI – donja granica intervala poverenja; ULCI – gornja granica intervala poverenja.

Kako donja granica ima negativan, a gornja pozitivan predznak, što znači da se između granica nalazi nula, može se zaključiti da indirektni efekat nije značajan i da medijacija ne postoji tj. da R nije medijator između Potrebe za prilagođavanjem i procenjene umetničke vrednosti.

Diskusija

Cilj istraživanja je bio ispitati da li je na osnovu modusa estetske obrade (H i R), subskala perfekcionizma i divljenja moguće predvideti procenu umetničke vrednosti kompozicija. Sva tri modela su se pokazala kao statistički značajna, kada su najpre dodati estetski modusi, a potom i subskale divljenja i perfekcionizma, ali poslednje dve varijable ne daju statistički značajan doprinos predikciji. Kada su prediktori uključivani suprotnim redosledom, prvi model sačinjen od subskala divljenja se pokazao kao značajan, dodavanjem subskala perfekcionizma statistička značajnost prestaje da postoji, a ponovo se pojavljuje dodavanjem estetskih modusa. Analiza doprinosa pojedinačnih prediktora pokazuje da je R statistički značajan prediktor Umetničke vrednosti. Viši nivoi Redundantnosti predviđaju veću Umetničku vrednost. Ovakvi rezultati su u skladu sa nalazima Spomenke Graovac (1994) koja je među svojim ispitanicima utvrdila dominaciju R nivoa estetske obrade. Ognjenović i Morača (1994) takođe navode da su kod njihovih ispitanika, studenata, dominantni estetski sudovi karakteristični za nivo obrade koji su niži, iako ispitanici nemaju vremensko ograničenje pri odabiru stimulusa. Dakle, oni su dominantno birali stimuluse koji pripadaju R nivou. Ognjenović i Morača (1994), ali i Milićević (2019), smatraju da bi uzrok ovakvih rezultata mogao biti pad kvaliteta obrazovanja. Miliće-

vić (2019) napominje kao uzrok i pad kulturnih, ali i socijalnih vrednosti, i sveprisutnu dominaciju kiča, kako u medijima tako i u društvu.

Kao što je rečeno, postoji pozitivna korelacija između Umetničke vrednosti i Izmenjene percepcije vremena, Povezanosti, Percepcije ogromnosti/veličine, Fizičkih senzacija i Potrebe za prilagođavanjem. Pozitivna povezanost Umetničke vrednosti i Izmenjene percepcije vremena ukazuje na to da posmatranjem dela koje ocenimo kao umetnički vrednije stičemo utisak izmenjenosti vremena, poput utiska da vreme prolazi drugačije, sporije ili da čak privremeno staje. Pomenuti rezultat je u skladu sa nalazima Ruda i saradnika (Rudd et al., 2012). Rezultati njihovog istraživanja ukazuju da osobe u situaciji divljenja percipiraju veću raspoloživost vremena (Rudd et al., 2012). Poznat je i flow doživljaj u kome se menja subjektivna percepcija vremena (Csikszentmihalyi, 1997). Kada je u pitanju Povezanost, rezultati pokazuju da je veća šansa da imamo osećaj povezanosti ili jedinstva i zajedništva sa delom, ukoliko je ono procenjeno kao vrednije. To je u skladu sa nalazima Shiote i saradnika (Shiota et al., 2007) koji govore o tome da se u iskustvima divljenja javlja osećaj povezanosti sa okolinom. Akomodacija odnosno Prilagođavanje podrazumeva promenu mentalne šeme da bi se obradilo doživljeno iskustvo (Yaden et al., 2018). Iskustvo divljenja je negativno povezano sa kognitivnim zatvaranjem (Shiota et al., 2007), a rezultati sprovedenog istraživanja ukazuju na pozitivnu korelaciju između divljenja i procene umetničke vrednosti. Povezanost sa Percepcijom ogromnosti ukazuje da imamo osećaj da se nalazimo u prisustvu nečeg grandioznog, nečeg što je veće od nas. Ovaj rezultat je u skladu sa navodima Konečnog (2005) koji estetsko divljenje smatra odgovorom na uzvišeni sadržaj, koji je pak kulturološki uslovljen, i podrazumeva lepotu, nešto što je retko ili veliko, u fizičkom smislu. Takođe je u saglasnosti sa nalazima Shiote i saradnika (Shiota et al., 2007) koji dolaze do istog zaključka, a to je da se osećamo umanjeno prilikom iskustva divljenja. Konečni (2005) takođe navodi da je divljenje praćeno i drhtavicom, a da je vrlo čest estetski odgovor i uzbuđenje, što je takođe u skladu sa nalazima ovog istraživanja. Pozitivna korelacija sa Fizičkim senzacijama ukazuje na mogućnost fizioloških promena u kontaktu sa delom koje je procenjeno kao vredno. Ovaj nalaz potvrđuju i rezultati Algae i Haita (Algae i Haidt, 2009), da se prilikom divljenja može javiti osećaj naježenosti. Samim tim, moguće su senzacije poput širenja zenica, a javlja se i mogućnost da nam pojava izmami uzdah, ali i da reagujemo blagim otvaranjem ustiju i podizanjem obrve (Shiota et al., 2003).

Rezultati regresione analize koja je sprovedena uključivanjem varijabli obrnutim redosledom (u odnosu na prvu analizu), u kojoj su najpre dodate subskale divljenja, potom subskale perfekcionizama, i na kraju i modusi estetske obrade, H i R, pokazali su da je model sačinjen od subskala divljenja statistički značajan, i da je subskala pod nazivom Potreba za prilagođavanjem značajan prediktor, kada su samostalno ubačene subskale divljenja, ali i kada su dodate subskale perfekcionizma. Međutim, značajnost prestaje da postoji sa dodavanjem estetskih modusa, što može ukazivati na potencijalno postojanje potpune medijacije. Međutim, rezultati medijacione analize ukazuju na to da R nivo nije medijator između Potrebe za prilagođavanjem i umetničke vrednosti. Perfekcionizam se nije pokazao kao značajan prediktor,

što bi moglo da znači da je perfekcionizam bitan za preferencije (Basak, 2012), ali ne i za procenu umetničke vrednosti.

Zaključak

Cilj istraživanja je bio ispitati da li je na osnovu H i R tj. modusa estetske obrade, perfekcionizma i divljenja, moguće predvideti procenu umetničke vrednosti dela. Model sačinjen od H i R je statistički značajan, a subskale perfekcionizma i divljenja ne doprinose značajno predikciji. Kada je u pitanju obrnuta regresija, model sačinjen od subskala divljenja je značajan, potom značajnost prestaje dodavanjem subskala perfekcionizma i ponovo počinje da postoji dodatkom H i R. Rezultati pokazuju da je R odnosno redundantnost statistički značaj prediktor Umetničke vrednosti. Značaj ovog istraživanja može se odnositi na ukazivanje o povezanosti između divljenja i percepcije Umetničke vrednosti. Da bi se bolje rasvetlio ovaj odnos potrebno je nastaviti sa ovakvim i sličnim istraživanjima, a u nekim narednim kao kriterijum bi mogla biti korišćena i preferencija umetničkih dela u domenu različitih pravaca. S obzirom na značajnu povezanost procene umetničke vrednosti i fizičkih senzacija, u nekom narednom istraživanju bilo bi korisno sprovesti merenje istih, putem, na primer, aparata za merenje PGR-a tj. psihogalvanske reakcije.

Literatura

- Algoe, S. B., & Haidt, J. (2009). Witnessing excellence in action: the 'other-praising' emotions of elevation, gratitude, and admiration. *The Journal of Positive Psychology*, 4(2), 105–127. <https://doi.org/10.1080/17439760802650519>
- Basak, R. (2012). Perfectionist attitudes of artistically talented students in the art classroom. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 46, 5010–5014. <http://dx.doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.06.377>
- Csikszentmihalyi, M. (1997). *Flow and the psychology of discovery and invention*. Harper Perennial.
- Graziosi, M., & Yaden, D. (2019). Interpersonal awe: Exploring the social domain of awe elicitors. *The Journal of Positive Psychology*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/17439760.2019.1689422>
- Graovac, S. (1994). Doslednost vizuelne i muzičke estetske preferencije. *Psihologija*, 27(3–4), 271–282.
- Keltner D., & Haidt J. (2003). Approaching awe, a moral, spiritual and aesthetic emotion. *Cognition and Emotion*, 17(2), 297–314. <https://doi.org/10.1080/02699930302297>
- Konečni, J. V. (2005). The Aesthetic Trinity: Awe, Being Moved, Thrills. *Bulletin of Psychology and the Arts*. 5(2), 22–47.
- Limburg, K., Watson, J. H., Hagger, S.M., & Egan, J. S. (2017) The Relationship Between Perfectionism and Psychopathology: A meta-analysis. *Journal of Clinical Psychology*, 73 (10), 1301–1326. <https://doi.org/10.1002/jclp.22435>

- Milićević, N. (2019). *Empirijska istraživanja estetskog doživljaja*. Filozofski fakultet.
- Ognjenović, P i Morača J. (1994). Pitanje ukusa ili de gustibus disputandum. *Psihologija*, 27 (3–4), 249–264.
- Ognjenović, P. (2003). *Psihološka teorija umetnosti*. Getembergovna Galaksija.
- Pejić, B. i Milićević, N. (2007). Provera skale procene estetskog doživljaja [Izlaganje rada]. *XIII Empirijska istraživanja u psihologiji*. Knjiga rezimea (pp.25–26), Filozofski fakultet, Beograd. <http://empirijskaistrazivanja.org/wp-content/uploads/2016/06/Knjiga-Rezimea-EIP-2007.pdf>
- Piff, P. K., Dietze, P., Feinberg, M., Stancato, D. M., & Keltner, D. (2015). Awe, the small self, and prosocial behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 108(6), 883–889. <https://doi.apa.org/doi/10.1037/pspi0000018>
- Rudd, M., Vohs, K. D., & Aaker, J. (2012). Awe expands people's perception of time, alters decision making, and enhances well-being. *Psychological Science*, 23(10), 1130–1136. <https://doi.org/10.1177%2F0956797612438731>
- Shiota, M. N., Campos, B. & Keltner, D. (2003). The faces of positive emotion: Prototype displays of awe, amusement, and pride. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1000(1), 296–299. <https://doi.org/10.1196/annals.1280.029>
- Shiota, M. N., Keltner, D., & Mossman, A. (2007). The nature of awe: Elicitors, appraisals, and effects on self-concept. *Cognition and Emotion*, 21(5), 944–963. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1080/02699930600923668>
- Skiner, B. F. (1969). *Contingencies of Reinforcement: A Theoretical Analysis*. Appleton-Century-Crofts.
- Slade, D. P. & Owens, R. G. (1998). A Dual Process Model of Perfectionism Based on Reinforcement Theory. *Behavior modification*, 22(3), 372–390. <https://doi.org/10.1177/01454455980223010>
- Stellar, J. E., Gordon, A., Anderson, C. L., Piff, P. K., McNeil, G. D. & Keltner, D. (2018). Awe and humility. *Journal of Personality and Social Psychology*, 114(2), 258–269. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/pspi0000109>
- Terry-Short, L.A., Owens, G., Slade, D. P. & Dewey M. E., (1995) PNPS; Positive and Negative Perfectionism Scale. *Personality and Individual Differences*, 18(5), 663–668. [https://doi.org/10.1016/0191-8869\(94\)00192-U](https://doi.org/10.1016/0191-8869(94)00192-U)
- Yaden, D., Kaufman S. B., Hyde, E., Chirico, A., Gaggioli, A., Zhang, J. W. & Keltner, D. (2018). The development of the Awe Experience Scale (AWE-S): A multifactorial measure for a complex emotion. *The Journal of Positive Psychology*, 14(4), 474–488. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1080/17439760.2018.1484940>

Miljana Nikolić³

Department of Psychology

Faculty of Philosophy

University of Niš

Niš, Serbia

PERFECTIONISM, AWE AND MODES OF AESTHETIC PROCESSING AS PREDICTORS OF PERCEIVED ARTISTIC VALUE

Abstract

The aim of the research was to examine whether the perceived artistic value of the paintings can be predicted by perfectionism and awe, as well as with the modes of aesthetic processing (H - harmony and R - redundancy). The convenience sample was used and it consisted of 92 respondents ($N_{\text{male}} = 10$, $N_{\text{female}} = 82$), with average age of 24.65 years ($SD = 6.89$). Following instruments were used: Scale of Positive and Negative Perfectionism, Awe Experience Scale and semantic differential scales used to assess harmony, redundancy and distance, as well as the perceived artistic value. Stimuli were paintings from nine artistic movements: Renaissance, Romanticism, Impressionism, Expressionism, Post-impressionism, Fauvism, Cubism, Abstract Art and Surrealism. For each of these movements three paintings of one most prominent representative were chosen (omitting the most famous pieces) in order for the quality of artwork to be uniform. Hierarchical linear regression was used for data analysis. Predictors in the first step were modes of aesthetic processing (H and R), perfectionism in the second step, and subscales of awe were added in the third step. The criterion is artistic value. The model composed of H and R explains 26% of the total variance of artistic value ($p < .01$). The subscales of perfectionism and awe do not make a significant contribution to prediction. A statistically significant single predictor is R, redundancy ($\beta = .39$, $t = 2.59$, $p = .01$). The potential existence of mediation was also examined; however, the results of the analysis indicate that there is no statistically significant mediator effect.

Keywords: perfectionism, awe, modes of aesthetic processing, Harmony, Redundancy

Primljeno: 30.06.2020.

Primljena korekcija: 14.05.2021.

Prihvaćeno za objavljivanje: 12.07.2021.

³ miljananikolic977@gmail.com

Please cite as: Nikolić, M. (2021). Modusi estetske obrade, perfekcionizam i divljenje kao prediktori umetničke vrednosti [Perfectionism, awe and modes of aesthetic processing as predictors of perceived artistic value]. *Godišnjak za psihologiju*, 18, 107–122. <https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.07>

Stefan Đorić¹*Departman za psihologiju**Filozofski fakultet**Univerzitet u Nišu**Niš, Srbija*

UDK 159.925.8:159.942

Originalni naučni rad<https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.08>

EFEKAT FACIJALNE EKSPRESIJE EMOCIJA, TIPA I NIVOA MOĆI NA ZAKLJUČIVANJE O DOMINANTNOSTI OPAŽENE OSOBE²

Apstrakt

Zaključivanje o dominantnosti opažene osobe predstavlja važan proces koji potpomaže regulaciju socijalne interakcije. Dosadašnja istraživanja pokazuju da se o dominantnosti socijalnih aktera može zaključivati na osnovu raznih socijalnih znakova, među kojima je i facijalna ekspresija emocija. Dok se na osnovu opažene ljutnje najčešće zaključuje o prisustvu visoke, a na osnovu opažene tuge – prisustvu niske dominantnosti, opažanje sreće ne daje tako jednoznačne impresije. U cilju postizanja jasnije slike, u razmatranje su uzeti i tip i nivo moći koji opažena osoba poseduje, konkretno, moć nagrađivanja i stručnjačka moć, a koje mogu biti visoko i nisko izražene. U istraživanju je učestvovalo 100 ispitanika ($N_{zena} = 71$), studenata prve i druge godine psihologije. Primenjen je 3x2x2 potpuno ponovljeni nacrt Ekspresija emocije (sreća vs. bes vs. tuga) x Tip moći (nagrađivanja vs. stručnjačka) x Nivo moći (visok vs. nizak). Dominantnost je predstavljala zavisnu varijablu, koja je operacionalizovana preko skale semantičkog diferencijala. Stimulus materijal činile su fotografije lica ujednačene po polu i starosti, na kojima su bile prisutne pomenute facijalne ekspresije. Rezultati su ukazali na značajnu trostruku interakciju između ispoljene emocije, tipa i nivoa moći. Kada je u pitanju moć nagrađivanja, primećena je značajna interakcija ispoljene emocije i nivoa moći na stepen pripisane dominantnosti, dok se u okviru stručnjačke moći uočava jedino glavni efekat ekspresije emocija. Dobijeni nalazi tumačeni su u skladu sa različitim očekivanjima ispitanika koja se formiraju tokom procesa socijalizacije. Može se zaključiti da ukoliko želimo da bliže upoznamo mehanizam u osnovi efekta koji ekspresija emocija ima na opažanje dominantnosti, u razmatranje treba uzeti i zanimanje koje opažena osoba obavlja.

Ključne reči: facijalna ekspresija emocija, tip moći, nivo moći, dominantnost

Uvod

Fenomen dominantnosti okupira pažnju istraživačarazličitih oblasti psihologije. Oni koji mupristupaju iz ugla socijalne percepcije, često su posvećeni pitanju može li

¹ stefan.djoric@filfak.ni.ac.rs

Citirani rad na sledeći način: Đorić, S. (2021). Efekat facijalne ekspresije emocija, tipa i nivoa moći na zaključivanje o dominantnosti opažene osobe. *Godišnjak za psihologiju*, 18, 123–136. <https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.08>

² Deo istraživanja prikazan je na konferenciji *Dani primenjene psihologije* 2018, koja je organizovana od strane Departmana za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu.

se, i na osnovu kojih socijalnih znakova u socijalnoj interakciji zaključivati o stepenu dominantnosti opažene osobe. Tako je, recimo, primećeno da se izvijene obrve i direktno gledanje u oči interpretiraju kao znaci visoke dominantnosti (Carney et al., 2005; Hallet al., 2005), maskulinitet lica takođe (Boothroyd et al., 2007), aodsustvo fizičke snage kao signal submisivnosti (Toscano et al., 2016).

U određenom broju studija primećeno je da se na osnovu facijalne ekspresije, takođe, zaključuje o dominantnosti opažene osobe. Tako je uočena tendencija socijalnih aktera da osobi koja ispoljava ljutnju pripisuju visoku dominantnost, dok se osobama koje ispoljavaju tugu najčešće pripisuje niska (Harel et al., 2009; Ueda & Yoshikawa, 2017; Knutson, 1996). Kada je u pitanju osmeh, čini se da rezultati ne postižu jasan konsenzus. Dok su određeni radovi pokazali da se ova ekspresija opaža kao signal niske dominantnosti (Halberstadt & Saitta, 1987; Ueda & Yoshikawa, 2017), bilo je i onih koji su ukazivali na suprotno (Knutson, 1996; Montepare & Dobish, 2003). U meta-analizi Halove i saradnika takođe je iznešen zaključak da se ljudi koji se osmehuju opažaju kao niže dominantni, ali su autori istakli da se radi o visoko heterogenom efektu. Opisani rezultati ukazuju na potrebu za ispitivanjem moderirajućih efekata drugih situacionih i individualnih faktora (Hall et al., 2005). U tom smislu, primećeno je, recimo, da se opažanje emocija i pripisivanje dominantnosti može razlikovati u zavisnosti od pola opažene osobe (Becker et al., 2007), ili njene rase (Hugenberg & Bodenhausen, 2003). Relevantni moderatori koji se mogu uzeti u razmatranje su tip, i nivo moći koje opažena osoba poseduje (Carney, 2020).

Pojam moći i njegovo razgraničenje od pojma dominantnosti

Teško je dati preciznu definiciju moći. Iako joj se pripisuje prožimajući uticaj, postoje pitanja koja otežavaju njeno određenje. Na primer, da li moć podrazumeva uticaj na odluke ljudi zato što utiče na njihova psihička stanja, ili ona uključuje i neposredan uticaj na akcije i postupke? Gde je moć smeštena? U onome ko je primenjuje, ili onome nad kime se primenjuje? Uz svest o navedenim dilemama, u ovom su radu sporni fenomeni shvaćeni u svetlu određenja koje daje Karnijeva: Moć predstavlja pristup resursima i stepen kontrole koji neko ima nad novčanim i/ili socijalnim ishodima druge osobe. Sa druge strane, dominantnost se može definisati kao crta ličnosti koja se manifestuje težnji da se traži i upražnjava moć, status ili uticaj (Carney, 2020). Dakle, iako su različiti, moć i dominantnost su usko povezani konstrukti. Ova činjenica, često je bila još jedan od izvora kontradiktornih nalaza u prisutnoj literaturi. U pojedinim radovima, uočava se tendencija autora da izjednačavaju ove termine međusobno, ali i sa drugim terminima poput statusa i/ili uticaja. Takvi postupci u metodologiji istraživanja dodatno otežavaju mogućnost bližeg upoznavanja efekata koji pomenuti konstrukti mogu imati na ponašanje osoba u socijalnoj interakciji (Carney, 2020; Hall et al., 2005).

Tipovi moći

Imajući u vidu da moć može biti multidimenzionalni konstrukt, u pokušaju da postignu određenu dozu sistematičnosti Frenč i Rejven (French & Raven, 1959) razvijaju taksonomiju. Da bi neko mogao imati moć, potrebno je da poseduje određene

karakteristike koje mu tu moć obezbeđuju. Kada govorimo o raspolaganju svojstvima koje omogućavaju korišćenje moći, govorimo zapravo o izvorima moći. Autori razlikuju 6 tipova moći prema njihovom izvoru: 1. Moć nagrađivanja, 2. Moć prisile, 3. Referentna moć, 4. Stručnjačka moć, 5. Legitimna moć, 6. Moć informisanosti. U ovom istraživanju akcenat je stavljen na moći nagrađivanja i stručnjačkoj moći.

Moć nagrađivanja podrazumeva da osoba O ima mogućnost da osigura neku korist ili zadovoljstvo za osobu P. Pri tome je potrebno da a) Osoba P ocenjuje da osoba O poseduje mogućnost da nagradi b) Osoba O zna da određeni način njenog ponašanja (obezbeđivanje nagrade) izaziva kod osobe prihvatanje zahteva koje osoba O postavlja. Sredstva nagrađivanja mogu se odnositi na veći novčani dohodak, unapređenje, ili višu školsku ocenu.

Stručnjačka moć počiva na oceni osobe P da osoba O poseduje znanje i kompetentnost. Osoba može manifestovati ovu moć kroz reputaciju, potvrde koje dokazuju stručnost ili kroz direktnu akciju (French & Raven, 1959).

Prema našem saznanju, do sada nisu sprovedena istraživanja koja bi se konkretno posvetila odnosu ispoljene emocije, tipa i nivoa određenog tipa moći, kao i njihovom uticaju na formiranje impresije o dominantnosti opažene osobe. U istraživanju sličnog problema, grupa istraživača proučavala je da li odsustvo naspram nervoznog facijalnog izraza predstavljaju signal za neki od 6 tipova moći koji su French i Rejven opisali (French & Raven, 1959). Autori su došli do zaključka da su ispitanici pripisivali viši stepen moći svim tipovima moći (osim moći prisile) kada na licu nije bilo ekspresije, nego onda kada se na licu mogla opažati nervoza (Aguiniset al., 1998). Objašnjenje za navedene rezultate našli su u različitim očekivanjima o neverbalnoj komunikaciji tipova moći, a koja se formiraju u procesu socijalizacije. Do sličnih rezultata došla je i Luisova primetivši da je neutralno lice menadžera bio signal povišene efikasnosti, u poređenju sa licima menadžera na kojima se mogla primetiti emocija sreće ili besa (Lewis, 2000).

Problem ovog istraživanja bio je ispitati kako facijalna ekspresija emocija može uticati na opažanje dominantnosti. Imajući u vidu prisutne kontradiktornosti u postojećoj literaturi na ovu temu, u razmatranje je uzet i moderirajući efekat tipa i nivoa (količine) moći koji opažena osoba poseduje. S obzirom na njenu relevantnost u kontekstu dominantnosti, cilj istraživanja bio je pružiti iznijansiranu sliku o tome zašto, i u kojoj meri, nekoga opažamo kao manje, a nekoga kao više dominantnog. Preciznije rečeno, svrha istraživanja bila je ispitati glavni efekat ekspresije emocija, kao i moderirajuće efekte tipa moći i nivoa moći koji opažena osoba poseduje na stepen pripisane dominantnosti.

Metod

Nacrt

Eksperiment je zasnovan na 3x2x2 potpuno ponovljenom nacrtu sa varijablama *Ekspresija emocije* (Sreća, Ljutnja, Tuga) x *Tip moći* (nagrađivanja, stručnjačka) x *Nivo moći* (visok, nizak).

Stimulus materijal i operacionalizacija varijabli

Stimulus materijal činilo je 48 fotografija muških i ženskih lica starosti od 20 do 30 godina ($AS = 25$) na kojima se vidi ekspresija ljutnje (16), ekspresija tuge (16) i sreće (16). Na fotografijama se nalazio podjednak broj muškaraca i žena (24 žena, 24 muškaraca). Ispod svake fotografije vidljivo je jedino zanimanje osobe, koje predstavlja operacionalizaciju određenog tipa, tj. nivoa moći: 1. direktor, 2. kurir (visok i nizak nivo moći nagrađivanja) 3. naučnik, 4. student i godine studija (visok i nizak nivo stručnjačke moći). Fotografije prikazuju lice osobe do ramena, a preuzete su iz AKDEF (Averaged Karolinska Directed Emotional Faces) baze (Lundqvist & Litton, 1998).

Varijable

Status zavisne varijable imao je stepen pripisane dominantnosti, dok je ekspresija emocija bila nezavisna, a tip i nivo moći tretirani su kao potencijalni moderatori.

Instrument je činila Skala semantičkog diferencijala kreirana za potrebe istraživanja. Na sedmostepenoj skali, ispitanici odlučuju u kojoj meri je dominantnost/submisivnost zastupljena kod osobe sa fotografije. S obzirom na to da ljudi retko koriste termine dominantnost/submisivnost u svakodnevnom govoru, ova dimenzija je razložena na sledeće parove prideva: Snažan – Slab, Silovit – Bojažljiv, Kontrolišući – Nekontrolišući, Samopouzdan – Nesamopouzdan. Pridevi su preuzeti iz liste 69 najčešće korišćenih termina u opisivanju ličnosti koju su formirali Rot i Havelka (1969), a birani su tako da u skladu sa rečnicima (npr. Čosić, 2008) predstavljaju sinonime za termin moći ili dominantnost. Ukupan skor procenjene dominantnosti formiran je kao prosek skorova na pomenutim dimenzijama, a koeficijent interne konzistencije izražen preko koeficijenta Krombah alfa u ovom radu iznosi $\alpha = .70$. U cilju sprečavanja razumevanja cilja ispitivanja od strane ispitanika o tome šta je cilj istraživanja (procena dominantnosti/submisivnosti), pored ovih prideva dodata su još 3 para, irelevantna za problem ovog istraživanja: Inteligentan – Neinteligentan, Pošten – Nepošten, Mudar – Lakomislen.

Procedura

Formiranje kategorija varijabli Tip i Nivo moći (Pilot faza)

U ovoj fazi učestvovalo je 10 studenata završnih godina studija psihologije, čiji zadatak je bio da iz većeg broja ponuđenih zanimanja izdvoje ona koja smatraju tipičnim predstavnicima ponuđenih tipova moći. Lista zanimanja formirana je na osnovu spiskova koji su dostupni širom internet stranica poput www.poslovi.infostud.com, www.careerdimension.com i sl. Ispitanici su najpre upoznati sa konceptom moći nagrađivanja i stručnjačke moći, a potom su iz liste od 200 zanimanja napravili samo po jedan izbor, odabравši zanimanje koja smatraju tipičnim predstavnikom visoke i niske stručnjačke, odnosno, tipičnim predstavnikom visoke i niske moći nagrađivanja. Zanimanja koja su najčešće odabrana od strane svih učesnika, uključena su u stimulus materijal. Deset učesnika iz pilot faze nije učestvovalo u glavnoj fazi istraživanja.

Glavna faza

Istraživanje je sprovedeno u prostorijama fakulteta koje su opremljene kompjuterima. Svi ispitanici dali su informisanu saglasnost, a usmeno im je saopšteno da istraživanje ima za cilj da ispita kako ljudi opažaju druge ljude u svakodnevnom okruženju. Ispitanik je na ekranu ispred sebe video svih 48 fotografija (24 fotografije po tipu moći, odnosno, 12 fotografija za visoku i 12 fotografija za nisku moć nagrađivanja, i 12 fotografija za visoku i 12 fotografija za nisku stručnjačku moć), a njegov zadatak je bio da na skali semantičkog diferencijala odabere u kojoj meri smatra da je svaki od ponuđenih prideva prisutan kod osobe sa fotografije. Svaku fotografiju ispitanik je posmatrao u trajanju od 60 sekundi, nakon čega bi slika nestala, a ispitanik bi popunjavao svesku sa ponuđenim opozitnim pridevima. Kada završi sa davanjem procene, klikom na dugme „space” prelazio bi na sledeću fotografiju. Ispitanici su na kraju obavesteni o anonimnosti ispitivanja i tome da će podaci biti korišćeni u istraživačke svrhe. S obzirom na to da u trenutku sprovođenja studije (2015. godine) nije postojala formalna Etička komisija, etička ispravnost rada je proverena i odobrena od strane dvoje profesora iz oblasti Socijalni psihologije i Socijalne percepcije, a istraživanje sprovedeno u skladu sa etičkim standardima psihološke istraživačke prakse.

Uzorak

Uzorak je prigodan, sačinjen od 100 ispitanika ($N_{\text{muškaraca}} = 29$), studenata prve i druge godine psihologije. Iz početnog uzorka (102), isključeno je dvoje ispitanika čije su vrednosti predstavljale multivarijantne autlejere.

Rezultati

Pri statističkoj obradi podataka korišćena je višestruka ANOVA za ponovljena merenja.

Rezultati provere glavnih i interakcijskih efekata nezavisne i moderatorskih varijabli prikazani su u tabeli 1. Mošlijev test je pokazao da uslov za sferičnost nije ispunjen kada je u pitanju varijabla ispoljene emocije (Mauchly's $W = 0.83$, $p = .014$, kao ni trostruka interakcija pomenutih varijabli (Mauchly's $W = 0.83$, $p = .019$). Zbog toga su u podaci analizirani u skladu sa Hajn-Felt (Huynh-Feldt) korekcijom.

Tabela 1

Glavni i interakcijski efekti ekspresije emocija, tipa i nivoa moći na pripisanu dominantnost

	<i>df</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	η^2_p
Emocija	(1.77, 83.09)	79.58	<.001	.63
Tip moći	(1, 98 ³)	11.75	.001	.20
Nivo Moći	(1, 98)	52.38	<.001	.53
Emocija * Tip moći	(2, 196)	3.82	.026	.08

³ Parametri nisu korigovani u skladu sa Hajn-Felt korekcijom, jer je kod varijabli sa dve kategorije uslov o sferičnosti uvek ispunjen.

Emocija * Nivo moći	(2, 196)	10.43	<.001	.18
Tip moći * Nivo moći	(1, 98)	23.60	<.001	.33
Emocija * Tip moći * nivo moći	(1.76, 165.48)	12.06	<.001	.20

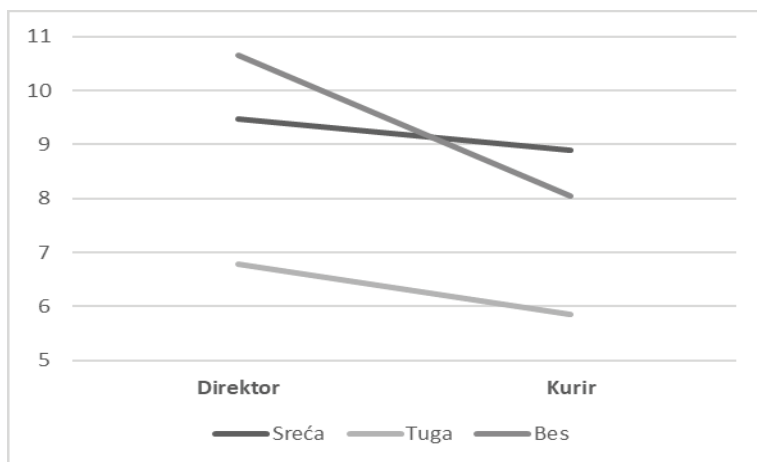
Napomena. df = stepni slobodne; F = F količnik; η_p^2 = parcijalna kvadrirana eta (mera veličine efekta).

S obzirom na to da je analiza ukazala na značajnu trostruku interakciju, u daljem radu su interaktivni efekti ekspresije emocije i nivoa moći na pripisanu dominantnost posmatrani odvojeno, u okviru svakog od tipova moći (tj. u okviru moći nagrađivanja i stručnjačke moći). U nastavku su spomenuti samo post hoc efekti koji se smatraju relevantnim sa stanovišta problema istraživanja, a kompletna tabela može se naći u Prilogu (tabela 1 i 2 u prilogu). Imajući u vidu prisustvo velikog broja međusobnih poređenja, primenjena je Tukey korekcija.

Posmatrajući najpre efekte u okviru moći nagrađivanja (grafikon1) može se primetiti da su tužna lica ($AS_{\text{direktor}} = 6.77$, $AS_{\text{kurir}} = 5.77$), očekivano, opažana kao značajno manje dominantna od lica koja ispoljavaju sreću i ljutnju, bez obzira na nivo moći. Dalje, analizirajući post hoc efekte, uočava se da su ispitanici direktorima na čijem licu je opažena sreća ($AS = 9.51$) pripisali značajno niži stepen dominantnosti od direktora na čijem licu se nalazila ekspresija ljutnje ($AS = 10.72$). Sa druge strane, ovaj obrazac nije primećen pri opažanju kurira, gde se značajne razlike između opažene sreće ($AS = 8.95$) i ljutnje ($AS = 8.04$) ne manifestuju. Ako se efekti interakcije sagledaju iz ugla preseka po varijabli ekspresija emocije, primećuje se da nema značajnih razlika u pripisanoj dominantnosti između direktora i kurira kada je u pitanju emocija sreće ($p = .603$). Sa druge strane, uočavaju se značajno različiti skorovi kada su u pitanju ekspresija tuge i ljutnje ($p < .001$). Konkretno, direktori koji ispoljavaju ljutnju opaženi su kao dominantniji od kurira koji ispoljavaju ovu emociju, a isti odnos skorova uočen je i kada je ekspresija tuge u pitanju.

Grafikon1

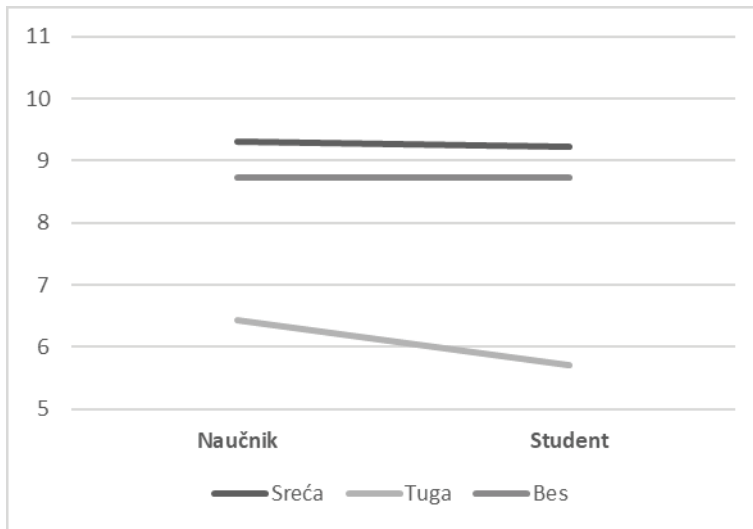
Interakcijski efekat ispoljene emocije i nivoa moći na pripisanu dominantnost u okviru moći nagrađivanja



Kada je reč o analiziefekata u okviru stručnjačkog tipa moći, rezultati ukazuju da nivo moći nije statistički značajno moderirao efekat ekspresije emocije na pripisivanje dominantnosti (Grafikon 2). Bez obzira na to da li je opažena osoba naučnik ili student, sreća ($AS_{\text{naučnik}} = 9.26$, $AS_{\text{student}} = 9.18$) i ljutnja ($AS_{\text{naučnik}} = 8.73$, $AS_{\text{student}} = 8.68$) međusobno nisu ocenjene kao značajno različiti signali dominantnosti. Sa druge strane, emocija tuge i kod jednog ($AS_{\text{naučnik}} = 6.38$) i kod drugog ($AS_{\text{student}} = 5.66$) nivoa moći opažena je kao znak značajno niže dominantnosti u odnosu na ona lica koja su iskazivala sreću ili ljutnju. Međusobnim poređenjenjem nivoa moći u okviru stručnjačkog tipa, primećuje se da ispitanici ne pripisuju naučnicima i studentima značajno različite skorove u pogledu dominantnosti, bez obzira na to koju emociju ispoljavaju opažena lica sa stimulus materijala.

Grafikon 2

Interakcijski efekat ispoljene emocije i nivoa moći na pripisanu dominantnost u okviru stručnjačke moći



Diskusija

Cilj istraživanja bio je ispitati kako facijalna ekspresija emocija, zajedno sa tipom i nivoom (količinom) određenog tipa moći opažene osobe mogu uticati na percepciju njene dominantnosti. Rezultati su pokazali da ispoljene emocije mogu rezultirati različitim impresijama u zavisnosti od zanimanja opažene osobe. No, ovaj obrazac primećen je samo kada je u pitanju moć nagrađivanja i stepen u kome je ona izražena, ali ne i kada je u pitanju stručnjačka moć.

Pre svega, u radu je primećeno da kada direktori ispoljavaju ljutnju, to se opaža kao signal više dominantnosti nego kada ispoljavaju sreću. Sa druge strane, ovaj obrazac nije primećen pri opažanju kurira, gde su poređeni skorovi na

pomenutim emocijama ostali ispod nivoa statističke značajnosti. Opisani nalazi mogu ukazivati na prisustvo stereotipa, a time i različitih očekivanja o tome šta signaliziraju pojedine ekspresije emocija u zavisnosti od nivoa moći opaženog aktera. Na primer, manifestacija sreće može biti percipirana kao signal naivnosti. Ovo tumačenje zasnovano je na pretpostavci da se srećni ljudi ređe upuštaju u produbljenu analizu i traženje negativnih informacija (Baraschet al., 2016). Stoga su direktori sa ekspresijom osmeha mogli biti opaženi kao lakomi, pogodni za eksploataciju, što je dovelo do toga da njihovi skorovi na dominantnosti budu niži od skorova direktora koji su ispoljavali bes. Ostaje pitanje zbog čega odnos između ispoljene ljutnje i sreće i kod kurira nije opažen na isti način? Uz svest o njegovoj spekulativnosti, može se ponuditi sledeće objašnjenje: Emocija besna je češće definisana kao afekat negativne valence koji se javlja kao posledica blokade ka dostizanju željenog cilja (npr. Berkowitz, 1993; Carver & Harmon – Jones, 2009). S obzirom na to da se radi o osobi niske moći nagrađivanja, moguće je da su ispitanici kurire opažali kao nekoga ko će zbog učestalog nedostatka resursa otežano moći da otkloni blokadu. Sa druge strane, imajući u vidu da su bogatiji u resursima, direktori se mogu slobodnije ponašati u skladu sa sopstvenim namerama, zbog čega su ispitanici besne direktore opažali kao sposobnije (dominantnije) da otklone prepreku koja je izazvala ovo osećanje (Ratcliff et al., 2012).

Nivo zastupljenosti stručnjačke moć nije se pokazao kao moderator efekta koji je ekspresija emocije imala na opažanje dominantnosti. Sva lica na kojima je bila prisutna ekspresija sreće i ljutnje opažana su kao dominantnija od lica koja su ispoljavala tugu. Između lica koja su ispoljavala sreću i ljutnju, pak, nije bilo značajnih razlika. Ni sami naučnici nisu bili opaženi kao značajno dominantniji od studenata, niti obrnuto. Navedeni rezultati mogu se protumačiti u svetlu definicije dominantnosti, koju treba razumeti kao relativno trajnu dispoziciju ličnosti. Odsustvo značajnih razlika, i ovog puta, može se pripisati različitim očekivanjima formiranim tokom procesa socijalizacije. Ispitanici su mogli biti svesni da naučnici imaju veću moć od studenata, ali ta moć nije stečena dominantnošću (Hall et al., 2005; Keltner et al., 2003). Konkretno, naučnik može imati mnogo znanja, što ga čini moćnim, ali to ne mora da znači da se radi o snažnoj, silovitoj, kontrolišućoj i samopouzdanjoj osobi. Naprotiv, istraživanja pokazuju da su naučnici često opaženi kao introvertni, socijalno povučeni, trapavi, ali inteligentni i radoznali ljudi (npr. Schinskeet et al., 2015; Tintori & Palombra, 2017).

Određena ograničenja sprovedenog istraživanja otežavaju donošenje generalizabilnih zaključaka. Pre svega, u uzorku postoji nejednak broj muških i ženskih ispitanika. Polne razlike u pripisivanju dominantnosti se (iako nekonzistentno) sreću u literaturi, pa se stoga mogu i očekivati. Budućim istraživačima se preporučuje doseganje uzorka koji će eliminisati dejstvo ove konfundirajuće varijable. Treba imati u vidu i da se uzorak u pilot i glavnoj fazi istraživanja sastojao od studenata, što dodatno otežava mogućnost uopštavanja nalaza izvan ove populacije. Dalje, postoji dilema oko toga da li se osmeh može uvek smatrati pouzdanim indikatorom sreće. Iako se osmeh najčešće opaža kao signal ove emocije, to nije uvek slučaj. Osmeh je jedan od najkompleksnijih facijalnih izraza koji je visoko uslovljen kontekstom u

kome se javlja (La France et al., 2003). Ova ekspresija može imati različite forme, tako da danas razlikujemo čak 18 vrsta osmeha (koketni, prezrivi, prigušeni, pačenički, itd.) (Kostić, 2006). On zaista može odražavati emociju sreće, ali ljudi se osmehuju i kada im je neprijatno (Ochanomizu, 1991) i kada su nesrećni (Ekman & Friesen, 1982). Dobijeni rezultati u istraživanju mogu biti posledica različitog percipiranja ovog socijalnog znaka. Iako pogled na fotografije iz AKDEF baze ostavlja utisak da su autori vodili računa da stimulus materija bude ujednačen i u tom smislu, ne može se tvrditi sa apsolutnom sigurnošću da su svi ispitanici tumačili osmeh na isti način.

Zaključak

Rezultati istraživanja još jednom potvrđuju da se učesnici socijalnih interakcija prilikom opažanja drugih ljudi oslanjaju na interpretaciju facijalnih ekspresija sa ciljem da zaključe o dominantnosti. Orijeđišući se na specifičan kontekst u kome je posmatraču poznato i zanimanje opažene osobe, nalazi ovog istraživanja ukazuju na relevantnost i tipa, kao I nivoa određenog tipa moći koji ona poseduje. Rezultati predstavljaju polazište za dodatna istraživanja koja će još snažnije doprineti spoznavanjumehanizma koji se nalazi u osnovi procesa formiranja impresije o dominantnosti.

Literatura

- Aguinis, H., Simonsen, M. M., & Pierce, C. A. (1998). Effects of nonverbal behavior on perceptions of power bases. *The Journal of Social Psychology, 138*(4), 455–469. <https://doi.org/10.1080/00224549809600400>
- Barasch, A., Levine, E. E., & Schweitzer, M. E. (2016). Bliss is ignorance: How the magnitude of expressed happiness influences perceived naiveté and interpersonal exploitation. *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 137*, 184–206. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2016.05.006>
- Becker, D. V., Kenrick, D. T., Neuberg, S. L., Blackwell, K. C., & Smith, D. M. (2007). The confounded nature of angry men and happy women. *Journal of Personality and Social Psychology, 92*(2), 179–190. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.92.2.179>
- Berkowitz, L. (1993). *Aggression: Its causes, consequences, and control*. McGraw-Hill Book Company.
- Boothroyd, L. G., Jones, B. C., Burt, D. M., & Perrett, D. I. (2007). Partner characteristics associated with masculinity, health and maturity in male faces. *Personality and Individual Differences, 43*(5), 1161–1173. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2007.03.008>
- Carver, C. S., & Harmon-Jones, E. (2009). Anger is an approach-related affect: Evidence and implications. *Psychological Bulletin, 135*(2), 183–204. <https://doi.org/10.1037/a0013965>
- Carney, D. R., Hall, J. A., & LeBeau, L. S. (2005). Beliefs about the nonverbal expression of socialpower. *Journal of Nonverbal Behavior, 29*(2), 105–123. <https://doi.org/10.1007/s10919-005-2743-z>

- Carney D. R. (2020). The nonverbal expression of power, status, and dominance. *Current opinion in psychology*, 33, 256–264. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2019.12.004>
- Ćosić (2008). *Rečnik sinonima*. KORNET, Prometej.
- Ekman, P., & Friesen, W. V. (1982). Felt, false, and miserable smiles. *Journal of Nonverbal Behavior*, 6(4), 238–258. <https://doi.org/10.1007/BF00987191>
- French Jr., J. R. P., & Raven, B. H. (1959). The bases of social power. In D. Cartwright (Ed.), *Studies in social power* (pp. 150-167). Institute for Social Research.
- Hall, J. A., Coats, E. J., & LeBeau, L. S. (2005). Nonverbal behavior and the vertical dimension of social relations: a meta-analysis. *Psychological bulletin*, 131(6), 898–924. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.131.6.898>
- Halberstadt, A. G., & Saitta, M. B. (1987). Gender, nonverbal behavior, and perceived dominance: A test of the theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53(2), 257–272. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.53.2.257>
- Hareli, S., Shomrat, N., & Hess, U. (2009). Emotional versus neutral expressions and perceptions of social dominance and submissiveness. *Emotion*, 9(3), 378–384. <https://doi.org/10.1037/a0015958>
- Hugenberg, K., & Bodenhausen, G. V. (2003). Facing Prejudice: Implicit Prejudice and the Perception of Facial Threat. *Psychological Science*, 14(6), 640–643. https://doi.org/10.1046/j.0956-7976.2003.psci_1478.x
- Keltner, D., Gruenfeld, D. H., & Anderson, C. (2003). Power, approach, and inhibition. *Psychological Review*, 110(2), 265–284. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.110.2.265>
- Kostić A., (2006). *Govor lica*. Filozofski fakultet Niš.
- Knutson, B. (1996). Facial expressions of emotion influence interpersonal trait inferences. *Journal of Nonverbal Behavior*, 20(3), 165–182. <https://doi.org/10.1007/BF02281954>
- LaFrance, M., Hecht, M., Paluck, E. (2003). The Contingent smile: A meta – analysis of sex differences in smiling. *Psychological bulletin*, 129(2), 305 – 334 <https://doi.org/10.1037/0033-2909.129.2.305>
- Lewis, K. M. (2000). When leaders display emotion: How followers respond to negative emotional expression of male and female leaders. *Journal of Organizational Behavior*, 21, 221–234. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-1379\(200003\)21:2<221::AID-JOB36>3.0.CO;2-0](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1379(200003)21:2<221::AID-JOB36>3.0.CO;2-0)
- Lundqvist, D., & Litton, J. E. (1998). *The Averaged Karolinska Directed Emotional Faces - AKDEF*, CD ROM from Department of Clinical Neuroscience, Psychology section, Karolinska Institutet, ISBN 91-630-7164-9
- Mast, M. S., & Hall, J. A. (2004). When is dominance related to smiling? Assigned dominance, dominance preference, trait dominance, and gender as moderators. *Sex Roles: A Journal of Research*, 50(5-6), 387–399. <https://doi.org/10.1023/B:SERS.0000018893.08121.ef>
- Montepare, J. M., & Dobish, H. (2003). The Contribution of Emotion Perceptions and Their Overgeneralizations to Trait Impressions. *Journal of Nonverbal Behavior*, 27(4), 237–254. <https://doi.org/10.1023/A:1027332800296>

- Ochanomizu, U. (1991). Representation forming in Kusyo behavior. *Japanese Journal of Developmental Psychology*, 2, 25–31.
- Ratcliff, N. J., Franklin, R. G., Nelson, A. J., Jr., & Vescio, T. K. (2012). The scorn of status: A bias toward perceiving anger on high-status faces. *Social Cognition*, 30(5), 631–642. <https://doi.org/10.1521/soco.2012.30.5.631>
- Rot, N., Havelka, N.N. (1967) Broj naziva korišćenih u ocenjivanju osobina ličnosti i osobine koje se njima najčešće ocenjuju. *Psihologija*, 1(1), str. 47–60.
- Schinske, J., Cardenas, M., & Kaliangara, J. (2015). Uncovering Scientist Stereotypes and Their Relationships with Student Race and Student Success in a Diverse, Community College Setting. *CBE life sciences education*, 14(3), Article 35. <https://doi.org/10.1187/cbe.14-12-0231>
- Tintori, A., & Palomba, R. (2017). *Turn on the light on science: A research-based guide to break down popular stereotypes about science and scientists*. Ubiquity Press.
- Toscano, H., Schubert, T. W., Dotsch, R., Falvello, V., & Todorov, A. (2016). Physical strength as a cue to dominance: A data-driven approach. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 42(12), 1603–1616. <https://doi.org/10.1177/0146167216666266>
- Ueda, Y., Nagoya, K., Yoshikawa, S., & Nomura, M. (2017). Forming Facial Expressions Influences Assessment of Others' Dominance but Not Trustworthiness. *Frontiers in psychology*, 8, Article 2097. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.02097>

Stefan Đorić⁴

Department of Psychology

Faculty of Philosophy

University of Niš

Niš, Serbia

THE EFFECT OF FACIAL EXPRESSION OF EMOTION, TYPE AND LEVEL OF POWER ON INFERENCES OF PERCEIVED DOMINANCE

Abstract

Drawing inferences of the perceived dominance of individuals is an important process which helps to regulate social interaction. Existing research indicates that inferences of the dominance of social actors can be drawn based on various social cues, including facial expression of emotion. While perceived anger usually leads to an inference of high, and perceived sadness of low dominance, perceived happiness does not create such unambiguous impressions. To achieve a clearer image, the bases and level of perceived power, specifically reward power and expertise power, were taken into consideration, both of which could be either high or low. The study included 100

⁴ Please cite as: Đorić, S. (2021). Efekat facijalne ekspresije emocija, tipa i nivoa moći na zaključivanje o dominantnosti opažene osobe [The effect of facial expression of emotion, type and level of power on inferences of perceived dominance]. *Godišnjak za psihologiju*, 18, 123–136. <https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.08>

participants (women = 71), first and second year psychology students. The within subject 3x2x2 design was used with Expression (happiness vs. anger vs. sadness) x Bases of power (reward power vs. expert power) x Level of power (high vs. low). Dominance was a dependent variable operationalized through the semantic differential scale. The stimuli were photographs of faces, controlled for gender and age, which displayed the aforementioned facial expressions. In the case of reward power, a significant expressed emotion x level of power interaction emerged. In the case of expert power, there was only significant main effect of facial expression on dominance perception. The findings were analyzed according to the various expectations of the participants, formed during the process of socialization. It could be concluded that for more insight into the mechanism which lies at the core of the effect that facial expression of emotions has on perceived dominance, the profession of the perceived individual also needs to be taken into consideration.

Key words: facial expression, bases of power, level of power, dominance

Primljeno: 24.03.2021.

Primljena korekcija: 11.10.2021.

Prihvaćeno za objavljivanje: 28.10.2021.

Prilozi 1

Tabela 1

Marginalni proseci trostruke interakcije Ekspresija emocija x Tip moći x Nivo moći

tip moći	emocija	nivo moći	Prosek	Stand. greška	95% Intervali poverenja	
					donji	gornji
nagrađivanja	sreća	visok	9.51	0.25	9.01	10.00
		nizak	8.95	0.25	8.45	9.45
	tuga	visok	6.77	0.25	6.27	7.26
		nizak	5.77	0.25	5.27	6.26
stručnjačka	ljutnja	visok	10.72	0.25	10.23	11.22
		nizak	8.04	0.25	7.54	8.54
	sreća	visok	9.26	0.25	8.76	9.76
		nizak	9.18	0.25	8.68	9.68
	tuga	visok	6.38	0.25	5.88	6.88
		nizak	5.66	0.25	5.16	6.16
	ljutnja	visok	8.73	0.25	8.23	9.23
		nizak	8.68	0.25	8.18	9.18

Tabela 2

Post hoc testovi trostruke interakcije Ekspresija emocija x Tip moći x Nivo moći

emocija	tip moći	nivo moći	emocija	tip moći	nivo moći	p vrednost
sreća	nagrađivanja	visok	- sreća	nagrađivanja	nizak	0.603
			- sreća	stručnjačka	visok	0.998
			- sreća	stručnjačka	nizak	0.972
			- tuga	nagrađivanja	visok	<.001
		- tuga	nagrađivanja	nizak	<.001	
		- tuga	stručnjačka	visok	<.001	
		- tuga	stručnjačka	nizak	<.001	
		- ljutnja	nagrađivanja	visok	0.027	
	- ljutnja	nagrađivanja	nizak	0.003		
	- ljutnja	stručnjačka	visok	0.529		
	- ljutnja	stručnjačka	nizak	0.456		
	nizak	sreća	- sreća	stručnjačka	visok	0.981
			- sreća	stručnjačka	nizak	0.999
			- tuga	nagrađivanja	visok	<.001
			- tuga	nagrađivanja	nizak	<.001
		- tuga	stručnjačka	visok	<.001	
- tuga		stručnjačka	nizak	<.001		
- ljutnja		nagrađivanja	visok	<.001		
- ljutnja		nagrađivanja	visok	<.001		

Stefan Đorić

emoćija	tip moći	nivo moći	emoćija	tip moći	nivo moći	p vrednost
			- ljutnja	nagrađivanja	nizak	0.275
			- ljutnja	stručnjačka	visok	1.000
			- ljutnja	stručnjačka	nizak	1.000
	stručnjačka	visok	- sreća	stručnjačka	nizak	1.000
			- tuga	nagrađivanja	visok	<.001
			- tuga	nagrađivanja	nizak	<.001
			- tuga	stručnjačka	visok	<.001
			- tuga	stručnjačka	nizak	<.001
			- ljutnja	nagrađivanja	visok	0.002
			- ljutnja	nagrađivanja	nizak	0.030
			- ljutnja	stručnjačka	visok	0.932
			- ljutnja	stručnjačka	nizak	0.901
		nizak	- tuga	nagrađivanja	visok	<.001
			- tuga	nagrađivanja	nizak	<.001
			- tuga	stručnjačka	visok	<.001
			- tuga	stručnjačka	nizak	<.001
			- ljutnja	nagrađivanja	visok	0.001
			- ljutnja	nagrađivanja	nizak	0.054
			- ljutnja	stručnjačka	visok	0.984
			- ljutnja	stručnjačka	nizak	0.958
tuga	nagrađivanja	visok	- tuga	nagrađivanja	nizak	0.009
			- tuga	stručnjačka	visok	0.938
			- tuga	stručnjačka	nizak	<.001
			- ljutnja	nagrađivanja	visok	<.001
			- ljutnja	nagrađivanja	nizak	0.023
			- ljutnja	stručnjačka	visok	<.001
			- ljutnja	stručnjačka	nizak	<.001
		nizak	- tuga	stručnjačka	visok	0.331
			- tuga	stručnjačka	nizak	1.000
			- ljutnja	nagrađivanja	visok	<.001
			- ljutnja	nagrađivanja	nizak	<.001
			- ljutnja	stručnjačka	visok	<.001
			- ljutnja	stručnjačka	nizak	<.001
	stručnjačka	visok	- tuga	stručnjačka	nizak	0.202
			- ljutnja	nagrađivanja	visok	<.001
			- ljutnja	nagrađivanja	nizak	<.001
			- ljutnja	stručnjačka	visok	<.001
			- ljutnja	stručnjačka	nizak	<.001
		nizak	- ljutnja	nagrađivanja	visok	<.001
			- ljutnja	nagrađivanja	nizak	<.001
			- ljutnja	stručnjačka	visok	<.001
			- ljutnja	stručnjačka	nizak	<.001
ljutnja	nagrađivanja	visok	- ljutnja	nagrađivanja	nizak	<.001
			- ljutnja	stručnjačka	visok	<.001
			- ljutnja	stručnjačka	nizak	<.001
		nizak	- ljutnja	stručnjačka	visok	0.169
			- ljutnja	stručnjačka	nizak	0.329
	stručnjačka	visok	- ljutnja	stručnjačka	nizak	1.000

Nemanja Đorđević¹
Departman za psihologiju
Filozofski fakultet
Univerzitet u Nišu
Niš, Srbija

UDK 159.922.3:159.922.27
Originalni naučni rad
<https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.09>

POVEZANOST DESNIČARSKE AUTORITARNOSTI SA PETOFAKTORSKIM MODELIMA LIČNOSTI – METAANALIZA

Apstrakt

Cilj ove metaanalitičke studije bio je utvrđivanje povezanosti desničarske autoritarnosti i petofaktorskih modela ličnosti. Studija je uključila ukupno 18 radova, sa ukupnim uzorkom od 42.732 ispitanika iz različitih populacija. Analiza je sprovedena metodom Hantera i Šmita. Rezultati su pokazali da desničarska autoritarnost ostvaruje negativnu korelaciju niskog inteziteta sa neuroticizmom ($r = -.03, p < .001$), ekstraverzijom ($r = -.04, p < .001$) i saradljivošću ($r = -.06, p < .001$). Takođe, uočena je izvesna pristrasnost u objavljivanju rezultata istraživanja kada su ove tri crte ličnosti u pitanju. Savesnost je u niskoj pozitivnoj korelaciji sa desničarskom autoritarnošću ($r = .13, p < .001$), dok je korelacija otvorenosti prema iskustvu sa desničarskom autoritarnošću blizu nivoa srednje negativne korelacije ($r = -.27, p < .001$). Takođe, utvrđen je moderatorski efekat operacionalizacije modela ličnosti i populacije kada je reč o odnosu autoritarnosti i crte otvorenosti za iskustvo, kao i modereatorski efekat operacionalizacije desničarske autoritarnosti na korelaciju crte neuroticizam i desničarske autoritarnosti.

Cljučne reči: desničarska autoritarnost, petofaktorski model, model velikih pet, metaanaliza

Uvod

Autoritarnost je jedan od fenomena koji često srećemo u psihologiji. Istraživanja možemo pratiti još od psihoanalitičkih pokušaja i Adornovih istraživanja F-ličnosti (Rot, 2010), potom ponovnim obnavljanjem interesovanja za ovaj fenomen sa Oltemejerom (Altemeyer, 1981) do najnovijih istraživanja Dakita (Duckitt, 2001, 2013; Duckitt et al., 2010; Duckitt & Sibley, 2010; Perry et al., 2013) u okviru njegovog modela dvostrukog procesuiranja ideologije i predrasuda. Desničarska autoritarnost je ličnosna i ideološka varijabla koja odražava spremnost na potčinjavanje autoritetu, podršku društvenim konvencijama i normama i netrpeljivost prema onima koji ih se ne pridržavaju. Dakitov model (Duckitt et al., 2010) zadržava tri činioca desničarske autoritarnosti koji korespondiraju sa Oltemejerovim, ali ih on određuje

¹ nemanja.t.djordjevic@gmail.com

Citirati rad na sledeći način: Đorđević, N. (2021). Povezanost desničarske autoritarnosti sa petofaktorskim modelima ličnosti – metaanaliza. *Godišnjak za psihologiju*, 18, 137–156. <https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.09>

kao motivacione ciljeve. Prema ovom autoru desničarska autoritarnost se sastoji od konzervativizma koji korespondira dimenziji autoritarne submisivnosti, autoritarizma koji odgovara autoritarnoj agresivnosti i tradicionalizma koji je u pogledu vrednosti ekspresija konvencionalizma, kako ga je Oltemejer video (Altemeyer, 1981). Ovaj koncept je povezan sa konzervativizmom ali ipak ga nije moguće izjednačiti sa njim (Altemeyer, 1981). Sam pojam desničarske autoritarnosti (eng. *Right Wing Authoritarianism*), nije vezan samo za političku desnicu, kako bi se moglo zaključiti po imenu. Naime, Oltemejer na više mesta ističe da je u pitanju „psihološka desnica“, a ne politička ili ekonomska. Ova skala, prema njemu, ne identifikuje samo političke desničare, već i levičare i sve one koju su autoritarni. Ime koncepta ukazuje na kom je delu političkog spektra fenomen prvo prepoznat, ali ne odriče njegovo postojanje i u drugim političkim opcijama (ekstremnim i radikalnim). Na temelju kritike autoritarizma desnog krila razvijen je i konstrukt levičarskog autoritarizma (Van Hiel et al., 2006), jer se pokazalo da skala kojom se ispituje desničarska autoritarnost nije dovoljno osetljiva na levičarsku autoritarnost.

Uporedo sa istraživanjima autoritarnosti, nastoji se otkriti tip ličnosti, a potom i sindrom dimenzija ličnosti koji stoji u osnovi desničarske autoritarnosti. Pregledom literature nailazimo na veliki broj ovih istraživanja koja se najčešće sprovode na Zapadu (Akrami & Ekehammar, 2006; Ekehammar et al., 2004; Heaven & Bucci, 2001; Heaven et al., 2011; Hodson et al., 2009; Kalebić Maglica i Vuković, 2016; Miklikowska, 2012; Swami et al., 2012). Ova istraživanja najčešće ispituju odnos desničarske autoritarnosti i modela ličnosti koji sadrže pet faktora ili neki od izvedenih kulturno specifičnih modela nastalih na bazi modela velikih pet ili petofaktorskog modela. Prema modelu velikih pet, postoje pet crta ličnosti i to: neuroticizam, ekstraverzija, savesnost, saradljivost i otvorenost prema iskustvu (Smederevac & Mitrović, 2018). Neuroticizam predstavlja dimenziju individualnih razlika u stepenu reaktivnosti na potencijalno ugrožavajuće stimulse. Ekstraverzija je druga dimenzija u ovom modelu i odnosi se na stepen reaktivnosti na novo okruženje, ukazuje na pozitivan stav prema drugim ljudima i napor da se uspostavi i održi harmoničan interpersonalni odnos, optimizam, životni elan i pozitivno raspoloženje. Takođe se odnosi na lakoću u uspostavljanju kontakta i održavanju komunikacije. Treća dimenzija u ovom modelu je savesnost koja se odnosi na stav prema obavezama, na samodisciplinu, istrajnost tj. ambiciju da se zalaganjem dostignu postavljeni ciljevi, te sklonost ka uvažavanju pravila ponašanja i promišljenost pri donošenju odluka. Četvrta dimenzija u ovom modelu je saradljivost. U petofaktorskom modelu ona predstavlja individualne razlike u kontroli, učestalosti i intenzitetu agresivnih impulsa i ponašanja. Povišene vrednosti ukazuju na dispoziciju za altruističko ponašanje, dobru kontrolu impulsa, ispoljavanje poverenja prema drugim ljudima, iskrenost, itd. Otvorenost prema iskustvu je peta dimenzija i odnosi se na težnju ka napretku i usavršavanju. Oblikuju je kulturološki činioci, a odnosi se na tendenciju kreiranja stimulativnog okruženja za zadovoljenje potrebe za intelektualnom stimulacijom, potragom za novim iskustvima i spremnost da se u ta iskustva osoba upusti.

Dok je najveći broj studija pokazivao mala odstupanja korelacija između crta otvorenosti i savesnosti sa desničarskom autoritarnošću, razlike su bile izražene na

ostalim dimenzijama. Tako, na primer, u istraživanjima Akramija i Ekeamara (Akrami & Ekehammar, 2006) i Kalebić Maglice i saradnika (Kalebić Maglica i sar., 2018; Kalebić Maglica & Vuković, 2016) pokazalo se da je neuroticizam u niskoj negativnoj korelaciji sa desničarskom autoritarnošću ($r = -.18$ i $r = -.13$), dok je u istraživanjima Svami i saradnika (Swami et al., 2012) i Hevena i saradnika (Heaven et al., 2011) korelacija biva čak i pozitivna (redom $r = .08$ i $r = .07$). Još je izraženiji slučaj povezanosti ekstraverzije i desničarske autoritarnosti koji je kod Kalebić Maglice i Vuković (Kalebić Maglica & Vuković, 2016) i Dalago i saradnika (Dallago et al., 2012) pozitivna i to (redom $r = .18$ i $r = .14$), dok je kod Milojeva i saradnika (Milojev et al., 2014) negativna ($r = -.24$). Ovi primeri nam govore da je priroda povezanosti neuroticizma, ekstraverzije i saradljivosti sa desničarskom autoritarnošću složenija, odnosno podložnija dejstvu drugih činilaca. Navedena razlike u rezultatima istraživanja razlog su za odluku o sprovođenju detaljnije analize ove povezanosti. Cilj rada je da pokuša da odgovori na pitanje o intenzitetu i značajnosti povezanosti ovih crta ličnosti sa desničarskom autoritarnošću. Metaanaliza omogućava potpunije zaključke predstavljajući metodološki ispravniji pristup sintezi rezultata različitih istraživanja u odnosu na prosto združivanje rezultata (Hunter & Schmidt, 2004).

Metod

Prihvatljive operacionalizacije desničarske autoritarnosti i crta ličnosti

Desničarski autoritarizam se, kao što je u uvodu pomenuto, ispitivao na empirijski prihvatljiv način pojavom F-skale. Oltemejer (Altemeyer, 1981, 2006) kritikuje ovaj pristup autoritarnosti i kao njegovu dopunu i zamenu uvodi koncept desničarske autoritarnosti. Ovaj autor je tvorac prve skale kojom je ispitivana desničarska autoritarnost (Altemeyer, 1981, 2004). Daljim razvojem Oltemejerovog pristupa Dakit (Duckitt et al., 2010) uvodi AKT model (Autoritarizam, Konzervativizam, Tradicionalizam) kao i skalu kojom se ona ispituje, koja takođe ima više od jedne verzije (Bizumic & Duckitt, 2018; Duckitt, 2001). U oba slučaja verzije skale su nastale kao posledica skraćivanja onih koje su bile prve konstruisane. Pored ove dve skale, često se, naročito u evropskim istraživanjima, sreće i kraća verzija RWA skale koju je na švedskom uzorku adaptirala Ingrid Zakrisson (Zakrisson, 2005).

U ovom radu ćemo kao prihvatljive operacionalizacije desničarske autoritarnosti koristiti one koje ovaj konstrukt mere nekom od verzija Oltemejerove skale (Altemeyer, 1981) i Dakitovom ACT (AKT; Duckitt, 2001) skalom. Važno je napomenuti da iako je identifikovano tri faktora, sve verzije Oltemejerove skale daju jednu meru desničarskog autoritarizma. Dakitova skala takođe daje opštu meru ali i tri posebne mere za tradicionalizam, konzervativizam i autoritarizam.

Pristup razumevanju ličnosti danas se gotovo isključivo bazira na crtama. Ovo, međutim, ne znači da su svi ovi pristupi međusobno uporedivi. Naime, u pitanju je veliki broj modela i teorija ličnosti koje osim toga što sve ličnost vide kao skup nekih crta nemaju puno toga zajedničkog. Većina ovih modela se bazira na različitim pristu-

pima. Dva dominantna modela su psiholeksički kome pripadaju, na primer, Velikih pet, petofaktorski model, HEXACO, i psihobiološki modeli kao što su Klonindžerov, Grejov. Dva petofaktorska modela nezavisno su razvili Goldberg (Goldberg, 1990) i Kosta i Mekre (Costa Jr & McCrae, 2008). Prvi je poznat kao model velikih pet, dok je drugi jednostavno poznat kao petofaktorski model. Ova dva modela su međusobno uporediva (Guenole & Chernyshenko, 2005), a neki autori, kao na primer Akrami i Ekeamar (Akrami & Ekehammar, 2006) naizmenično koriste termine velikih pet i petofaktorski model, ne praveći teorijsku razliku između njih. Iz navedenih razloga, odlučili smo se da u našu metaanalizu uključimo oba modela i tretiramo ih kao uporediva. Kao prihvatljive operacionalizacije ova dva petofaktorska modela biće uzeti sledeći instrumenti: BFI (John et al., 1991), IPIP (Goldberg, 1999), NEO-PI-R (Costa & McCrae, 1992), kao i drugi instrumenti (uglavnom vezani za određenu kulturu) ukoliko se uviđom dođe do zaključka da su zasnovani na navedenim teorijskim postavkama.

Prihvatljivi naučni izvori

Istraživanje uključuje radove na srpskom, hrvatskom i engleskom jeziku. Pretraživanje baza obavljeno je na ovim jezicima. Pretraga je obuhvatila i reference radova koji su pronađeni osnovnim pretraživanjem baza podataka (Psycinfo, PsycArticles, PubPsych, Scopus, Scindeks, ScienceDirect). Planirano je da u istraživanje budu uključeni i radovi na drugim jezicima, ako bi se do njih došlo pretragom referenci u radovima, ukoliko autor može da prepozna potrebne podatke, najčešće tabele, ali se pretraživanje baza podataka nije sprovodilo na tim jezicima. Pretraga radova obavljena je prvenstveno na internet servisima koji su dostupni autoru i to EBSCO i Google Scholar. Kao prihvatljivi izvori uzeti su časopisi sa recenzijom, kao i doktorske disertacije, master i diplomski radovi, radovi sa skupova i zbornika, ukoliko bi se isti pojavili u pretrazi literature.

Kriterijumi za uključivanje radova u studiju

Prvi kriterijum za razmatranje rada je taj da su u radu navedene korelacije neke od mera prihvatljivih operacionalizacija desničarskog autoritarizma i jedne od navedenih operacionalizacija petofaktorskog modela ličnosti. Drugi kriterijum je da je rad napisan na srpskom, hrvatskom ili engleskom jeziku. Treći kriterijum je da rad daje jasan opis procedure prikupljanja i obrade podataka iz kojeg se može zaključiti da je ovo urađeno na metodološki ispravan način uz poštovanje svih metodoloških i statističkih procedura.

Priroda veličine efekta i analiza homogenosti

Rad ispituje povezanost dve varijable. Za veličinu efekta biće uzet Pirsonov koeficijent korelacije. Kako svaka od crta ličnosti predstavlja faktor za sebe, rezultati prikazuju korelacije desničarske autoritarnosti sa svakom od crta posebno. Prema tome, ovu metaanalizu će u strogo metodološkom smislu činiti pet metaanaliza.

Dajner i saradnici (Diener et al., 2009) navode zaključke nacionalnog istraži-

vačkog saveta SAD da je u metaanalitičkim studijama sa neeksperimentalnim istraživanjima primerenije korišćenje modela slučajnih ili varijabilnih efekata. Metod slučajnih efekata pretpostavlja heterogenost populacija iz kojih dolaze uzorci na kojima su dobijeni rezultati različitih istraživanja. Prema ovim zaključcima, za neeksperimentalne studije, primerenije je korišćenje modela varijabilnih efekata, zbog toga što se bolje uklapaju u, kako to kažu Dajner i saradnici (Diener et al., 2009), „podatke iz stvarnog sveta“.

Mera koja će se koristiti kao ponder mere veličine efekta je veličina uzorka.

Prosečna ponderisana veličina efekta računata je po formuli:

$$\bar{r} = \frac{\sum_{i=1}^k n_i r_i}{\sum_{i=1}^k n_i}$$

za svaku od pet dimenzija ličnosti.

Mere raspršenja rezultata pojedinačnih studija prikazane su prema metodi koje daju Hunter i Šmit (Hunter & Schmidt, 2004). Ukupna varijansa (VAR) se sastoji iz varijanse greške (VAR_{SE}) i prave varijanse ($VAR_{\bar{r}}$). Prema tome, prava varijansa predstavlja razliku ukupne varijanse i varijanse greške. Ukupna varijansa je računata prema formuli:

$$VAR = \frac{\sum (n * (r - \bar{r})^2)}{\sum n}$$

dok je varijansa greške računata prema formuli:

$$VAR_{SE} = \frac{1 - \bar{r}}{M_n}$$

Statistička značajnost računata je prema uputstvu koje daju pomenuti autori (Diener et al., 2009). Dakle prvo je izračunata veličina standardne greške formulom:

$$SE_{\bar{r}} = \frac{\sqrt{VAR}}{\sqrt{k}}$$

potom su izračunati z skorovi formulom:

$$z = \frac{\bar{r}}{SE_{\bar{r}}}$$

i u tablicama pronađene odgovarajuće statističke značajnosti.

Intervali poverenja računati su po standornoj formuli za 95% intervale poverenja, i to:

$$CI_G = \bar{r} + 1,96 * \sqrt{VAR_{\bar{r}}}$$

$$CI_D = \bar{r} - 1,96 * \sqrt{VAR_{\bar{r}}}$$

χ^2 test je upotrebljen kako bi se testirala homogenost veličina efekata. Postoje zamerke upotrebi ovog testa zbog njegove male osetljivosti (Hunter & Schmidt, 2004). Dok je u radu Andija Filda i Rafaela Gileta (Field & Gillett, 2010), koji je ujedno i priručnik za sprovođenje metaanalize, računanje ovog metastatistika pred-

stavljen kao integralni deo metode Hantera i Šmita. Kako ovaj metastatistik ima nisku moć detektovanja homogenosti efekata unutar populacije, konačna odluka o upotrebi modela fiksnih ili modela varijabilni efekata uzeće u obzir i karakteristike populacija iz kojih dolaze uzorci u istraživanjima uključenim u analizu. Naime, prema Borenstajnu (Borenstein, 2009), može se dogoditi da različita veličina efekta bude pronađena u različitim studijama, zbog toga što se studije sprovode na uzorcima koji dolaze iz različitih populacija. Populacije se mogu razlikovati prema različitim parametrima, npr. starost, obrazovanje, prihodi, itd. Prema tome, ukoliko uzorci dolaze iz različitih populacija, to će biti dodatni argument za primenu modela varijabilnih efekata. χ^2 test računat je prema formuli koju daju Fild i Džilet (Field & Gillett, 2010):

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^k \frac{(n_i - 1)(r_i - \bar{r})^2}{(1 - \bar{r}^2)^2}$$

Analiza moderatora

Zbog primene različitih instrumenata, a posebno dva teorijska modela, pristupljeno je analizi moderatora. Analiza je urađena pomoću makroa za računanje moderatorskog efekta za program IBM SPSS (verzija 28), čiji su autori Fild i Džilet, a koji je dostupan za besplatno preuzimanje (Field & Gillett, 2010). Kao moderatorske varijable analizirani su instrumenti kojima je merena desničarska autoritarnost i instrumenti kojima su merene dimenzije ličnosti. Važno je napomenuti da u analizu moderatora nisu uključene tri studije (Hotchin & West, 2018; Jelavić, 2017; Miklikowska, 2012) koje kao operacionalizacije koriste instrumente koji se ne pojavljuju ni u jednoj drugoj studiji. Ovo je učinjeno kako bi se izbegla mogućnost da o moderatorskom efektu korišćenih instrumenata sudimo na osnovu jedne njihove upotrebe, koja može patiti od nekih neidentifikovanih slučajnih grešaka. Opravdano je smatrati da su ove greške bliže neutralisanju ako se u analizu uključi efekat koji je nastao u više od je dne studije.

U istraživanjima uključenim u analizu, pored opšte populacije, uzorak su često činili srednjoškolci i studenti. Prema nekim autorima (Altemeyer, 1998), studenti u većoj meri naginju polu liberalnih političkih shvatanja. Kako bi se otklonila sumnja u moderatorski efekat koji može imati populacija iz koje je uzet uzorak na rezultate, sprovedena je i analiza moderatorskog efekta ove varijable. Populacije koje su bile zastupljene u analiziranim radovima podeljene su u tri kategorije: srednjoškolci, studenti i opšta populacija.

Efekat fioke

Pronalaženje i izbor radova koji sadrže samo određenu vrstu podataka, dok zanemaruju neke druge podatke, jeste od teškoća sa kojima se suočava metaanalitička studija, ali uopšte i naučna publicistika (Rosenberg, 2005). Prema Daltonu i saradnicima (Dalton et al., 2012) analiza efekta fioke počiva na pretpostavci da će rezultati istraživanja koji nisu statistički značajni ostati neobjavljeni. Usled čega mogu ostati nedostupni za metaanalitičko istraživanje i usloviti pojavu pristrasnosti u prosečnoj

veličini efekta do koje se bude došlo ovakvom analizom.

Metode kojima je analiziran potencijalni efekat fioke su Rozentalov fail-safe N, Begov i Mazumdarova korelacija ranga i pregled levkastog dijagrama odnosa između veličine efekta (x-osa) i standardne greške (y-osa). Rozentalov fail-safe N je izračunat po formuli (Field & Gillett, 2010):

$$N_{fs} = \frac{(\sum_{i=1}^k z_i)^2}{2.706} - k$$

Rezultati

Pregled pronađenih radova

Dana 28. 07. 2020. godine izvršena je pretraga sledećih servisa sa datim upitima: <https://www.sciencedirect.com> sa upitima: right wing authoritarianism, authoritarianism, big five, five factor model, tj. njihovom kombinacijom. Pri prikazu rezultata pregledano je prvih 100 pronađenih radova od ukupno 439 radova koji su se pojavili u rezultatima pretrage. Servisi gubl skolar (scholar.google.com) i EBSCO pretraženi su istog dana sa navedenim upitima. Na gubl skolaru pronađeno je ukupno 21.100, od čega je pregledano prvih 200 rezultata pretrage, dok je na EBSCO-upronađeno 26.107, i takođe je pregledano prvih 200 rezultata. Servisi gubl skolar i EBSCO pretraženi su još sa upitima na srpskom jeziku latinicom, sa kombinovanjem upita: autoritarizam desnog krila, desničarska autoritarnost, desničarski autoritarizam, velikih pet, petofaktorski model. Ovom prilikom je na gubl skolaru pronađen jedan rad, dok na EBSCO servisu nije pronađen ni jedan. Pretražen je i servis scindeks.ceon.rs sa upitima na srpskom jeziku, ali pretraga nije dala ni jedan rezultat.

Svi pronađeni radovi dolaze iz časopisa sa recenzijama. Diplomski rad koji je uključen u metaanalizu nalazi se u repozitorijumu Fakulteta hrvatskih studija (repozitorij.unizg.hr). Tabela 1 prikazuje radove koji su uključeni u istraživanje. Jedan rad koji u kojem nije prikazana korelacija između dve ispitivane varijable nije uključen u istraživanje. Rad autora Kostela i saradnika (Costello et al., 2020) sadrži 3 studije od kojih je samo u prvoj operacionalizacija varijabli saglasna sa operacionalizacijama koje smo usvojili. Ova studija je uzeta u dalju analizu. Rad Perija i Sibleja (Perry & Sibley, 2012) je longitudinalna studija. Kako bi se izbeglo da se ovaj rad bude zastupljen više od jedanput, a ipak sačuvali podaci dobijeni iz obe vremenske tačke u istraživanju, urađena je „metaanaliza unutar rada“. Broj ispitanika je prikazan kao prosek broja ispitanika iz obe vremenske tačke u studiji, dok su veličine efekta prikazane kao uravnoteženi proseci dve studije (uravnoteženje je vršeno veličinom uzorka). Preporuka za ovako postupanje u slučaju rada koji na istom uzorku daje različite veličine efekta preuzeta je od Dajnera i saradnika (Diener et al., 2009).

Tabela 1
Pregled radova uključenih u metaanalizu

Broj studije	Autori	Izvor*	Veličina uzorka	Uzorak (populacija, prosečna starost, država)	Operaciona-lizacija desničarske autoritarnosti*	Operaciona-lizacija modela ličnosti*	Veličina efekta (Pirsonov koeficijent korelacije)				
							Neurotici-zam	Ekstrave-rzija	Savesnost	Saradljivost	Otvorenost
1.	(Kalebić Maglica i Vuković, 2016)	DI	583	studenti; 21,23; Hrvatska	RWA - Z	BFI	-.13	.16	.18	.15	-.20
2.	(Kalebić Maglica i sar., 2018)	DI	102	srednjoškolci, 18; Hrvatska	RWA - Z	BFI	-.13	.18	.06	.00	.09
3.	(Hodson et al., 2009)	JRP	197	studenti; 20,06; Kanada	RWA - A	BFI	.04	-.10	.24	.21	-.22
4.	(Miklikowska , 2012)	PID	1341	srednjoškolci; 16,94; Finska	RWA - Z	S5					-.22
5.	(Satherley & Sibley, 2018)	IJIR	12586	opšta populacija; 50,30; Novi Zeland	RWA - A	IPIP	-.02	-.03	.11	-.01	-.31
6.	(Swami et al., 2012)	PID	474	opšta populacija; 31 ,28; Nemačka i Austrija	RWA - Z	IPIP	.05	-.11	.19	-.24	-.40
7.	(Heaven et al., 2011)	I	375	srednjoškolci, 12,30i 17; Australija	RWA - A	IPIP	.07	-.07	.23	.04	-.14
8.	(Heaven & Bucci, 2001)	EJP	220	studenti; nije navedeno; Australija	RWA - A	IPIP	.00	-.01	.17	-.11	-.40
9.	(Ekehammar et al., 2004)	EJP	183	studenti; 22,9; Švedska	RWA - Z	BFI	-.18	.15	.25	.08	-.28
10.	(Akrami & Ekehammar, 2006)	JID	332	studenti i srednjoškolci; 23,2; Švedska	RWA - Z	NEO -PI -R	-.01	-.03	.11	-.08	-.49
11.	(Hotchin & West, 2018)	PID	313	opšta populacija; 35,7; Zapadna Evropa, Severna Amerika i Australoazija	ACT	BFAS	-.08	-.10	.34	-.06	-.48
12.	(Perry & Sibley, 2012)	PID	333	studenti; 19,63; Novi Zeland	RWA - A	IPIP	-.03	-.03	.05	-.01	-.29
13.	(Dallago & Roccato, 2010)	EJP	976	opšta populacija; 54,4; Italija	RWA - A	BFI	.00	.14	.22	.09	-.09
14.	(Milojev et al., 2014)	SJR	3635	opšta populacija; 49,93; Novi Zeland	RWA - A	IPIP	-.01	-.24	.16	-.20	-.04
15.	(Dallago et al., 2012)	JSP	483	studenti; 27,61; Italija	RWA - A	BFQ	.05	-.02	.13	.05	-.41
16.	(Hamer et al., 2019)	PID	334	studenti; 24,09; Poljska	RWA - A	NEO -PI -R					-.42
17.	(Costello et al., 2020)	JRP	20010	opšta populacija; 36,53; SAD, Kanada, UK, Australija	RWA - Z	BFI	-.04	-.02	.12	-.08	-.29
18.	(Jelavić , 2017)	DR	255	opšta populacija, 34, Hrvatska	RWA - A	SIMPs	.01	-.03	.13	.02	-.20

Napomena. DI = Društvena istraživanja; JRP = Journal of Research in Personality; PID = Personality and Individual Differences; IJIR = International Journal of Intercul-

tural Relations; EJP = *European Journal of Personality*; JID = *Journal of Individual Differences*; SJR = *Social Justice Research*; JSP = *The Journal of Social Psychology*; I = *Intelligence*; DR = Diplomski rad; RWA–A (Altemeyer, 1981); RWA–Z (Zakrisson, 2005); ACT (Bizumic & Duckitt, 2018); BFI (John et al., 1991); IPIP (Goldberg, 1999); NEO-PI-R (Costa & McCrae, 1992); SIMPs (Woods & Hampson, 2005).

Ponderisana veličina efekta

Metastatistici koji su računati u ovoj analizi prikazani su tabeli 2 prema dimenzijama ličnosti. Važno je napomenuti da je broj ispitanika isti za sve dimenzije ličnosti osim za otvorenost.

Tabela 2

Povezanost dimenzija ličnosti i desničarske autoritarnosti

Crta ličnosti	\bar{r} [95% CI]	<i>p</i>	<i>k</i>	<i>N</i>	VAR	VAR _{SE}	VAR _ƒ	χ^2 (df)	<i>p</i>
Neuroticizam	-0.03 [-0.06 – 0.01]	.000	16	41057	.0007	.0004	.0003	29.17 (15)	.015
Ekstraverzija	-0.04 [-0.18 – 0.10]	.000	16	41057	.0055	.0004	.0051	225.60 (15)	.000
Savesnost	.13 [0.07 – 0.18]	.000	16	41057	.0012	.0004	.0008	50.18 (15)	.000
Saradljivost	-0.06 [-0.19 – 0.07]	.000	16	41057	.0049	.0004	.0045	200.77 (15)	.000
Otvorenost	-0.27 [-0.44 – -0.10]	.000	18	42732	.0079	.0003	.0076	391.55 (15)	.000

Napomena. \bar{r} = ponderisana veličina efekta (Pirsonov koeficijent korelacije); *p* = statistička značajnost; *k* = broj studija, *N* = ukupna veličina uzorka; VAR = ukupna varijansa; VAR_{SE} = varijansa greške; VAR_ƒ = prava varijansa; χ^2 = hi kvadrat statistik.

Prema veličinama χ^2 testa koje su date u tabeli 2 potvrđena je pretpostavka da veličina efekta nije homogena, zbog toga što uzorci dolaze iz različitih populacija. Ovo znači da je ispravno usvojiti model slučajnih efekata.

Kao što se iz tabele 2 može videti crte neuroticizma, ekstraverzije i saradljivosti nalaze se u niskoj negativnoj korelaciji sa desničarskom autoritarnošću. Sa druge strane, dimenzija savesnosti se pokazala kao jedina dimenzija koja je pozitivno povezana sa desničarskom autoritarnošću. Ta korelacija je niska. Dimenzija otvorenosti je takođe u niskoj, ali negativnoj korelaciji sa desničarskom autoritarnošću.

Efekat fioke

U tabeli 3 date su vrednosti analize efekta fioke Rozentalov fail-safe N i Begova i Mazumdarova korelacija ranga.

Tabela 3

Rozentalov fail-safe N i Begova i Mazumdarova korelacija ranga

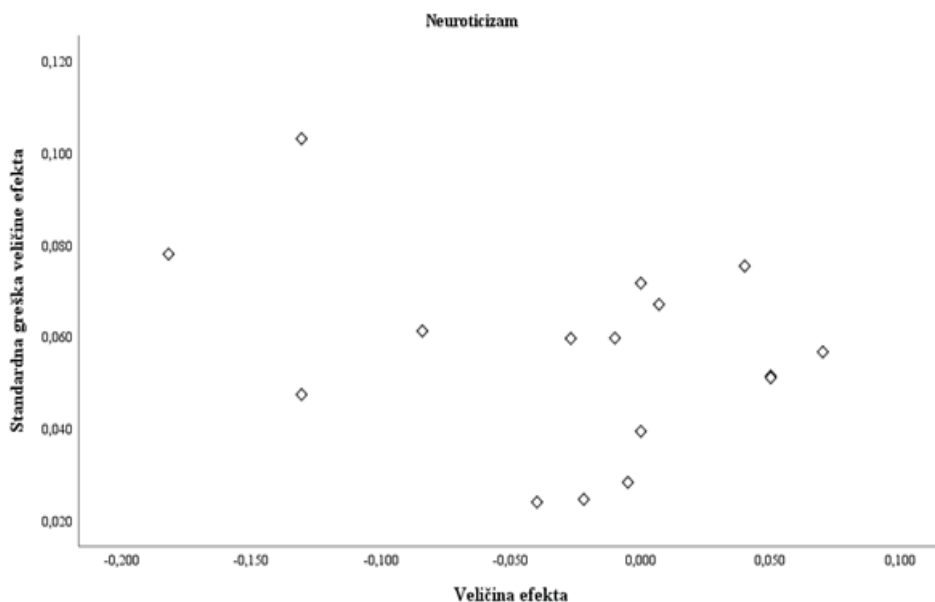
	Neuroticizam	Ekstraverzija	Savesnost	Saradljivost	Otvorenost
N_{fs}	49	106	2.24	163	10.07
τ_b	-.10	.10	.17	.12	-.06
p	.589	.528	.386	.528	.910

Napomena. N_{fs} = Rozentalov fail-safe, τ_b = Begova i Mazumdarova korelacija ranga.

Proverom dijagrama odnosa između veličine efekta i standardne greške na svim dimenzijama ličnosti (dijagrami od 1 do 5) dobijeno je sledeće: u slučajevima dimenzija neuroticizma, ekstraverzije i saradljivosti uočljivo je da distribucija odstupa od oblika levka što nam govori o postojanju pristrasnosti u objavljenim radovima. Kod dimenzije ličnosti savesnost, distribucija je pomerena blago ulevo. Ovo nam govori da može postojati mala pristrasnost u objavljivanju rezultata gde su veličine efekata niže od stvarne.

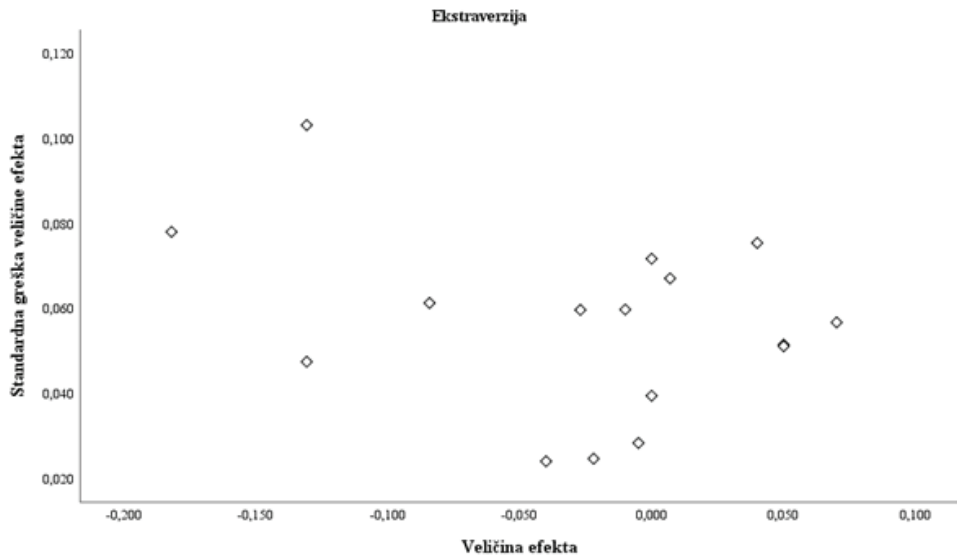
Dijagram 1

Odnos između standardne greške veličine efekta i veličine efekta – dimenzija Neuroticizam



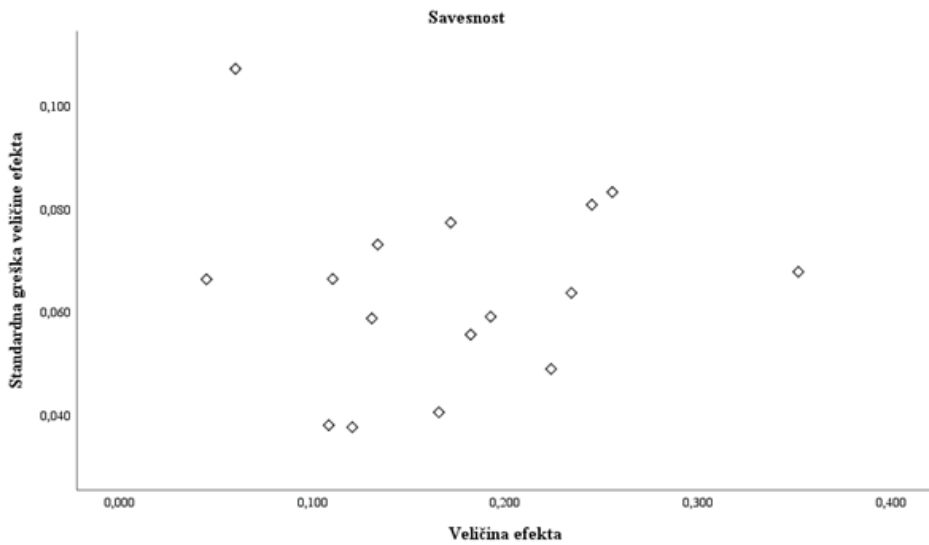
Dijagram 2

Odnos između standardne greške veličine efekta i veličine efekta – dimenzija Ekstaverzija



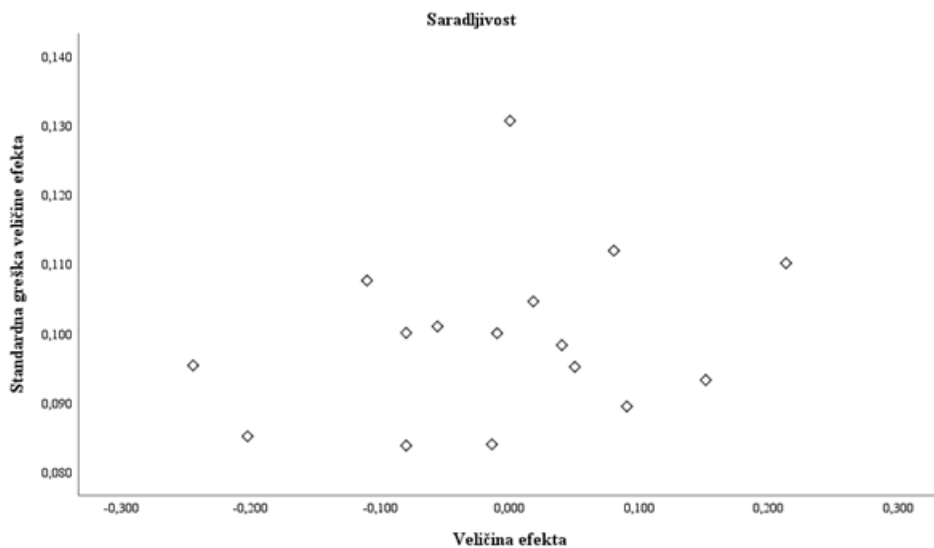
Dijagram 3

Odnos između standardne greške veličine efekta i veličine efekta – dimenzija Savesnost



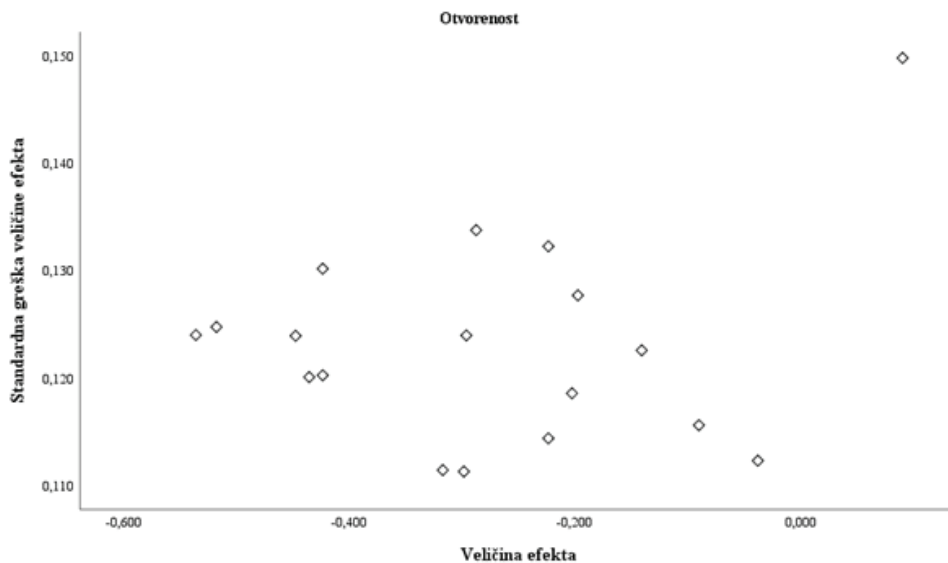
Dijagram 4

Odnos između standardne greške veličine efekta i veličine efekta – dimenzija Saradljivost



Dijagram 5

Odnos između standardne greške veličine efekta i veličine efekta – dimenzija Otvorenost



Analiza moderatora

Kao što se može videti u Tabeli 4 razlike u veličinama efekta kada su crte ličnosti merene različitim instrumentima nisu izražene. Ovo nije slučaj za crtu otvorenost gde je razlika u efektu znatno veća kada je primenjivan instrument bio NEO-PI-R. Sa druge strane NEO-PI-R je jedini instrument koji je uključen u analizu a koji je zasnovan na petofaktorskom modelu ličnosti, za razliku od ostalih koji se baziraju na modelu velikih pet. Zbog navedenog proverili smo i postojanje moderatorskog efekta modela ličnosti.

Analizom moderatorskog efekta koji bi upotreba različitih instrumenata kojom su merene pet dimenzije ličnosti mogla da ima na njihovu korelaciju sa desničarskom autoritarnošću, dobijeni su sledeći rezultati: ne postoji moderatorski efekat ove varijable na povezanost desničarske autoritarnosti sa neuroticizmom ($\chi^2(4, N = 15) = 8.33, p = .132$), ekstraverzijom ($\chi^2(4, N = 15) = 4.80, p = .439$), savesnošću ($\chi^2(4, N = 15) = 8.15, p = .141$), saradljivošću ($\chi^2(4, N = 15) = 5.1, p = .407$) i otvorenošću ($\chi^2(4, N = 15) = 6.1, p = .296$).

Tabela 4

Analiza moderatora – operacionalizacija dimenzija ličnosti u odnosu dimenzija ličnosti neuroticizam, ekstraverzija, savesnost, saradljivost i otvorenost sa desničarskom autoritarnošću

Dimenzija ličnosti	N	operacionalizacija crta ličnosti			
		BFI	BFQ	IPIP	NEO-P-R
Neuroticizam	40489	-.04	-.02	-.01	-.01
Ekstraverzija	40489	-.01	-.09	-.08	-.03
Savesnost	40489	.12	.19	.12	.11
Saradljivost	40489	-.07	-.08	-.06	-.08
Otvorenost	40823	-.28	-.19	-.25	-.45

Napomena. BFI (John et al., 1991); IPIP (Goldberg, 1999); NEO-PI-R (Costa & McCrae, 1992). BFI (k = 5, N = 21075); BFQ (k = 2, N = 1459); IPIP (k = 6, N = 17623); NEO-P-R (za Otvorenost: k = 4, N = 666; za ostale crte: k = 2, N = 332).

Zbog toga što je analiza vršena sa dva modela ličnosti, analiziran je i moderatorski efekat ovih modela. Radi lakšeg praćenja tabela, ističemo da je NEO-P-R jedina operacionalizacija petofaktorskog modela ličnosti, dok su svi ostali instrumenti operacionalizacije modela Velikih Pet. Nije pronađen moderatorski efekat modela ličnosti i povezanosti desničarske autoritarnosti sa dimenzijama neuroticizam ($\chi^2(1, N = 16) = .03, p = .847$), ekstraverzija ($\chi^2(1, N = 16) = .01, p = .900$), savesnost ($\chi^2(1, N = 16) = .64, p = .413$) i saradljivost ($\chi^2(1, N = 16) = .42, p = .513$), dok postoji moderatorski efekat modela ličnosti na korelaciju desničarske autoritarnosti i dimenzije otvorenost ($\chi^2(1, N = 18) = 7.27, p = .011$).

U Tabeli 5 prikazane su razlike u korelacijama između desničarske autoritarnosti i pet dimenzija ličnosti u slučaju korišćenja različitih skala kojima je merena

desničarska autoritarnost. Analizom upotrebe različitih skala kojima je merena desničarska autoritarnost u slučaju dimenzije neuroticizma pronađen je moderatorski efekat operacionalizacije kojom je merena desničarska autoritarnost ($\chi^2(1, N = 15) = 4.72, p = .035$). Kod dimenzije ekstraverzija ne postoji moderatorski efekat ($\chi^2(1, N = 15) = 1.63, p = .369$). Moderatorski efekat operacionalizacije desničarske autoritarnosti na njenu povezanost sa dimenzijom savesnost ne postoji ($\chi^2(1, N = 15) = .025, p > .910$), kao ni na dimenziji saradljivost ($\chi^2(1, N = 15) = .31, p = .833$). U slučaju dimenzije otvorenost takođe nije pronađen moderatorski efekat ($\chi^2(1, N = 17) = .55, p > .514$).

Tabela 5

Analiza moderatora – operacionalizacija desničarske autoritarnosti u odnosu dimenzija ličnosti neuroticizam, ekstraverzija, savesnost i saradljivost sa desničarskom autoritarnošću

Dimenzija ličnosti	Operacionalizacija desničarske autoritarnosti	
	RWA (Altemeyer, 1981)	RWA (Zakrisson, 2005)
Neuroticizam	-.01	-.04
Ekstraverzija	-.06	-.02
Savesnost	.13	.12
Saradljivost	-.04	-.07
Otvorenost	-.25	-.29

Napomena. RWA (Altemeyer, 1981) – Otvorenost: $k = 10, n = 19394$, ostale crte: $k = 9, N = 19060$); RWA (Zakrisson, 2005) – Otvorenost: $k = 7, n = 23025$, ostale crte: $k = 6, n = 21684$.

Moderatorski efekat populacije nije pronađen kod povezanosti sledećih dimenzija ličnosti i desničarske autoritarnosti: neuroticizam ($\chi^2(2, N = 16) = 1.40, p = .509$); ekstraverzija ($\chi^2(2, N = 16) = 2.34, p = .308$); savesnost ($\chi^2(2, N = 16) = .04, p = .966$) i otvorenost ($\chi^2(2, N = 18) = 2.47, p = .299$). Dok je za dimenziju saradljivost pronađen moderatorski efekat populacije ($\chi^2(2, N = 16) = 6.95, p = .03$). U Tabeli 6 date su veličine efekta prema populacijama.

Tabela 6

Analiza moderatora – populacija u odnosu dimenzije ličnosti saradljivost i desničarska autoritarnost

Dimenzija ličnosti	Populacija		
	Srednjoškolci	Student	Opšta populacija
Neuroticizam	.03	-.04	-.03
Ekstraverzija	-.02	.03	-.04
Savesnost	.19	.15	.12
Saradljivost	.03	.05	-.07
Otvorenost	-.23	-.31	-.27

Diskusija i zaključak

Desničarska autoritarnost je jedan od fenomena čije razumevanje ostaje neophodno za sticanje jedne celovite slike o pokoravanju autoritetu, prihvatanju određenih vrednosti i odbacivanju drugih. Ovo odbacivanje neretko se manifestuje kroz hostilnost do destruktivnosti prema različitom i označenom od strane vođe. Primere možemo pronaći u svakom udžbeniku istorije.

Ovom kompleksnom pitanju prilazi se sa različitih strana, iz perspektive razvoja pojedinca, agenasa socijalizacije, stavova, vrednosnih orijentacija ili, kao što je u našoj analizi bio slučaj – ličnosti. Cilj ove metaanalize je bio da se stekne jasnija slika ličnosti „prosečnog desničarskog autoritarca“.

Dobijena prosečna ponderisana veličina korelacija između pet crta ličnosti i desničarske autoritarnosti je statistički značajna. U slučaju crta neutoricizma, ekstrasverzije i saradljivosti možemo govoriti o niskoj negativnoj korelaciji sa desničarskom autoritarnošću. Iako desničarska autoritarnost uključuje i autoritarnu agresiju (Altemeyer, 2006), a suprotnim polom crte saradljivost možemo smatrati agresivnost (Smederevac, Mitrović, & Čolović, 2010), analiza je pokazala nisku negativnu korelaciju između ovih konstrukata ($r = -0,06$). Valjalo bi imati u vidu da nam u slučaju ove tri dimenzije tehnika levkastog grafikona sugerise postojanje izvesne pristrasnosti u objavljivanju rezultata. Savesnost je u niskoj pozitivnoj korelaciji sa desničarskom autoritarnošću. Takođe je važno istaći da je ovo jedina dimenzija ličnosti za koju je pronađena pozitivna korelacija sa desničarskom autoritarnošću. Korelacija crte otvorenost za iskustva je u niskoj negativnoj korelaciji sa desničarskom autoritarnošću prema Koenovim kriterijumima (Cohen, 1992). Imajući u vidu veličinu ovih korelacija, povezanost desničarske autoritarnosti nalazimo sa crtama savesnosti i otvorenosti za iskustva.

Kada je reč o korelaciji desničarske autoritarnosti sa crtom otvorenost pronađen je moderatorski efekat modela ličnosti koji stoji iza instrumenata kojima su ispitivane crte, ali i populacija iz koje dolaze uzorci na kojima su rađena istraživanja. Crta otvorenosti za iskustva definisana u okviru petofaktorskog modela ostvaruje srednju negativnu korelaciju sa desničarskom autoritarnošću. Ovaj nalaz nije u skladu sa zaključcima Guenole i Černišenka (Guenole & Chernyshenko, 2005) o uporedivosti dva modela, bar što se tiče ove dimenzije. Populacija studenata pokazuje višu negativnu korelaciju crte otvorenosti sa desničarskom autoritarnošću u odnosu na srednjoškolsku i opštu populaciju, što je u skladu sa nekim prethodnim radovima Oltemejera (Altemeyer, 1998).

Moderatorski efekat operacionalizacija desničarske autoritarnosti pronađen je u korelaciji crte neuroticizma sa desničarskom autoritarnošću. Korelacije između crte neuroticizma i desničarske autoritarnosti su i dalje niske, a razlika između onih merenih Oltemejerovom skalom desničarske autoritarnosti i one merene skalom čiji je autor Zakrisson (Zakrisson, 2005) iznosi .03.

Na osnovu dobijenih prosečnih veličina efekata možemo izveti zaključke o karakteristikama ličnosti desničarskog autoritarca. Negativni smer i veličina pove-

zanosti crte otvorenost za iskustva sa desničarskom autoritarnošću govori nam da su desničarski autoritarci osobe u manjoj meri spremne da prihvate novine ili se oprobaju u nečemu novom. Dakit (Duckitt et al., 2010) u svojoj AKT skali kojom ispituje desničarsku autoritarnost i prepoznaje ovu pojavu pre svega kroz dimenziju konzervativizam. Ovu sliku upotpunjuje povezanost crte savestnost i desničarske autoritarnosti. Crta savestnost je definisana stavom prema obavezama, i to kroz osobine kao što su disciplinovano ponašanje, istrajnost, uvažavanje pravila i zakona (Smederevac i sar., 2010). Osoba koju karakteriše desničarska autoritarnost jeste odgovorna osoba koja se pokorava pravilima čiju legitimnost ne dovodi u pitanje. Takva bespogovorna pokornost zakonima, znači i poslušnost onima koji legalizuju određene vrednosti, stavove i pravila, dakle, autoritetima. Preispitivanje pravila ne korespondira sa crtom otvorenost za iskustva kako je ovde određena, o čemu govori negativna korelacija ove crte sa desničarskom autoritarnošću.

Naša analiza je doprinela davanju odgovora na pitanje o povezanosti pet crta ličnosti i desničarske autoritarnosti bar na jezicima i kulturnom prostoru kojem pripadaju pronađeni radovi. U ovome je sadržano i ograničenje ove studije jer su obuhvaćena samo istraživanja na srpskom, hrvatskom i engleskom jeziku i isključivo u zapadnom kulturnom prostoru, što predstavlja nedostatak u pokušaju da se utvrdi prava priroda efekta koji je istraživao u čitavoj populaciji.

Naredna istraživanja bi pre svega trebalo da detaljnije ispituju moderatorski efekat koji model ličnosti ima na korelaciju dimenzije otvorenosti za iskustva sa desničarskom autoritarnošću. Ta analiza bi morala da sadrži više radova koji koriste neki instrument baziran na petofaktorskom modelu. Naročita pažnja u budućim istraživanjima trebalo bi biti posvećena uzorku na kojem se ona sprovode. Prema nalazima naše analize rezultati dobijeni na uzorku studentske populacije se razlikuju na crti otvorenosti za iskustva u odnosu na uzorke drugih populacija. Kako je skala AKT (Duckitt et al., 2010) „najmlađa“ od tri primenjivane, valjalo bi doći do više istraživanja koja je koriste kao operacionalizaciju desničarske autoritarnosti. Kako AKT skala (Duckitt et al., 2010) daje pored jedne jedinstvene veličine i tri posebne za svaki od predmeta merenja, valjalo bi ispitati i njihov odnos sa dimenzijama ličnosti.

Literatura

Radovi koji su uključeni u metaanalizu označeni su zvezdicom (*).

*Akrami, N., & Ekehammar, B. (2006). Right -Wing Authoritarianism and Social Dominance Orientation Their Roots in Big-Five Personality Factors and Facets. *Journal of Individual Differences* 27(3), 117–126. <https://doi.org/10.1027/1614-0001.27.3.117>

Altemeyer, B. (1981). *Right-Wing Authoritarianism*. University of Manitoba Press.

Altemeyer, B. (1998). The other “authoritarian personality”. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 30, pp. 47–92). Academic.

Altemeyer, B. (2004). Highly Dominating, Highly Authoritarian Personalities. *The Journal of Social Psychology*, 144(4), 421–447. <https://doi.org/10.3200/SOCP.144.4.421-448>

- Altemeyer, B. (2006). *The Authoritarians* [Unpublished manuscript]. Department of Psychology, University of Manitoba, Winnipeg, Canada.
- Bizumic, B., & Duckitt, J. (2018). Investigating right wing authoritarianism with a very short authoritarianism scale. *Journal of Social and Political Psychology*, 6(1), 129–150. <https://doi.org/10.5964/JSPP.V6I1.835>
- Borenstein, M. (2009). Effect sizes for continuous data. In H. Cooper, L. V. Hedges, & J. C. Valentine (Eds.), *The handbook of research synthesis and meta-analysis* (pp. 221–235). Russell Sage Foundation.
- Cohen, J. (1992). A power primer. *Psychological Bulletin*, 112(1), 155–159. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.112.1.155>
- Costa, P., & McCrae, R. (2008). The Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R). In G. J. Boyle, G. Matthews, & D. H. Saklofske (Eds.), *The SAGE handbook of personality theory and assessment: Volume 2 — Personality measurement and testing* (pp. 179–198). SAGE Publications Ltd. <https://www.doi.org/10.4135/9781849200479.n9>
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1992). *Revised NEO personality inventory (NEO-PI-R) and NEO five-factor inventory (NEO-FFI): Professional manual*. Psychological Assessment Resources, Inc.
- *Costello, T. H., Bowes, S. M., & Lilienfeld, S. O. (2020). “Escape from Freedom”: Authoritarianism-related traits, political ideology, personality, and belief in free will/determinism. *Journal of Research in Personality*, 86, Article 103957. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2020.103957>
- *Dallago, Francesca, & Roccato, M. (2010). Right-Wing Authoritarianism, Big Five and Perceived Threat to Safety. *European Journal of Personality*, 24(2), 106–122. <https://doi.org/10.1002/per.745>
- *Dallago, Francesca, Mirisola, A., & Roccato, M. (2012). Predicting right-wing authoritarianism via personality and dangerous world beliefs: Direct, indirect, and interactive effects. *Journal of Social Psychology*, 152(1), 112–127. <https://doi.org/10.1080/00224545.2011.565384>
- Dalton, D. R., Aguinis, H., Dalton, C. M., Bosco, F. A., & Pierce, C. A. (2012). Revisiting the File Drawer Problem in Meta-Analysis: an Assessment of Published and Non-published Correlation Matrices. *Personnel Psychology*, 65(2), 221–249. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.2012.01243.x>
- Diener, M. J., Hilsenroth, M. J., & Weinberger, J. (2009). A primer on meta-analysis of correlation coefficients: The relationship between patient-reported therapeutic alliance and adult attachment style as an illustration. *Psychotherapy Research*, 19(4–5), 519–526. <https://doi.org/10.1080/10503300802491410>
- Duckitt, J. (2001). A dual-process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, (Vol. 33, pp. 41–113). Academic Press. [https://doi.org/10.1016/s0065-2601\(01\)80004-6](https://doi.org/10.1016/s0065-2601(01)80004-6)
- Duckitt, J. (2013). Multidimensionality of Right-Wing Authoritarian Attitudes: Authoritarianism-Conservatism-Traditionalism. *Political Psychology*, 34(6), 841–862. <https://doi.org/10.1111/pops.12022>
- Duckitt, J., Bizumic, B., Krauss, S. W., & Heled, E. (2010). A tripartite approach to right-wing authoritarianism: The authoritarianism-conservatism-traditionalism model. *Political Psychology*, 31(5), 685–715. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2010.00781.x>

- Duckitt, J., & Sibley, C. G. (2010). Personality, ideology, prejudice, and politics: A dual-process motivational model. *Journal of Personality*, 78(6), 1861–1894. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2010.00672.x>
- * Ekehammar, B., Akrami, N., Gylje, M., & Zakrisson, I. (2004). What Matters Most to Prejudice: Big Five Personality, Social Dominance Orientation, or Right-Wing Authoritarianism? *European Journal of Personality*, 18(6), 463–482. <https://doi.org/10.1002/per.526>
- Field, A. P., & Gillett, R. (2010). How to do a meta-analysis. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 63(3), 665–694. <https://doi.org/10.1348/000711010X502733>
- Goldberg, L. R. (1990). An Alternative “Description of Personality”: The Big-Five Factor Structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(6), 1216–1229. <https://doi.org/10.1117/12.642204>
- Goldberg, L. R. (1999). A broad-bandwidth, public domain, personality inventory measuring the lower-level facets of several Five-factor models. In I. Mervielde, I. Deary, F. De Fruyt, & F. Ostendorf (Eds.), *Personality psychology in Europe* (Vol. 7, pp. 7–28). Tilburg University Press.
- Guenole, N., & Chernyshenko, O. S. (2005). The Suitability of Goldberg’s Big Five IPIP Personality Markers in New Zealand: A Dimensionality, Bias, and Criterion Validity Evaluation. *New Zealand Journal of Psychology*, 34(2), 86–96.
- *Hamer, K., McFarland, S., & Penczek, M. (2019). What lies beneath? Predictors of identification with all humanity. *Personality and Individual Differences*, 141, 258–267. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.12.019>
- *Heaven, P. C., & Bucci, S. (2001). Right-Wing Authoritarianism, Social Dominance Orientation and Personality: An analysis using the IPIP measure. *European Journal of Personality*, 15(1), 49–56. <https://doi.org/10.1002/per.389>
- *Heaven, P. C. L., Ciarrochi, J., & Leeson, P. (2011). Cognitive ability, right-wing authoritarianism, and social dominance orientation: A five-year longitudinal study amongst adolescents. *Intelligence*, 39(1), 15–21. <https://doi.org/10.1016/j.intell.2010.12.001>
- Van Hiel, A., Duriez, B., & Kossowska, M. (2006). The presence of left-wing authoritarianism in Western Europe and its relationship with conservative ideology. *Political Psychology*, 27(5), 769–793. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2006.00532.x>
- *Hodson, G., Hogg, S. M., & MacInnis, C. C. (2009). The role of “dark personalities” (narcissism, Machiavellianism, psychopathy), Big Five personality factors, and ideology in explaining prejudice. *Journal of Research in Personality*, 43(4), 686–690. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2009.02.005>
- *Hotchin, V., & West, K. (2018). Openness and Intellect differentially predict Right-Wing Authoritarianism. *Personality and Individual Differences*, 124, 117–123. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2017.11.048>
- Hunter, J. E., & Schmidt, F. L. (2004). *Methods of meta-analysis: Correcting error and bias in research findings*. Sage Publications.
- *Jelavić, I. (2017). Povezanost osobina ličnosti i autoritarnosti sa stavovima prema imigrantima. [Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu]. Repozitorij Fakulteta hrvatskih studija. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:558611>

- John, O. P., Donahue, E. M., & Kentle, R. L. (1991). Big Five Inventory (BFI) [Database record]. APA PsycTests. <https://doi.org/10.1037/t07550-000>
- *Kalebić Maglica, B., Švegar, D., & Jovković, M. (2018). Odnos osobina ličnosti, efekta okvira i stavova prema migrantima. *Društvena Istraživanja*, 27(3), 495–517. <https://doi.org/https://doi.org/10.5559/di.27.3.06>
- *Kalebić Maglica, B., & Vuković, A. (2016). Autoritarnost kao medijator efekta osobina ličnosti na predrasude studenata prema homoseksualnim osobama. *Društvena Istraživanja*, 25(3), 393–411. <https://doi.org/10.5559/di.25.3.06>
- *Miklikowska, M. (2012). Psychological underpinnings of democracy: Empathy, authoritarianism, self-esteem, interpersonal trust, normative identity style, and openness to experience as predictors of support for democratic values. *Personality and Individual Differences*, 53(5), 603–608. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2012.04.032>
- *Milojev, P., Osborne, D., Greaves, L. M., Bulbulia, J., Wilson, M., Davies, C. L., ... Sibley, C. S. (2014). Right-Wing Authoritarianism and Social Dominance Orientation Predict Different Moral Signatures. *Social Justice Research*, 27, 149–174. <https://doi.org/10.1007/s11211-014-0213-7>
- *Perry, R., & Sibley, C. G. (2012). Big-Five personality prospectively predicts Social Dominance Orientation and Right-Wing Authoritarianism. *Personality and Individual Differences*, 52(1), 3–8. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.08.009>
- Perry, R., Sibley, C. G., & Duckitt, J. (2013). Dangerous and competitive worldviews: A meta-analysis of their associations with Social Dominance Orientation and Right-Wing Authoritarianism. *Journal of Research in Personality*, 47(1), 116–127. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2012.10.004>
- Rosenberg, M. S. (2005). The File-drawer Problem Revisited: A General Weighted Method for Calculating Fail-safe Numbers in Meta-analysis. *Evolution*, 59(2), 464–468. <https://doi.org/10.1111/j.0014-3820.2005.tb01004.x>
- Rot, N. (2010). *Osnovi socijalne psihologije*. Zavod za udžbenike.
- *Satherley, N., & Sibley, C. G. (2018). A dual process model of post-colonial ideology. *International Journal of Intercultural Relations*, 64, 1–11. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2018.03.003>
- Smederevac, S. i Mitrović, D. (2018). *Ličnost - metodi i modeli*. Centar za primenjenu psihologiju.
- Smederevac, S., Mitrović, D. i Čolović, P. (2010). Velikih pet plus dva: primena i interpretacija. Centar za primenjenu psihologiju.
- *Swami, V., Nader, I. W., Pietschnig, J., Stieger, S., Tran, U. S., & Voracek, M. (2012). Personality and individual difference correlates of attitudes toward human rights and civil liberties. *Personality and Individual Differences*, 53(4), 443–447. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2012.04.015>
- Zakrisson, I. (2005). Construction of a short version of the Right-Wing Authoritarianism (RWA) scale. *Personality and Individual Differences*, 39(5), 863–872. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2005.02.026>

Nemanja Đorđević²

Department of Psychology

Faculty of Philosophy

University of Niš

Niš, Serbia

CORRELATION BETWEEN RIGHT-WING AUTHORITARIANISM AND FIVE FACTORS MODELS OF PERSONALITY – META-ANALYSIS

Abstract

The meta-analytic study was aimed at determining the link between Right-wing Authoritarianism and Five-factor Personality models. The study included a total of 18 papers, with a total sample of 42,732 respondents from different populations. The analysis was conducted using method by Hunter and Schmidt. The results showed that Right-wing Authoritarianism achieves a negative correlation of low intensity with Neuroticism ($r = -.03, p < .001$), Extraversion ($r = -.04, p < .001$) and Agreeableness ($r = -.06, p < .001$). There is also some bias in publishing the results of the survey when it comes to these three personality traits. Conscientiousness is at a low positive correlation with Right-wing Authoritarianism ($r = .13, p < .001$), while the correlation of openness to experience with Right-wing Authoritarianism is close to the level of medium negative correlation ($r = -.27, p < .001$). It also found the moderator's effect on the operationalization of personality and population models when it comes to the relationship of authoritarianism and the trait of openness to experience, as well as the moderate effect of the operationalization of right-wing authoritarianism on the correlation between neuroticism and right-wing authoritarianism.

Key words: Right-Wing Authoritarianism, Five-Factor model, Big Five model, meta-analysis

Primljeno: 16.04.2021.

Primljena korekcija: 05.09.2021.

Prihvaćeno za objavljivanje: 06.10.2021.

² nemanja.t.djordjevic@gmail.com

Please cite as: Đorđević, N. (2021). Povezanost desničarske autoritarnosti sa petofaktorskim modelima ličnosti – metaanaliza [Correlation between right-wing authoritarianism and five factors models of personality – meta-analysis]. *Godišnjak za psihologiju*, 18, 137–156. <https://doi.org/10.46630/gpsi.18.2021.09>

GODIŠNJAK ZA PSIHOLOGIJU
PSYCHOLOGY ANNUAL

Izdavač/Publisher

IZDAVAČKI CENTAR FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U NIŠU

Za izdavača/for publisher

Prof. dr Natalija Jovanović, dekan/dean

Lector/proof reading

Autors

Korica/Book cover

Darko Jovanović

Prelom/Prepress

Milan Ranđelović

Format

17 x 24 cm

Štampa/Print

SCERO PRINT Niš

Tiraž/Print run

10

Niš 2021.

ISSN 1451-5407

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

159.9

GODIŠNJAK za psihologiju / glavni i odgovorni
urednik Ivana Janković. -

God. 2, br. 2 (2003)- . - Niš : Filozofski fakultet,
2003- (Niš : Scero print). - 24 cm

Dostupno i na: [http://www.psihologijanis.rs/godisnjak.
asp](http://www.psihologijanis.rs/godisnjak.asp) . - Godišnje. -Tekst na više svet. jezika.

Je nastavak: Godišnjak studijske grupe za psihologiju
= ISSN 1451-1967

ISSN 1451-5407 = Godišnjak za psihologiju

COBISS.SR-ID 108659468